VEDA
VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

RECENZENT

prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

TRADÍCIA A PERSPEKTÍVY GRAMATICKÉHO VÝSKUMU NA SLOVENSKU

Editorka
MÁRIA ŠIMKOVÁ

VEDA
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2003

© Eugénia Bajzíková, Ľubica Balážová, Ján Bosák, Juraj Dolník, Miroslav Dudok, Mária Dziviaková, † Juraj Furdík, Wolfgang Gladrow, Juraj Glovňa, Jana Hašanová, Milada Hirschová, Zdeňka Hladká, Ján Horecký, Mária Imrichová, Jozef Jacko, Alexandra Jarošová, Željko Jozić, Ján Kačala, Jana Kesselová, Jan Kořenský, Eduard Kostolanský, Marie Krčmová, Mijo Lončarić, Mira Nábělková, Jolana Nižníková, Slavomír Ondrejovič, Elżbieta Orwińska-Ruziczka, Matej Považaj, Ivor Ripka, Anna Rollerová, Mária Šimková (editorka), František Štícha, Michal Týr, Marta Zamborová, Pavol Žigo

Zborník je súborom štúdií pripravených na vedeckú konferenciu *Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku* (Smolenice 8. – 9. októbra 2001), ktorú organizoval Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v spolupráci so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri Slovenskej akadémii vied a Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky. Do zborníka sú zaradené aj tri príspevky neprednesené na konferencii pre objektívnu neprítomnosť prihlásených účastníkov. Tematické usporiadanie predstavuje päť okruhov: metodologické východiská gramatiky; metodologické východiská morfológie; riešenie konkrétnych morfologických otázok; metodologické východiská syntaxe; riešenie konkrétnych syntaktických, resp. gramatických otázok.

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2003

ISBN 80-224-0732-1

OBSAH

S. Ondrejovič: Slovo úvodom / 7

S. Ondrejovič: Akademická gramatika slovenského jazyka a súčasné podmienky / 9

J. Kořenský: Snění a myšlení o příštích gramatikách přirozených jazyků / 15

M. Dudok: Jazykové domény, gramatika diskurzu a diskurz gramatiky / 19

F. Štícha: Gramatický výzkum dříve a dnes: korpus jako výzva / 24

J. Dolník: O novej slovenskej morfológii / 32

J. Horecký: Kategoriálna vybavenosť slovenskej morfológie / 38

† J. Furdík: O existujúcich a možných morfológiách / 42

J. Bosák: Morfémy a morfematika v morfologických opisoch / 49

M. Krčmová: Úskalí popisu zvukové roviny jazyka / 53

E. Kostolanský – J. Hašanová: Automatizovaná (počítačová) analýza morfológie slovenčiny – stav a najbližšie úlohy / 60

P. Žigo: Princípy kodifikácie slovenskej substantívnej deklinácie (Hľadanie princípu relatívnosti II) / 70

J. Jacko: Frekvencia morfologickej variantnosti substantív / 82

M. Považaj: Problémové pády pri skloňovaní substantív mužského rodu / 87

A. Rollerová: Diferenciácia substantív mužského rodu podľa kategórie životnosti / 91

M. Imrichová: Variantnosť prípon v slovenských logonymách / 95

I. Ripka: Korene pádového synkretizmu v mäkkých ženských substantívach / 103

J. Kesselová: Systémový a komunikačný prístup v morfologickom výskume (na materiáli predložkového a spojkového subsystému detskej komunikácie) / 108

E. Orwińska-Ruziczka: Próba klasyfikacji przyimków wtórnych języka słowackiego w konfrontacji z językiem polskim / 113

M. Lončarić – Ž. Jozić: Gramatička istraživanja hrvatskih govora u Slovačkoj / 119

Z. Hladká: Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu / 130

M. Týr: Kombinačné zmeny spoluhlások na morfematickom švíku (Konfrontácia slovenčina – srbčina) / 136

J. Kačala: Vzťah významu a výrazu v syntaktickom systéme jazyka / 142

W. Gladrow: Informačná štruktúra výpovede a slovosled / 151

J. Nižníková: Vetnočlenský a valenčný prístup k skúmaniu syntaxe / 156

E. Kostolanský: Formálny opis syntaxe slovenského jazyka / 162

M. Dziviaková: Osobné slovesá vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet / 175

J. Glovňa: Eliptické syntaktické konštrukcie / 183

M. Hirschová: K některým funkcím větných adverbiálií v češtině / 195

A. Jarošová: *Umývať sa*: predmetová syntagma alebo zvratné sloveso? / 204

Ľ. Balážová – M. Zamborová: Gramatické otázniky v Slovníku súčasného slovenského jazyka / 209

M. Nábělková: Adjektívne kategórie v gramatike a v slovníku / 214

E. Bajzíková: Zámená v gramatickom systéme slovenčiny a v komunikácii / 229

M. Šimková: Tzv. gramatické slová v morfológii a v syntaxi / 233

† J. Furdík: Záverečné slovo k morfologickej problematike / 240

J. Kačala: Záver k syntaktickej tematike / 242

Slovo úvodom

Vážené dámy a páni,

dovoľte, aby som vás privítal v našom tradičnom lingvistickom sídle na Smolenickom zámku na podujatí, ktoré sme nazvali ***Tradícia a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku***. Je to to isté miesto, na ktorom sa redigovala povestná ***Morfológia slovenského jazyka*** (tá vyšla mimochodom práve pred 35 rokmi!), a je to to isté miesto, na ktorom sa potom uskutočnili možno už aj desiatky ďalších lingvistických sympózií a konferenčných podujatí (podrobne sa o nich hovorí v Encyklopédii jazykovedy z r. 1993 na s. 209 – 211 v hesle L. Dvonča jazykovedné konferencie).

Naše dnešné a zajtrajšie podujatie zorganizoval Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied spolu so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri Slovenskej akadémii vied za účinnej spolupráce, ako už mnohokrát predtým, Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Osobitne vítam zástupcov ministerstva pani Danielu Števčekovú, riaditeľku sekcie jazykovej kultúry Ministerstva kultúry SR, a Ľubicu Kaliskú, pracovníčku tejto sekcie. Vítam všetkých zahraničných účastníkov, ktorým sa podarilo k nám dostať, ako aj všetkých slovenských kolegov, ktorí prijali naše pozvanie na konferenciu.

Rád by som pripomenul, že podujatie usporadúvame na počesť a na pamiatku jedného z najvýznamnejších a najznámejších novodobých slovenských jazykovedcov – profesora PhDr. Jozefa Mistríka, DrSc., ktorý by sa bol v tomto roku dožil 80 rokov. Všetci vieme, že sa tak nestalo, lebo prof. Jozef Mistrík náhle skonal 14. júla roku 2000. Nie všetci však vieme o jeho gramatických aktivitách doslova v posledných dňoch života. Z jeho iniciatívy sa zišiel kruh vytipovaných autorov, ktorí mali pripraviť nové vydanie Morfológie slovenského jazyka. Diskusie ukázali, že cesta, ktorú navrhoval prof. Mistrík, nebola v tej chvíli schodná, ale aj tak ostáva jeho iniciatíva pre nás výzvou.

Ďalším významným bodom v našom časopriestore je, že začiatkom tohto roku uplynulo 85 rokov od narodenia profesora PhDr. Jozefa Ružičku, DrSc., hlavného redaktora spomínanej akademickej Morfológie slovenského jazyka a zároveň autora, ktorý vo svojom čase vtlačil gramatickému výskumu na Slovensku najvýraznejšiu pečať. Jednoduchá matematika hovorí, že 35 + 80 + 85 = 200. Aj súhrn všetkých jubileí teda dáva okrúhle číslo.

Želám nášmu rokovaniu príjemnú zámocko-konferenčnú atmosféru a úspešný priebeh, aby sa toto podujatie mohlo označiť, hoci by to znelo aj trochu neskromne, za začiatok novej etapy v gramatickom výskume na Slovensku.

Slavomír Ondrejovič
riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV

Akademická gramatika slovenského jazyka a súčasné podmienky

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ

Ak by sme si chceli spomenúť na to, kedy bolo na Slovensku naposledy usporiadané medzinárodné podujatie venované gramatickým témam, museli by sme načrieť hlboko do svojich pamätí i do kolektívnej pamäti našej komunity. Akokoľvek to rátame, prešlo od času sporných otázok morfológie a sporných otázok syntaxe neuveriteľných vyše štyridsať rokov[1] – napriek tomu, že gramatické témy nestratili ani na okamih nič na svojej aktuálnosti či dokonca naliehavosti. A možno práve v tom je základný paradox súčasnej jazykovednovýskumnej situácie na Slovensku. Aj keby sme si v tejto súvislosti spomenuli na dvojicu odborno-didaktických nitrianskych konferencií o syntaxi a jej vyučovaní, ktoré zorganizoval prof. Ján Oravec na prelome 70. a 80. rokov,[2] ani tých dvadsať konferenčne „negramatických" rokov, ktoré odvtedy uplynuli, nie je málo. V poslednom čase dokonca nemôžeme ani očakávať, že by sa takéto konferencie sústavnejšie konali v krajinách okolo nás, lebo tie svoje národno-reprezentatívne gramatické opusy už kompletne odovzdali do rúk verejnosti. Myslím najmä na Českú republiku, Poľsko, povedzme, Rusko, Chorvátsko, ale aj Nemecko, ktorých kolektívno-akademické gramatické vydania sotva stačíme glosovať (teraz mierim na naše rozsiahle rozhľadové štúdie uverejňované najmä v Jazykovednom časopise: Bosák – Buzássyová – Kočiš – Ondrejovič, 1981; Ondrejovič – Bosák – Buzássyová, 1987; Sabol – Furdík – Ondrejovič – Darovec, 1989).

Pritom, ako všetci veľmi dobre vieme, syntetizujúci slovenský gramatický výskum mal, mohli by sme to tak povedať, skvelý štart, keď sa koncom 50. a začiat-

[1] Sporným otázkam morfológie bola venovaná konferencia, ktorá sa konala 15. – 16. 12. 1955 pod názvom Sporné otázky slovenskej gramatiky a niektoré problémy lexikológie (materiály z nej boli publikované v Slovenskej reči, 1956, roč. 21, č. 1, s. 3 – 81, správu porov. tamže, s. 109 – 113), konferencia o sporných otázkach slovenskej skladby sa konala 9. – 11. 6. 1958 v Bratislave (materiály z nej vyšli vo 4. zväzku Jazykovedných štúdií. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959).

[2] Konferencia o syntaxi a jej vyučovaní sa konala 14. 9. 1979 v Nitre a konferenčné materiály boli uverejnené v zborníku Syntax a jej vyučovanie. Red. J. Oravec. Nitra: Pedagogická fakulta 1979. Druhá konferencia o syntaxi a jej vyučovaní v Nitre sa konala 1. – 3. 6. 1982. Materiály z nej nikdy nevyšli.

kom 60. rokov začali prípravné práce na akademickej Morfológii slovenského jazyka a najmä keď v r. 1966 toto v domácej i zahraničnej recenzistike tak vysoko cenené a reprezentatívne dielo slovenskej jazykovedy vyšlo. Toto vydanie znamenalo v danom čase veľmi dobrú pozíciu v pelotóne stredoeurópskych gramatických opusov. To však mal byť len prvý úsek cesty, pokračovať sa malo syntaktickým, slovotvorným a štylistickým zväzkom, no syntetizujúca línia v slovenskom gramatickom výskume začala pomaly strácať svoje medzinárodné pozície, pričom sa pred nás dostali i tí, ktorí sa zo štartovej čiary, ak mám pokračovať v športovej terminológii, „odpichli" podstatne neskoršie. V tejto súvislosti mi nedá nepripomenúť, že takýto vývoj nie je v slovenskej jazykovede ojedinelý, netýka sa len oblasti gramatiky. Za všetky príklady spomeňme aspoň dva.

Niet určite pochýb, že teória intencie slovesného deja profesora Eugena Paulinyho, vypracovaná v 40. rokoch minulého storočia, priam anticipovala následný kurz svetovej jazykovedy v oblasti sémantickej syntaxe. Hoci teória intencie slovesného deja našla svoj odraz sčasti aj v Morfológii slovenského jazyka a rozvíjali ju aj niektorí ďalší autori v špeciálnych monografiách a štúdiách, nemožno pochybovať, že zúročenie a presadenie tejto teórie azda aj v širších medzinárodných súvislostiach mohla zabezpečiť predovšetkým jej aplikácia a inkorporácia do syntaktického akademického zväzku. Ten sa však doteraz nepodarilo pripraviť, hoci pokusy tu boli najmenej dva. Druhý príklad. Nedávno priam žasol mladý americký antropológ, ktorému sa dostalo do rúk cyklostylované vydanie materiálov Výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny, ktorý sa takisto uskutočnil už takmer pred pol storočím. Výskum na Slovensku v tom čase ani v tejto sociolingvistickej línii nezaostával za svetovou jazykovedou, no v nasledujúcich obdobiach sa táto intencia a tento metodologický rámec takisto u nás nepresadili a dlho nerozvíjali.

Dalo by sa pokračovať v tomto výpočte aj ďalej, no nie je to potrebné. Rovnako ako nie je v tejto chvíli potrebné ani vypočítavanie úspechov slovenskej jazykovedy v podobe mnohých analytických i syntetických diel z rôznych oblastí, či už diel lexikografických, opisno-systematických, synchrónnych či diachrónnych. Zrejme však platí, že za existujúcich podmienok akademického a vysokoškolského jazykovedného výskumu na Slovensku ani nemožno sledovať všetky línie a obsadiť všetky výskumné polia a oblasti s rovnakou vehemenciou. Ide len o to, aby sa výskumná aktivita umne sústredila na oblasti, ktoré si to vzhľadom na svoju dôležitosť, naliehavosť, centrálnosť a neraz i „strategickosť" najviac zaslúžia, aj keď vyžadujú veľké investície. Ako práve taký sa dnes javí gramatický výskum a jeho syntéza.

Ako vyplýva z programu našej konferencie, prihlásené referáty vytvárajú v súlade so zámermi organizátorov v zásade päť tematických okruhov:

a) gramatické metodologické otázky,
b) metodologické otázky v morfológii,
c) metodologické otázky v syntaxi,
d) špecifické morfologické otázky,
e) špecifické syntaktické otázky.

Mnohé referáty budú zrejme mapovať stav a rekognoskovať bádateľský terén, čo v súčasnosti možno iba ťažko preceniť. Potrebujeme vedieť, kam sme sa pri

výskume jednotlivých rovín a javov dostali. Túto konferenciu sme však usporiadali aj preto, aby sme diskutovali o tom, aké sú na Slovensku v súčasnosti podmienky na prípravu akademickej gramatiky, aké sú teda naše „šance“, aby sme takýto projekt, na ktorý sa odhodlávajú kolektívy aj inde vo svete iba raz za 50 alebo 100 rokov, úspešne nielen rozbehli, ale v primeranom čase aj uzavreli. Otvára sa pri tom rad znepokojivých otázok, ktoré si však musíme nielen položiť, ale aj pokúsiť sa na ne úprimne odpovedať:

1. Je na Slovensku dosť autorov, ktorí sú „voľní“ a pritom schopní a pripravení na dobrej úrovni zostaviť takéto dielo? A keď teraz niet dostatok takýchto autorov, kedy budú?

2. Keď pripustíme, že nie je v silách súčasnej generácie jazykovedcov, lepšie povedané v silách súčasných generácií jazykovedcov, vypracovať akademickú gramatiku slovenského jazyka, aká gramatika je a mala by byť potom na programe?

3. Ak sa však zhodneme na tom, a ja by som v tejto veci nebol maloverný, že sme schopní práve v súčasnej zostave akademickú gramatiku slovenského jazyka vypracovať, ak dokonca pripustíme, že je na to už najvyšší čas, lebo asi nikto nebude pochybovať, že čím neskôr sa tento projekt dostane na program, tým ťažšie sa bude realizovať, aký typ gramatiky by to mal byť? Bude to celkom tradičná gramatika osnovaná na podklade slovných druhov a vetných členov, ak sa dotkneme len morfosyntaxe, alebo to má byť už gramatika modernejšia, povedzme, intenčno-valenčná, generatívna, komunikačná, „prirodzená“, diskurzívna či korpusová? A aké by mali byť hranice tejto gramatiky? Malo by to byť len spojenie morfológie a syntaxe, o ktorom napr. F. Čermák v knihe Jazyk a jazykověda (1997, s. 159) tvrdí, že je to len „umelý zlepenec“, alebo jej súčasťou by mal byť aj opis lexiky, slovotvorby na jednej strane a zároveň systematický výklad zvukovej podoby slovenského jazyka na strane druhej? Zrejme však niet pochýb, že najaktuálnejšie je dnes spolu s morfológiou skomponovanie syntaktického zväzku.

Ako príklad na určenie hraníc akademickej gramatiky by nám mohla poslúžiť napr. trojdielna Mluvnice češtiny, akademická gramatika českého jazyka z rokov 1986 až 1994, ktorá v prvom zväzku spracúva fonetiku, fonológiu, morfonológiu, morfematiku a tvorenie slov, v druhom funkčné a formálne tvaroslovie a v treťom syntax. Podobne je to i v iných veľkých európskych akademických opisoch. V predhovore k Morfológii slovenského jazyka sa takisto výslovne hovorí, že Morfológia ako čiastkový výsledok výskumu spisovnej slovenčiny je súčasťou ***niekoľkozväzkového*** diela venovaného všestrannému synchrónnemu opisu slovenčiny (zdôrazňuje sa to aj na prebale knihy). Autori pripomínajú, že sa v nej spracúva len jedna rovina systému slovenského jazyka a ostatným rovinám (menovite ***zvukovej, lexikálnej, syntaktickej a štylistickej***) sa majú venovať osobitné syntetické práce.

Výskum gramatickej stavby v čase vznikania spomínanej Morfológie slovenského jazyka tvoril náplň jedného pracoviska a dokonca jedného oddelenia. Vznikal (najmä) vo vtedajšom Ústave slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied, konkrétnejšie v jeho vtedajšom oddelení pre gramatiku a štylistiku. Na tomto mieste je vhodné opäť zopakovať oných sedem dnes už takmer legendárnych mien autorov Morfológie: kolektív pracoval pod vedením Jozefa Ružičku v zložení Ladislav

Dvonč, Gejza Horák, František Miko, Jozef Mistrík, Ján Oravec a Milan Urbančok. Takáto pevná a zhustená organizačná štruktúra mala určite svoje výhody, nemožno ju však už zrejme aplikovať v našej dnešnej situácii. Pri súčasných podmienkach a súčasnej organizácii lingvistického výskumu na Slovensku je nepochybné, že treba združiť autorské sily v rámci celého Slovenska od Bratislavy až po Prešov. Nielen autorov zo Slovenskej akadémie vied, ale aj autorov z filozofických a pedagogických fakúlt, prípadne aj autorov, ktorí stoja mimo týchto inštitúcií. Aj napriek relatívne značnému počtu súčasných katedier slovenského jazyka, ktoré sa dokonca stále rozširujú, nemožno očakávať, že bude celkom jednoduché organizačne zabezpečiť fungujúci kolektív „voľných" autorov. To však neznamená, že nie je čas sa o to pokúsiť.

Kolektív sa môže, našťastie, postupne rozšíriť o mená z najmladšej generácie slovenských lingvistov, ako nás o tom presviedčajú niektoré doktorandské práce. A našťastie stále vychádzajú aj nové gramatické práce, ako je napr. najčerstvejšia monografia Vetné modely v slovenčine (2001) J. Nižníkovej alebo aj Valenčný slovník slovenských slovies (2000), vypracovaný takisto na prešovskej Filozofickej fakulte. Je teda takmer isté, že do úvahy prichádza skôr kolektív vekovo a zrejme aj z hľadiska metodologických a analytických skúseností heterogénny, ba až disparátny. Preto je mimoriadne dôležitý nielen starostlivý výber autorov, ale aj premyslené, rozvážne a citlivé vedenie tohto kolektívu. Mementom sú tu viacnásobné nevydarené pokusy o druhý syntaktický zväzok. Pritom pomerne dobré predpoklady sú aj na vypracovanie zväzku, v ktorom by sa spracovala zvuková zložka, morfematika, slovotvorba či štylistika.

Asi niet pochýb, že akademická gramatika by mala byť založená na kultúrnom a vedeckom odkaze predchádzajúcich bádateľských generácií, v slovenskej situácii najmä na teórii intencie slovesného deja. Ale autorský kolektív sa musí vedieť nevyhnutne poučiť a integrovať poznatky aj zo zahraničnej literatúry (dobrý obraz podávajú. napr. gramatické zväzky medzinárodných príručiek súčasného výskumu, ktoré vyšli pod redakciou J. Jacobsa vo vydavateľstve Gruyter v r. 1993, porov. aj Stručnú príručku syntaktických teórií pod redakciou Braunovej a Millera, 1996).

V Morfológii slovenského jazyka na s. 20 sa hovorí, že v tomto smere sú pre nás inšpiratívne najmä spracovania češtiny, ruštiny a poľštiny, dnes však treba tento zoznam doplniť aspoň o literatúru južnoslovanskú a celú západnú gramatickú literatúru. Čo sa týka gramatík, zostavených za pomoci a na základe korpusových databáz, inšpiratívne sú najmä anglické a americké gramatiky. V súčasnosti sa pokúšame s veľkým úsilím aj za účasti Ministerstva kultúry SR a Ministerstva školstva SR vybudovať korpusové pracovisko ako súčasť Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Keby sa podarilo tento projekt úspešne realizovať, bola by to veľká pomoc a vzpruha aj pre gramatický výskum. Výskum by sa nielen skvalitnil, zobjektívnil, ale určite aj zrýchlil.

V prvej slovenskej akademickej Morfológii sa spracovalo tvaroslovie prvej polovice 20. storočia s ohľadom aj na štylistickú diferencovanosť jazyka. Úlohou nového morfologického spracovania bude opísať slovenský spisovný jazyk 2. polovice 20. storočia. Ak sa už teda aj v Morfológii prizeralo na vnútornú dynamiku

„ako na prejav vnútorných zákonitostí a vývinových tendencií spisovnej slovenčiny a ako na prejav kontaktu nášho spisovného jazyka s inými jazykmi“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 19), dnes je veľmi výhodné, že medzitým vyšli viaceré monografie a štúdie, ktoré sa venujú dynamike v jazyku, ale dotýkajú sa konkrétne napr. aj morfologickej dynamiky (porov. najmä prácu Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny z r. 1989 a štúdie J. Horeckého a J. Dolníka). L. Dvonč v monografii Dynamika slovenskej morfológie (1984) sa sústredil na niektoré varianty a dublety a jeho práca je dôležitým prameňom pre poznanie variantnosti gramatickej normy. Zásadným zdrojom pre poznanie meniacej sa gramatickej normy sú i sociolingvistické výskumy, ktoré je takisto nevyhnutné brať do úvahy pri opise gramatického systému. Iným relevantným titulom, v ktorom sa gramatická, resp. morfologická problematika spracúva v rámci počítačovej lingvistiky, je publikácia kolektívu V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien; podobná analýza slovies sa pripravuje do tlače.

Kým dokladový materiál sa v akademickej Morfológii získaval dlhodobou excerpciou z diel umeleckej prózy počínajúc realizmom (v danom čase oprávnene), v dnešnej zmenenej situácii bude treba zrejme preskupiť dominantné sféry uplatňovania spisovného jazyka s dôrazom na publicistiku, na odborný štýl a hovorený jazyk. S tým súvisí požiadavka budovať databázy nielen z písaného, ale aj hovoreného slova.

Nie je azda potrebné na tomto mieste rezumovať všetky výsledky od 50. rokov minulého storočia. Dané obdobie zhodnotili J. Kačala (1976), F. Kočiš (1987) a E. Tibenská (1997) v prehľadových článkoch o medzistave gramatického výskumu na Slovensku. To, čo stojí pred nami hneď ako aktuálna úloha, je pripraviť publikáciu podobného typu, akou je česká syntéza Práce o sémantické struktuře věty (1973). V súčasnosti je však predovšetkým potrebné znova sa skoncentrovať na prípravu akademickej gramatiky, tohto vedecky a kultúrne takého dôležitého diela. Skoncentrovať sa na prípravu kompletného diela v intenciách pôvodného zámeru, hoci určite najaktuálnejšou fázou je spracovanie syntaktického a prepracovanie morfologického zväzku. Aj keď sa syntaktické bádanie za posledné polstoročie vyznačovalo značnou rapsodickosťou, hlavnou vecou je organizačne zabezpečiť tímový výskum na tomto poli a presvedčiť autorov i prípadných donátorov o dôležitosti a prvoradosti tejto úlohy. Treba sa vrátiť v tejto súvislosti aj k monografickému textu J. Kačalu Syntaktický systém jazyka (1998), ktorý pri vyjdení nevzbudil taký ohlas, aký by mala vzbudiť koncepcia akademickej syntaxe slovenského jazyka. Ak v dejinách jazykovedy mala gramatika vždy významné miesto a v dávnych časoch predstavovala medzi slobodnými umeniami základný predpoklad pre vzdelanie vôbec, treba jej vrátiť toto miesto. Napokon o dôležitosti prípravy kompletnej akademickej gramatiky celých tých 40 rokov asi málokto pochyboval, neraz sa to explicitne a programovo formulovalo, len čin sa z rozličných objektívnych i subjektívnych príčin neustále odkladal. Dúfajme, že pokus, ktorý máme pred sebou, bude už konečne pokusom úspešným. Začiatok 21. storočia so svojím prelomovým charakterom je výzvou, ktorú treba využiť.

LITERATÚRA

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 87 s.

BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – KOČIŠ, F. – ONDREJOVIČ, S.: Metodologické aspekty novej gramatiky ruštiny. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 173 – 186.

Concise Encyclopedia of Syntactic Theories. Red. K. Braun – J. Miller. Oxford: Elsevier Science 1996. 302 s.

ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky. Praha: Pražská imaginace 1997. 342 s.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. a kol.: Práce o sémantické struktuře věty (přehled a kritický rozbor). Praha: Ústav pro jazyk český Československé akademie věd 1973. 204 s.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 514 s.

Grundzüge einer deutschen Grammatik. Hrsg. K. E. Heidolph – W. Flämig – W. Motsch. Berlin: Akademie-Verlag 1981. 1028 s.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

KAČALA, J.: Výskum slovenskej syntaxe v ostatnom desaťročí. In: Kapitoly o slovenčine. Red. J. Kačala. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 68 – 78.

KAČALA, J.: Syntaktický systém jazyka. Bratislava: Formát 1998. 144 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

NIŽNÍKOVÁ, J. – SOKOLOVÁ, M. a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 530 s.

NIŽNÍKOVÁ, J.: Vetné modely v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 134 s.

Russkaja grammatika. 2 zv. Red. N. J. Švedova. Moskva: Nauka 1980. 784 + 710 s.

ONDREJOVIČ, S. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J.: Moderná gramatika súčasnej poľštiny. In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 2, s. 151 – 171.

RUŽIČKA, J.: Základné sporné otázky slovenskej skladby. In: Jazykovedné štúdie. 4. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, s. 7 – 34.

SABOL, J. – FURDÍK, J. – ONDREJOVIČ, S. – DAROVEC, M.: Gramatická syntéza súčasnej češtiny. In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 134 – 164.

Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenoessischer Forschung. 1. Halbband. Red. J. Jacobs et al. Berlin – New York: de Gruyter 1993. 1112 s.

TIBENSKÁ, E.: Syntaktická rovina slovenčiny – súčasný stav a perspektívy jej výskumu s ohľadom na normu a kodifikáciu. In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 225 – 233.

Snění a myšlení o příštích gramatikách přirozených jazyků

JAN KOŘENSKÝ

Gramatiky přirozených jazyků jsou vědecký, popř. aplikační, či popularizační úkol, měly by tedy být jednoznačně záležitostí racionálního myšlení, nikoli snění. Přes tuto skutečnost jsem dokonce na prvním místě názvu užil slovo snění. Učinil jsem tak z těchto důvodů:

a) Metodologická situace současné jazykovědy je tak komplikovaná, že každé rozhodnutí pracovat na gramatice určitého jazyka – tedy pracovat na soustavném popisu pravidel a principů, jimiž se komunikace v daném jazyce řídí – znamená vzápětí otázku, na jakých teoreticko-noetických základech tento úkol provést, a to tu máme na mysli čistě teoretické, „lingvistice imanentní" řešení odpovědi na tuto otázku. Protože nemáme k dispozici řádnou soustavnou a hierarchizovanou paradigmatiku lingvistických teorií, je intelektuální pohyb v celé takřka nepřehledné oblasti teoretických možností spíše ne-racionálním uvažováním typu „bylo by dobré mít takovou a takovou gramatiku jazyka X".

b) Při volbě postupů, jakými by měl být projekt gramatiky uskutečněn, nerozhodují však důvody „imanentně lingvistické", zvláště v případech, kdy se počítá s širší odbornou, školskou apod. uživatelskou veřejností, hrají roli potřeby příslušných národních a státních společenství, pochopitelně že potřeby budoucí, nikoli přítomné nebo dokonce minulé. A právě výsledky úvah o budoucích potřebách našich národních společenství jsou z objektivních příčin velmi neurčité.

c) Do každého takového záměru se přirozeně promítá jakási prolongace vzájemné projekce přítomných a minulých teoretických možností a minulých a přítomných potřeb národních a státních společenství, přičemž se jako výběrový princip uplatní představy o budoucnosti.

V prostoru a) – c) je tedy mnoho faktorů neurčitých a subjektivních, které zakládají spíše málo přehledné úvahy a ono již zmíněné snění než cestu k racionálnímu programu. Aby však bylo možné k programům přistoupit, je třeba se pokusit o určitější rekapitulaci v již zmíněném „myšlenkovém prostoru" vymezeném a) – c). Budu přitom mít na zřeteli především takové jazyky, jako je čeština, slovenština, ale i jiné srovnatelné evropské jazyky slovanské i neslovanské, tedy jazyky těch národních a státních společenství, jež budou spíše objektem než subjektem příštího mezinárodního dění.

1. Ve smyslu a) dochází často k úvahám, že dané národní jazykovědě vzhledem k vlastnímu jazyku chybí ten nebo onen typ gramatiky, neboť jiná národní jazykověda takovou gramatiku má. Jestliže např. někde nevznikla tradiční popisná gramatika „akademického typu“, začne se o ní analogicky uvažovat, třebaže nemusí být vůbec jisté, že budoucí podoba společenství bude takový typ gramatiky potřebovat. Podobně může být konstatováno, že chybí gramatika generativně-transformačního typu, a vzniknou vzápětí diskuse o tom, který ze složitě se větvících vývojových typů zvolit. Jde tedy o analogizující zaplňování jakýchsi mezer plynoucích spíše z minulých stavů oboru a společenství než z potřeb budoucnosti.

2. Hlediska typu b), tedy kritérium „společenské poptávky“ má mnoho dimenzí, se kterými se pro jejich zmíněnou neurčitost nesnadno pracuje. Když se nám podaří uvažovat s minimem závislosti na hlediscích typu a) a orientovat se na budoucnost, projeví se potřeba gramatik jako vysokoškolských učebnic, učebnic vůbec, požadavek gramatických popisů a modelů pro potřeby mezivědní komunikace, „čistě“ teoretických analýz a modelů národního jazyka apod. To ovšem předpokládá určitější představy o charakteru školství vůbec a vysokého zvlášť (např. je naprosto podstatné, zda se ve vyučování prvního jazyka prosadí tzv. komunikativní nebo tzv. systémový přístup), lingvisticky orientovaného vysokého školství (otázky sbližování či odlišování způsobů vysokoškolské výuky prvního a druhých jazyků, míra zřetele ke stupni a variabilitě vědeckého poznání ve vysokoškolské výuce prvního jazyka), je třeba mít na paměti potřeby výuky našich národních jazyků jako jazyků „cizích“ (v korelaci s vyučováním druhých jazyků se zřetelem k rodilým mluvčím češtiny, slovenštiny na našich vysokých školách lingvistického typu), předpokládá to prognózovat, v jakém směru bude i v tomto století pokračovat interdisciplinární zájem o řeč, dostatečně zdůvodnit nebo naopak popřít potřebu reprezentativních národních „akademických“ gramatik se silně univerzálním zaměřením, založených na národních tradicích lingvistického myšlení apod. S tím pak souvisí otázka gramatik vysoce specializovaných, zaměřených na zcela konkrétní představu „odběratele“ jak po stránce obsahově-tematické, tak i teoreticko-metodologické.

3. Hledisko typu c) by mělo být filtrem, jenž odstíní onu zmíněnou prolongaci tradic badatelských i tradic či fikcí společenských potřeb.

Je zřejmé, že odpověď na otázku, jak asi budou / měly by vypadat budoucí gramatiky, je třeba hledat v kontextu celostních představ o společenských poměrech ve smyslu mezinárodním i vnitrostátním. Může se to na první pohled jevit jako nežádoucí politizování záležitosti čistě nepolitické. Lze předpokládat námitku znějící nějak tak jako „čeština / slovenština, Češi / Slováci přece vědí, jakou gramatiku potřebují vzhledem ke svým tradicím, kultuře atd.“, ale to je právě pozice nesoucí nežádoucí stopy hledisek typu c).

Pokusme se sestavit posloupnost otázek, které by určitější představu o problému dovolily formulovat.

1. Jaké bude postavení příslušného jazyka jako prostředku mezinárodní komunikace, úplné komunikace v rámci státního společenství, jak se bude příslušný jazyk podílet na organizaci a řízení nadnárodních struktur. – V tomto směru vznikne nebo nevznikne potřeba gramatik daného jazyka jako cizího, druhého, přičemž bude velmi důležité, jaká bude činnostní, profesní struktura těch, kteří budou přísluš-

ný jazyk jako druhý studovat. (Ve hře je celé spektrum počínaje od těch, kteří budou potřebovat např. češtinu jako úředníci, diplomaté apod. nadnárodních subjektů, přes ty, kteří ji budou potřebovat z ekonomických důvodů, až k těm, kteří ji budou vyučovat jako cizí jazyk v zahraničí, nebo k těm, kteří se budou profesionálně či jinak zajímat prostřednictvím jazyka o kulturu „malého národa“.) Zatím vše svědčí pro to, že maximální pozornost této oblasti bude důležitou součástí obhájení funkčních pozic našich národních jazyků, součástí úsilí o to, aby se z nich nestal pouze jeden z atributů regionálního koloritu. Nepokrytě je třeba se tázat, jaké bude postavení daného jazyka v globálním i vnitrostátním smyslu jako prostředku technologie ekonomické a politické moci. (Zde se otvírá řada potřeb: od nesmírně složitých otázek funkční i teoreticko-interpretační ekvivalence národního jazyka oficiálním jazykům mezinárodní komunikace ve sférách řízení – ani zdaleka to není jen otázka pojmových nomenklatur, o tom podávají výmluvná svědectví translatologové i tlumočníci – až k vědomí, že národní jazyk musí být vnímán jako „pouhá“ složka reálné proporcionality verbálních, neverbálních a matematicko-logických komunikačních systémů a také v tomto kontextu teoreticky interpretován a „ekvivalentován“.) Jestliže informační toky řízení a moci se budou uskutečňovat prostřednictvím informačních sítí, pak to znamená, že v tomto rámci musí být i po formálně-teoretické stránce takový národní jazyk interpretovatelný tak, aby informatici a programátoři (rodilí i nerodilí uživatelé jazyka) byli schopni operativně a kvalitně řešit každodenní problémy. Tady je přirozená cesta k potřebě logicko-matematicky formulovaných, generativismem, kognitivními vědami fundovaných gramatik, nikoli však jako zaplňování mezer, ale jako realizace budoucích komunikačních požadavků.

2. Celý komplex výuky jazyka jako jazyka prvního tradičně viděno není záležitostí představ o budoucích gramatikách, neboť se to obvykle chápalo jako věc „pouhé“ teorie vyučování mateřskému jazyku, popř. teorie vyučování vůbec. Dnes, kdy se jako samostatný obor zřetelně konstituovala školská komunikace – jde o jeden z celé řady systematicky zkoumaných diskurzů –, je třeba i tuto oblast vnímat jako zadání pro soustavný přístup k prezentaci národního jazyka rodilým mluvčím, a to v rámci školské soustavy a celoživotního vzdělávání jako celku. Přitom základní otázky, které musejí být zodpovězeny, jsou dvě: a) vyřešení tzv. sporu mezi systémovým a komunikačním způsobem výuky prvního jazyka (a to v jisté korelaci s řešením „téhož“ sporu v oblasti výuky druhého jazyka), b) vyřešení míry a podoby tzv. filologické orientace našeho školství – což je jistý rys našeho školství hluboce historicky zakořeněný – v kontextu doby po tzv. komunikačním obratu v noetice. Jinak řečeno, jde o to, do jaké míry a v jaké podobě je řečová stránka školské komunikace obecným rámcem systematiky vzdělávání vůbec. Přičemž tu spojení „řečová stránka“ musí být vnímáno v kontextu plurality verbálních a neverbálních kódů. V každém případě školské gramatiky prvního jazyka nemohou být v budoucnu jen didaktickou aplikací akademicky pojatých teoretických gramatik, ale musejí být koncepčně a funkčně odvozeny z široce pochopených potřeb vzdělávacího systému.

3. Problém gramatik pro mezioborovou komunikaci nemůže být chápán pouze jako záležitost usnadňování mezivědní komunikace v období, kdy podstatná část

revolučních změn v myšlení o řeči je spíše dílem filozofie, sémiotiky, logiky aj. než úzce chápané jazykovědy. Potřeba takových gramatik souvisí tedy s univerzalizací způsobů fungování, organizace řízení státních a nadstátních společenství.

4. Na závěr tedy otázka, jakou roli mají hrát při úvahách o příštích gramatikách „čistě lingvistická“ kritéria či čistě národně-kulturně reprezentativní kritéria. Odpověď vyplývá z toho, co již bylo řečeno. Příští gramatiky by neměly být určeny pro lingvisty (ostatně v tom případě pro které z nich?), neměly by prolongovat, v tomto směru často dodatečně realizovat hodnotové potřeby starších období. Za zvlášť nadbytečné a nešťastné považuju námitky toho typu, jako „v takovém pojetí by přece již nešlo o gramatiku, ale o stylistiku“ nebo „soustavné informace o slovní zásobě přece do gramatiky nepatří“ apod. Jde totiž vesměs o argumentaci založenou na autoritě tradičních žánrů lingvistické literatury. Pro koncepci, strukturu a prezentační principy musejí být rozhodující zřetele k účelu takové práce, k jejímu poslání, k jejím praktickým i teoretickým adresátům. Gramatiky v širokém slova smyslu musejí vycházet z odpovědné analýzy podob oněch společenství, jimž budou určeny (a nebudou to pouze úzce národní a státní společenství tradičního typu). Právě takto lze i nalézt představu o jejich budoucím národně reprezentativním poslání, přičemž národní reprezentativnost bude dána mírou příspěvku takových gramatik k schopnosti příslušného jazykového společenství obstát v strukturách, v jejichž moci se toto společenství octne. Jinak řečeno, takto projektované gramatiky mohou přispět k tomu, aby se příslušné jazyky nestaly programově jazyky malými v tom smyslu, že budou spolu se s nimi spojenou etnickou, národní kulturou pouze koloritním, pouze trpěným atributem globálních struktur.

Jazykové domény, gramatika diskurzu a diskurz gramatiky

MIROSLAV DUDOK

Napriek tomu, že gramatické myslenie je už dnes bezpochyby súčasťou všeobecnej kultúry (so základnými, hlbšími alebo všeobecnejšími poznatkami o gramatike disponuje vari celá dnešná všeobecne vzdelaná populácia), je v ňom až neuveriteľne veľa protirečivostí a rozporov. Aj sám termín gramatika je viacvýznamový. Raz sa chápe ako súhrnný pojem pre morfológiu a syntax, resp. ako súbor vzťahov medzi významovými prvkami v rámci slova a vyšších jednotiek. Inokedy sa chápe ako veda o gramatickej stavbe jazyka či teória jazykovej analýzy (Encyklopédia jazykovedy, 1993). Do gramatického diskurzu a diskurzu gramatiky patria aj iné obsahy. V bežnom jazyku sa u nás gramatika stotožňuje s jazykovedou vôbec, s jazykovou stavbou slovenského jazyka, s jazykovou „správnosťou“ a pod.

Paradoxné pritom je, že všetky tieto názory sú viac-menej pravdivé. V jazyku a v gramatike akoby nejestvovala jedna pravda. Nemáme tu do činenia s hierarchiou právd, ale s pravdou hierarchií a vďaka tomu, že ide o metajazykovú disciplínu, často aj s hierarchiou autorít.

Napríklad, v slovenskej gramatike rozlišujeme desať slovných druhov, podobne aj v iných slovanských gramatikách. Stačí však porovnať jednotlivé gramatické tradície a zistíme, že za výrazom, pomenovaním a termínom je často čosi iné. Napríklad na základe akademickej Morfológie slovenského jazyka sme si zvykli pozerať na častice ako na osobitný slovný druh pomocných slov, ktorými podávateľ nadväzuje na kontext alebo na situáciu, a pritom vyjadruje svoj vzťah k vecnému obsahu výpovede (Morfológia slovenského jazyka, 1966; ďalej MSJ). M. Ivićová, ktorá svoju teóriu takisto buduje na dedičstve Pražanov a štrukturalistických funkcionalistov, v tomto kontexte hovorí aj o niektorých príslovkách. Porovnávať by sa dalo hádam do stratena. Problém všeobecného charakteru je tu pravda v adekvátnom jazykovednom modelovaní jazykového vedomia. Na základe ustálených konvencií v rámci moderných slovanských gramatík sa pri slovných druhoch uplatňujú tri známe kritériá: lexikálno-sémantické, morfologické a funkčno-syntaktické.

Slovanský a slovenský gramatický diskurz, a podobné je to i v ostatných jazykoch, sa buduje na starom tradičnom rozdelení jazykovej látky. Aj triedenie jazykového materiálu prebieha podľa už „zohraného„ systému gramatických nomen-

klatúrnych jednotiek, ktorý predstavuje symbiózu lexikálno-sémantického základu, reštriktívneho syntaktického prístupu a morfematickej klasifikačnej selekcie (Laškova, 1998).

Rozdelenie slov na slovné druhy možno vystopovať už v predvedeckej etape dejín jazykovedy v Egypte v 17. – 16. st. pred n. l. Na začiatku Novej ríše je známa syntakticko-sémantická segmentácia textu na syntagmy a morfémy, na slovesné paradigmy v podobe súpisov zvislého usporiadania s morfologickými charakteristikami pre osobu a číslo. Platón pripisoval týmto protolingvistickým zárodkom starých Egypťanov gramatické prvenstvo. Napriek tomu, že v staroegyptských dokladoch ide o evidentné uvedomovanie si existencie súkromnej a verejnej jazykovej domény, o vedomom gramatickom diskurze by sme mohli hovoriť o čosi neskôr, keď sa prejavil záujem o jazykové fenomény v bilingválnej situácii a záujem o proces premien syntetického jazykového typu na analytický (Istorija, 1980). Prelom gramatiky diskurzu do diskurzu gramatiky je výrazný až (či lepšie už) v starobabylonských gramatických spisoch (3000 – 1000 pred n. l.) zachytávajúcich predložkové paradigmy, pádové tvary, pomocné slovesá, zámená a príslovky.

Klasická európska gramatika, najmä koncepcie o slovných druhoch, pramení v antickom Grécku u Platóna a Aristotela. Aj jazykovedné myslenie v 20. storočí svojím spôsobom modifikuje zásadné gramatické smernice z ďalekej minulosti, jednak pražskí aj americkí štrukturalisti (hlavne vo svojom učení o opozíciách, dištinktívnych príznakoch, substitúcii atď.), jednak neskoršie modely, napr. teória o bezprostredných zložkách Zeliga Harrisa či syntaktický model Noama Chomského, ktorý buduje na princípoch jednotiek nižšieho a vyššieho rangu, či M. A. K. Hallidayov model stupnicovej a kategoriálnej gramatiky atď. (Černý, 1996; Ivić, 2001).

Vo vertikálnom priereze sa nám tá časť gramatiky, ktorá sa zaoberá slovnými druhmi, ukazuje – povedané slovami L. Laškovej – ako ***lingvistický nomenklatúrny kód, klasický stereotyp***, ktorý je dedičstvom našej vedeckej a kultúrnej tradície. Z filozofického aspektu tu vlastne ide o naše jazykové členenie skutočnosti, o komunikatívne jednotky ľudskej abstraktivizácie v poznávacom procese (Laškova, 1998, s. 34). Medzi jazykovednou a filozofickou reflexiou jazyka však nie je vždy korešpondencia. V rámci tejto témy sa pred krátkym časom aj v slovenskej vede otvorila diskusia o chápaní čiastkových jazykových otázok medzi jazykovedným a filozofickým, resp. logickým prístupom. Máme na mysli otázku spojok, ktorú otvoril logik F. Gahér v príspevku O vetných spojkách: logika verzus lingvistika, kde je jasne naznačená názorová „dvojkoľajnosť“ na povahu niektorých typov súvetí (Gahér, 2001).

V našich gramatikách i v ostatných moderných gramatikách slovanských jazykov, aspoň keď ide o slovné druhy, je ústredným problémom vyčleňovanie slovných druhov z okruhu ostatných jazykových entít, ale i subklasifikácia, určovanie hraníc a podstaty jednotlivých slovných druhov. Doterajšie gramatiky neposkytujú adekvátne definície ani klasifikácie. Jazykoví používatelia sú nútení odvolávať sa na svoje jazykové vedomie. Normatívne gramatiky by však mali poskytovať adekvátne zázemie pre jazykové vedomie (Kretschmer, 1998).

V slovanských normatívnych gramatikách, ako i v domácich, práve pre absenciu konsenzu, keď ide o určovanie podstaty a hraníc jednotlivých slovných druhov,

vzniká otázka prechodných zón medzi jednotlivými slovnými druhmi. Markantnejšie sa to prejavuje v rámci synsémantických slov ako medzi autosémantickými slovami.

K podobným rozporom v gramatickom diskurze bežne dochádza pri konfrontovaní tzv. systémovej a komunikatívnej či deskriptívnej a kontextovej gramatiky a podobných jazykovedných koncepcií. Napríklad, v analýze diskurzu, v textike a pod. je sémanticko-gramatický inventár čiastkových jednotiek neraz odlišný od klasického gramatického inventára čiastkových jednotiek. A konfrontačná jazykoveda okrem toho ešte poukazuje aj na nesymetrické pohyby v rámci paralelných systémov dokonca aj v rámci geneticky a typologicky blízkych jazykov. Napríklad konektory a rôzne textové orientátory často nie sú vôbec alebo sú nepostačujúco opísané v rámci systematických gramatík, s čím sme sa stretli pri porovnávaní slovenských, srbských a chorvátskych textov (Dudok, 1998). V texte majú širšie uplatnenie, ako im pripisujú deskriptívne gramatiky. Pri ich slovnodruhovej charakterizácii z pochopiteľných dôvodov sa vytrácajú komplexné jednotky. Napríklad, MSJ opisuje spojky a častice, ktoré môžeme vyčleniť ako adverzatívne konektory jednoslovné, viacslovné a zložené, ale neregistruje aj frazeologizované a prosentencializované adverzatívy. Moderné slovenské syntaktické príručky sa týmito otázkami nezaoberajú, a tak našu systematickú morfosyntaktickú literatúru čaká aj úloha deskripcie jednak hraničných metalingvistických javov, jednak jazykových javov, ktoré doterajšia systémová gramatická literatúra explicitne, častejšie však implicitne hodnotí ako periférny gramatický jav. Napríklad ani morfológia, ani syntax, ani lexikológia slovenského jazyka sa nevyjadruje o číslovke *jeden* vo funkcii aktualizátora, kontaminátora a pod. Aj význam neurčitosti, ktorý má v slovenčine základná číslovka *jeden,* sa marginalizuje. MSJ hodnotí číslovku *jeden* v tomto význame takto: „Číslovka *jeden* v neurčitom zámennom význame „istý, ktorého (ktorý) netreba menovať alebo ktorý nie je známy“ používa sa zasa v ľudovej a hovorovej reči, najmä v archaizujúcich prejavoch“ (MSJ, s. 312). A na inom mieste: „Vo význame *istý* sa niekedy používa aj ... číslovka *jeden*. Používa sa iba v hovorovom štýle a je na samom okraji spisovného jazyka“ (s. 302).

Jazykoví redaktori síce tento výraz systematicky odsúvajú na okraj jazykovej komunikácie, významnejším autorom sa však občas podarí prepašovať ich i do moderného textu. Takáto jazyková a metajazyková situácia pramení, okrem iného, v špecifickom vývine jazykových spoločenstiev, ktoré napriek často spoločnému kultúrnemu vývinu zapájajú do diskurzu gramatiky v nerovnakej miere jazykové domény. Slovenská gramatická tradícia buduje na jazykovom materiáli domény verejnej komunikácie a tlačeného slova. Jazykové domény súkromnej komunikácie nevošli do programu systematických gramatických opisov. Tretia revolúcia v gramotnosti sa takisto iba sporadicky hlási k slovu v najnovších slovakistických reflexiách (J. Findra, V. Patráš, J. Wachtarczyková a i.). Nedostáva sa však do gramatických opisov.

Ako nie celkom nepodstatná otázka v gramatickom diskurze sa javí aj otázka koncepcie národného jazyka a jeho gramatickej reflexie či deskripcie. Napríklad už spomenutý slovenský výraz *jeden* je v systematických gramatikách podrobne opísaný ako číslovka. V pluricentrickej koncepcii slovenčiny a z aspektu jazyko-

vých domén je v modernej slovenčine vo výraze *jeden* zahrnutý i istý príznak neurčitosti, podobne ako v niektorých iných slovanských jazykoch (Dudok, 1998). Zdá sa však, že iba ako súčasť regiolektového inventára. Normatívne gramatiky (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968; MSJ) ho v tomto význame neevidujú, resp. okrajovo sa k tomuto problému vyjadrujú nie v rámci číslovíek, ale v rámci iného slovného druhu (v rámci zámen, ako je to v MSJ). Je to bežné pri „fluktuujúcich" slovách, ktoré konvertujú z jednej lexikálnej množiny do inej. V lexikografických dielach je význam neurčitosti pri výraze *jeden,* naopak, zachytený. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (ďalej KSSJ) sa pri hesle *jeden* uvádza aj význam neurčitého zámena (KSSJ, 1997, s. 221).

Problém však vidíme aj inak. Lexikálnogramatická dimenzia konkrétneho príkladu charakterizuje v prvom rade sféru súkromnej komunikácie. Hoci doteraz v slovenskej spoločnosti, a tak ani v jazykovede, nie je v dostatočnej miere preskúmaný zástoj sféry súkromného a sféry verejného, môžeme konštatovať, že z aspektu pluricentrického vývinu jazyka uvedené jazykové domény s ich diskurzmi nie sú vyvážené ani v deskriptívnych gramatikách.

V slovenskej modernej gramatickej tradícii sa uprednostňovala bezpochyby najvýznamnejšia – verejná jazyková doména so zodpovedajúcimi diskurzmi. Najčastejšie sa nadväzovalo na aristotelovský model, ktorý je principiálne ešte stále aplikovateľný. Rozlišoval tri veľké domény verejnej komunikácie: *rétorickú, poetickú* a *logickú doménu* (Škiljan, 1998). Aplikovateľnosť tohto modelu s inovačnými prvkami je v dnešnej slovenskej jazykovede vari najúspešnejšie prezentovaná prostredníctvom teórie komunikačných sfér v kolektívnom diele Dynamika slovnej zásoby slovenčiny (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). Vývin modernej slovenčiny z konca dvadsiateho storočia a v dvadsiatom prvom storočí nám zrejme ponúkne oprávnenie na rozšírenie rétorickej domény aj na ***politický, administratívny*** a ***právny diskurz*** a v logickej doméne na ***vedecký*** a ***vzdelávací diskurz***. Deskriptívnou gramatikou doteraz preceňovaná umelecká alebo básnická doména (najmä v oblasti exemplifikácie) zostane zrejme v rámci stabilizovania básnického diskurzu, ktorý sa však bude dynamizovať žánrovými prestupovaniami.

S týmito jazykovými a mimojazykovými procesmi bude sa musieť zrejme vyrovnať aj gramatické myslenie.

LITERATÚRA

ČERNÝ, J.: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996. 512 s.

DUDOK, M.: Úvod do textiky. Petrovec: Kultúra 1998. 128 s.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

GAHÉR, F.: O vetných spojkách: logika verzus lingvistika. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 23 – 37.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

Istorija lingvističeskich izučenij. Drevnij mir. Red. A. V. Desnickaja – S. D. Kacneľson. Leningrad: Nauka 1980. 256 s.

IVIĆ, M.: Pravci u lingvistici. 9. dop. izd. Beograd: Biblioteka XX vek 2001.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

KRETSCHMER, A.: Stanje lingvističke deskripcije vrsta reči u slovenskim jezicima. In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane *27*/2. Vrste reči u srpskom jeziku. Beograd 1998, s. 49 – 53.

LAŠKOVA, L.: Podela na vrste reči u slovenskim jezicima – mogućnosti i perspektive. In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane 27/2. Vrste reči u srpskom jeziku. Beograd 1998, s. 31 – 36.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 596 s.

ŠKILJAN, D.: Javni jezik: pristup lingvistici javne komunikacije. Beograd: Biblioteka XX vek 1998. 275 s.

Gramatický výzkum dříve a dnes: korpus jako výzva

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

1. Výzkum gramatiky a teorie gramatiky

Dříve než se pokusíme srovnat, co bylo gramatickým výzkumem dříve, tj. před existencí počítačových korpusů, a co jím může být dnes, položme si nejprve otázku, ***co vůbec můžeme za gramatický výzkum obecně pokládat.*** Obávám se však, že nebude snadné si toto ujasnit. Neboť jde principiálně o to, že v předkorpusové éře každý jednotlivý gramatik, popřípadě skupiny gramatiků, měl/-i pravděpodobně svůj vlastní názor na to a svou ***vlastní metodu, jak racionálně uchopovat vlastnosti gramatiky přirozeného jazyka***. Patrně jsme tehdy všichni předpokládali, že ***jazyk*** prostě ***poznáváme tak, jak se nám vyjevuje***. O onom ‚jak' se ovšem příliš neuvažovalo. Patrně to bylo nasnadě: jazyk se nám vyjevuje, jak ho mluvíme, jak ho slyšíme, jak ho píšeme a jak ho čteme. Vedle toho se ovšem objevila i teorie, že jazyk je nám vrozen a že jej lze tudíž cele odhalovat ponorem do vlastního vědomí. Tomuto ponoru do vlastního jazykového vědomí, ať už je vrozeno, nebo utvořeno zkušeností, jsme si zvykli říkat **introspekce**. Do jaké míry kdo věnoval pozornost tomu, jak skutečně mluvíme, píšeme, slyšíme a čteme, a do jaké míry kdo na toto rezignoval, o tom myslím v principu mnoho nevíme. Jistě že známe práce Gebauera a Bühlera, Dokulila a Hjelmsleva, Šmilauera a Chomského. A můžeme s dobrým důvodem předpokládat, že Šmilauer vyvozoval všechny své velmi mnohé a velmi cenné poznatky o české syntaxi převážně či dokonce výhradně z velikého množství výpisků hlavně z české literatury a že i své studenty k této metodě vedl. A podobnou empirickou práci s jazykem jako u Šmilauera lze jistě předpokládat u Trávníčka, Dokulila, Daneše a mnohých jiných. Tisíce excerpt bývalo podkladem i pro mou vlastní práci s jazykem. Nicméně to vše nám mnoho neříká o tom, ***jaké představy obecně panovaly mezi gramatiky o tom, co a jak je třeba a možno v gramatice zkoumat.*** Také patrně málokoho v předkorpusové éře příliš zajímalo, ***o jaká fakta kdo své výklady, svá tvrzení, své hypotézy a své teorie opírá***.

Vraťme se nyní k výchozí otázce, co můžeme obecně pokládat za gramatický výzkum. Podle Slovníku spisovného jazyka českého je výzkumem „soustavné, organizované vědecké zkoumání jevů a bádání o nich, zejména na podkladě pozorování a pokusů". Podle této definice bychom tedy mohli říci, že gramatickým výz-

kumem je „soustavné zkoumání gramatických jevů na základě pozorování“. Badatelé o jazyce v každé době nepochybně jazyk tak či onak, v té či oné míře pozorovali, tj. pozorovali jazykové texty a jejich vlastnosti, a na základě těchto pozorování pak činili ta či ona zobecnění. Avšak jak dobře víme, s rozvojem synchronní lingvistiky ve 20. století začal postupně upadat význam materiálu, který byl nezbytný pro lingvistiku diachronní, a zejména pak s rozvojem syntaktických teorií v 2. polovině 20. století ***začal patrně převažovat význam introspekce***, zejména v těch mnohých případech, kde nebylo snadné teoretické předpoklady empiricky ověřovat. Je tedy otázkou, do jaké míry syntaktické teorie 2. poloviny 20. století vznikaly na podkladě výzkumu, tj. pozorování syntaktických jevů v textech. Vedle syntaktických teorií založených na pozorování textů a/nebo na introspekci existovalo a existuje ovšem i to, co bych nazval **apriorní teoretický konstruktivismus**, jemuž principiálně nejde o poznávání jazyka, tedy o racionální uchopení a výklad jevů, které nejsou uživateli jazyka sami od sebe zjevné.

Chceme-li naši pozornost při této diskusi soustředit především na možnosti gramatického výzkumu dnes ve srovnání s minulostí, měli bychom si předem ještě otevřeně říci, že ne každý gramatik má na skutečném výzkumu zájem, ne každý gramatik má tedy primárně zájem na soustředěném pozorování a analýze gramatických vlastností co největšího objemu textů. Patrně ani sebevětší a sebelepší korpus nebude ještě dlouho pro každého gramatika samozřejmým zdrojem jeho teorií. To ani není nutné požadovat, uvědomíme-li si alespoň v hrubých obrysech, **co** vše **může být předmětem gramatické teorie** a že ne každá gramatická teorie musí být založena na rozsáhlém empirickém výzkumu textů. Zdá se, že vzhledem k existenci korpusu jako heuristického principu bychom předběžně již teď mohli gramatické teorie rozdělit do tří kategorií: **teorie na korpusu zcela nezávislé, teorie zčásti závislé na korpusu** a **teorie zcela závislé na korpusu**. K teoriím na korpusu zcela nezávislým může patřit možná dokonce většina dosavadních gramatických teorií, jako např. obecná teorie věty, teorie diateze, teorie morfému, teorie morfematické struktury slova, atd. K teoriím zčásti nebo zcela závislým na korpusu mohou patřit například některé speciální teorie syntaktických struktur.

2. Obecný význam korpusu

Teoretická reflexe gramatiky přirozeného jazyka ovšem zahrnuje nejen ucelené obecné teorie elementů gramatického systému, jeho složek či jeho celku. Tato reflexe znamená také ***racionální uchopení a popis dílčích gramatických jevů***, z nichž pravděpodobně ani ve speciálních studiích dosud mnohé nebyly ani registrovány, natož aby byly uspokojivě popsány v gramatikách. Studujeme-li byť i ve velmi omezeném výběru knižní monografie zabývající se jednotlivými syntaktickými jevy němčiny nebo angličtiny, jichž v posledních desetiletích vychází čím dál tím více, pak – pokud si tyto práce kladou za cíl poznat na gramatickém systému daného jazyka něco nového – neustále narážíme na nejrůznější nedořešenosti, náznaky a hypotetické soudy, které velmi často vyvěrají z nedostatečného množství prozkoumaného materiálu. Velký reprezentativní korpus daného, byť zatím jen psaného, jazyka je tu proto pro nás velkou výzvou k tomu, abychom při pozorování a výzkumu gramatických jevů radikálně změnili své dosavadní návyky. Vždyť ten-

to korpus umožní během několika vteřin či minut prezentovat k pozorování takové množství dokladů hledaného jevu, k jehož získání by jinak jeden lingvista potřeboval mnoho let usilovné práce. Pozorování jazyka pomocí korpusových šetření je bezprecedentním zdrojem a novou, nesrovnatelně vyšší kvalitou poznávání gramatických struktur. Vždyť teprve korpus nám dává možnost studovat kdykoli kterýkoli jev vždy v tomtéž množství textů a v týchž zdrojích. Přitom množství textů a jejich stylových druhů je tak veliké, že v něm poprvé v historii máme možnost vidět, ***jakých gramatických struktur a jakým způsobem po mnoho let užívá a také neužívá zejména jazykově směrodatná a elitní část uživatelů jednoho přirozeného jazykového komunikačního systému***. Je velmi pravděpodobné, že nikde na světě neexistuje ***úplná sbírka dokladů určitého gramatického jevu*** manuálně pořízená z rozmanitého souboru beletristických, odborných a novinových textů čítajících sto miliónů slov.

Gramatik dob předkorpusových sice často tvrdil, že nějaká ***syntaktická struktura je negramatická***, ale neměl žádnou možnost dokázat, že tomu tak je jednoduše proto, že tato struktura se neužívá. Teoretický syntaktik mohl ovšem vytvořit ***teorii***, proč danou strukturu považuje za negramatickou. ***Korpus poskytuje lingvistovi poprvé v historii možnost dokázat, že nějakou gramatickou strukturu po mnoho let nikdy neužilo velké množství převážně jazykově elitních autorů textů.*** Že zkoumanou strukturu nikdy ve své próze neužil žádný z desítek básníků, stovek prozaiků, tisíců žurnalistů i příležitostných dopisovatelů novin.

3. Konkrétní význam korpusu

Po tom, co bylo řečeno, se domnívám, že dnes bychom již mohli mít odvahu si přiznat, že v našich výkladech a interpretacích mnoha gramatických jevů v dobách předkorpusových šlo často jen o ***dohady a domněnky***, jakkoli tyto dohady a domněnky leckdy ***mohly odpovídat*** jazykové skutečnosti. Vedle toho bychom také měli mít sílu si přiznat, že za oněmi tak mnohými *atakpodobně* či *atakdále*, která tak dobře známe nejen z gramatik a jiných kompendií, ale i ze studií speciálních, se skrývala naše neznalost; i když na omluvu toho lze snad říci, že vyjevovat téměř na každém ne zcela ověřeném kroku naši neznalost, zejména v gramatikách a příručkách pro veřejnost, by patrně bývalo sotva vhodné.

Poměrně velmi často se nám při výkladu jevu stávalo, že ***obecný význam gramatického prostředku byl odvozován z některých jeho nejčastějších či typických užití*** a tato generalizace nebyla adekvátní jiným mnohým užitím méně typickým, avšak neméně komunikativně důležitým. Jako příklad lze namátkou jmenovat téměř celé minulé století proklamovanou funkci instrumentálu přísudkového substantiva, jímž měla být ‚přechodná, nestálá, netrvalá vlastnost' predikovaná podmětu věty, zatímco nominativem se údajně predikuje vlastnost trvalá. Vezmeme-li v úvahu např. větu *Lev je šelma.* jako příklad typického užití predikativního nominativu a větu *Dirigentem byl Libor Pešek.* jako příklad typického užití predikativního instrumentálu, pak se zdá, že tradovaná poučka je správná. Avšak co když vezmeme v úvahu třeba věty *Otec je kuřák.* a *Měď je dobrým vodičem tepla.*? Sotva bychom přesvědčili většinu rozumných lidí, že ‚být kuřákem' je trvalá vlastnost a ‚být vodičem tepla' je vlastnost nestálá. ***Pokud si toto v předkorpusové éře***

gramatik uvědomil, měl dvě možnosti: buď tomu jako jevu těžko vyzpytatelnému dále nevěnovat pozornost, anebo začít sám nebo s pomocí druhých číst dejme tomu jednu nebo několik knih, podle píle a síly zájmu o věc. V ideálním případě mohl gramatik sám či s pomocí druhých provádět sběr dokladů několik let, a poté přikročit k namáhavému a zdlouhavému vyhodnocování, aniž si byl jist smyslem této činnosti. V tomto případě si ovšem gramatik zas musel položit otázku, nejen kolik, ale také jaké knihy číst, popř. zda číst místo knih raději noviny, dále které noviny, kolik výtisků či ročníků atp. Za této situace nelze vyčítat gramatikům oné doby, že se obvykle rozhodli pro možnost první: ***opřít se o některou zjevnou vlastnost pozorovaného jevu*** a ostatními se nezabývat. Naproti tomu ***v epoše korpusu lze poměrně snadno zjišťovat i to, co bylo dříve prakticky nemožné.*** V daném případě stačí např. hledat bezprostřední posloupnost lexému *být* a substantiva v příslušném pádě. I když výsledkem hledání bude téměř deset tisíc dokladů vět s predikativním nominativem a něco přes sedm tisíc vět s predikativním instrumentálem, nebude nad síly jednotlivce v těchto dokladech se orientovat, jestliže si predikativní substantiva abecedně utřídíme. Pak můžeme například zjišťovat, zda u nominativu jsou zastoupeny jiné sémantické kategorie než u instrumentálu nebo zda u některých sémantických kategorií, jako jsou povolání, biologické druhy, instituce, abstrakta atd., výrazně převažuje jeden pád nad druhým, či nikoli. Uvážíme-li, že již v dnešním Českém národním korpusu jsou zastoupeny stovky knih beletrie a textu odborného, množství textů novinových a textů mnoha jiných stylů a žánrů, a uvážíme-li, že množství textů v korpusu obsažené by rychlý čtenář četl několik let, pokud by četl osm hodin denně, pak myslím je nepochybné, že gramatický výzkum dnes je v situaci zcela bezprecedentní a že korpus je pro gramatika obrovskou výzvou.

Bezprecedentní výzvou je korpus pro gramatika zejména všude tam, kde narážíme na jev konkurence výrazových prostředků nebo na jev lexikálních restrikcí syntaktických struktur. Teprve korpus nám umožňuje tyto jevy soustavně zkoumat vždy na stejné reprezentativní bázi rozsáhlého množství textů, nikoli je pouze na několika víceméně náhodně posbíraných dokladech či vyvzpomenutých příkladech registrovat. Kdykoli začneme pochybovat – a k takovému pochybování u zmíněných jevů vždy docházelo a nutně musí docházet –, jak je tomu s užíváním existujících konkurenčních prostředků nebo jaké lexikální restrikce pro danou strukturu existují, naše introspektivní soudy se brzy začínají míjet účinkem, a nám nezbude než pátrat v textech. Máme-li k dispozici korpus, můžeme získat odpověď během krátké chvíle. Nemáme-li jej, můžeme přečíst mnoho set stran textů a strávit tím velmi mnoho času, aniž se dobereme nějakých přesvědčivých výsledků.

Uvedu teď několik příkladů na to, jak korpus umožňuje dokázat, že uvažovaná struktura se neužívá, neboť v něm není doložena. K tomu bych chtěl nejprve předeslat, jak jsem k těmto příkladům přišel. Když jsem se chystal psát článek o kritériích gramatičnosti na podkladě korpusu, vypsal jsem si k tomu účelu ze své česko-německé srovnávací gramatiky sbírku vět, které jsem byl označil hvězdičkou, tj. označil je jako negramatické. Podotýkám, že když jsem začínal psát tuto gramatiku, neexistoval ještě Český národní korpus, a i v době, kdy jsem ji dopisoval, nebyly ty možnosti hledání, které máme dnes. Jednou z mých ohvězdičkovaných vět byla také přací věta s přací partikulí *kéž* a se složeným futurem, tedy např.

Kéž bude pršet. V tomto případě, přestože jde o relativně dosti komplexní strukturu syntakticko-sémantickou, je hledání zcela jednoduché. Stačí hledat jedno jediné slovo, a sice onu partikuli *kéž*. Prohlídka je hotova během několika vteřin a výsledkem je 292 dokladů přacích vět s touto partikulí. Shromáždit takové množství vět s partikulí *kéž* v tomto množství textů by jednomu člověku trvalo mnoho let. Kdo by ovšem něco takového podstoupil? V těchto téměř třech stech dokladů není ani jediná věta se složeným futurem, a korpus tedy potvrdil gramatikův introspektivní soud o negramatičnosti vět typu *Kéž bude pršet*. Toto zjištění je neobyčejně významné a jeho váha je bezprecedentní. Vždyť i lingvista může nabýt dojmu, že věty jako *Kéž to bude mít stále na mysli.* jsou normální, přijatelné a gramatické. Můžeme vytvořit dílčí teorii, podle které věty typu *Kéž bude pršet.* jsou gramatické. Ale jak to, že takové věty, tedy věty se složeným futurem, neužil ve svém básnickém či prozaickém díle žádný z desítek českých spisovatelů, že takové věty neužil žádný z novinářů, esejistů a příležitostných dopisovatelů stovek různých deníků a jiných tiskovin, žádný z desítek autorů odborných publikací? Nejde tu tedy o dosud těžko představitelnou sílu přirozeně respektované jazykové normy? Takovou sílu, která nikomu nedovolí tuto normu porušit? Karel Čapek se kdysi ptal lingvistů, ať mu povědí, co všechno si spisovatel může s jazykem dovolit a co nemůže. To mu samozřejmě nikdo říci nedokázal. Teprve snad tehdy, až po řadě let získáme prostřednictvím korpusových nálezů nějakou představu o tom, jak ***různě silné normy výběru z konkurenčních prostředků*** existují v oblasti morfologie, syntaxe větné i nadvětné, slovosledu i jiných oblastech jazyka, budeme moci na Čapkovu otázku odpovědět.

Uvedu další příklad toho, jak korpus dokáže vyjevit netušenou noremní sílu, která vede uživatele jazyka neomylně vždy k volbě jen jedné z teoreticky potenciálních struktur syntaktického systému. Jde o užívání kataforicky odkazovacího koreferenčního *to*, které zastupuje následující vztažnou větu, např. *Zná **to**, co se naučil*. Jak nám říká introspekce a jak dnes už také můžeme dokázat korpusem, užívá se v češtině – na rozdíl např. od němčiny – toto kataforicky koreferenční *to* pouze tehdy, je-li jím obsah vedlejší věty vytýkán do implicitního protikladu; tedy v uvedeném příkladu jde o to, že o někom tvrdíme, že nezná nic jiného než to, co se naučil. Tam, kde o takové vytýkání do protikladu nejde, užíváme závazně, noremně souvětné struktury s kataforicky koreferenčním výrazem nulovým, tedy bez dopředu odkazovacího *to*; např. *Tvrdí, že mě neviděl*. Zapátráme-li jen krátce v korpusu, zjistíme toto: vyhledávaná struktura sloveso + *to* + čárka + *že* má sice v korpusu pět tisíc dokladů, avšak hledaná struktura lexém *tvrdit* + *to* + čárka + *že* nemá doklad ani jediný. Zato struktura *tvrdit* + čárka + *že* má přes 15 000 dokladů. Dále: struktura lexém *zjistit* + čárka + *že* má 8587 dokladů, avšak teoreticky potenciálně konkurenční struktura s kataforickým *to* nemá doklad ani jediný. Uvědomme si: patrně nejméně několik stovek, ne-li tisíců víceméně jazykově elitních uživatelů češtiny napsalo v různých druzích textu osm a půl tisíckrát větu jako *zjistil, že ..., zjistili, že ..., jestliže zjistíme, že ...* apod., avšak žádný z těchto stovek či možná tisíců uživatelů nikdy nenapsal například *Oni zjistili to, že ...* apod. Jde tu opět o netušené vyjevení velké **noremní síly jazyka**. Jsem přesvědčen, že naše introspekce by nám podobný závěr nenabídla ani nedovolila.

Nyní uvedu příklad na jev opačný: jak korpus umožňuje dokázat, že uvažovaná languová struktura nepodléhá v psaném diskursu natolik lexikálním restrikcím, nakolik bychom to mohli předpokládat. Obrátil se na mě jeden Angličan žijící a učící v Německu, který se mimoto učí česky, abych mu vysvětlil českou strukturu typu *dát zaznít tónům*. Na to jsem řekl, že jde o strukturu silně knižní, u níž si nejsem jist jejím užíváním a její možnou lexikální náplní. Ale, dodal jsem hned, podíváme se do korpusu. Co nalezneme po zadání hledané struktury, je značně překvapující a ještě víc informativní. Této hledané struktury je v korpusu 137 výskytů. První, co po prohlídce těchto sto třicet sedmi dokladů zjistíme zajímavého, je, že této ***jediné vyhledávané formální struktuře odpovídá sedm různých struktur syntakticko-sémantických***; ta, která nás zajímá, je jednou z těchto sedmi a má 58 dokladů; mohli bychom ji definovat jako strukturu s kauzativním *dát* a kauzovaným intranzitivním predikátem, který je reprezentován dativem závislým na matricovém kauzativním *dát* a infinitivem závislým na dativu substantiva, který má sémantickou povahu subjektu intranzitivního děje. 58 dokladů dané struktury představuje 17 různých sloves. Např. *dát zvítězit kandidátům, odpočinout očím, ožít principu, propuknout válkám, vykvést stromům, zmizet dálce, ztučněti dobytku, vyplavat zlobám, vzejít veršům, vzniknout dílu,* a dokonce *dát vykouknout esu* a *dát zavýt brzdám*. Na dokreslení uvedu ještě jeden větný kontext: *Ve druhém kole příznivci neúspěšných stran správně usoudili, že za to může Zeman, a* ***dali zvítězit*** *kandidátům ODS* .

4. Korpus a introspekce

Korpus jako zdroj poznání jazyka ovšem ještě neznamená, že v lingvistice zcela rezignujeme na **axiologický význam introspekce**. Naopak: korpusová šetření mohou axiologický význam introspekce ještě výrazně zesílit. Například syntaktik pokládá určitou v úvahu branou strukturu na základě vlastní introspekce jednoznačně za negramatickou, a to proto, že tato struktura se – jak se syntaktik domnívá – neužívá, neboť namísto ní se závazně užívá struktura jiná, s uvažovanou strukturou nějak příbuzná. Provedeme-li korpusové šetření, abychom zjistili, zda naše řečová zkušenost odpovídá obecné řečové praxi, a výsledek rešerše bude absolutně pozitivní, což znamená, že na strukturu pokládanou za negramatickou nenalezneme ani jeden doklad, pak můžeme ***shodu vlastní introspekce se zjištěnou praxí*** pokládat za významný jazykově-sociální fenomén. Pokud bychom pak ještě přikročili k sociolingvistickému průzkumu, a ten dopadl opět v našem smyslu pozitivně, to znamená, že výrazná většina respondentů by danou strukturu hodnotila také jako negramatickou, resp. nesprávnou, nepřijatelnou, ještě více by se tak posílila významnost shody reálné jazykové praxe zjištěné korpusovým šetřením s intersubjektivní introspekcí. Šlo by pak o mimořádně významný jazykově-sociální fenomén. Na druhé straně půjde o neméně zajímavý a významný sociálně jazykový fenomén tehdy, jestliže nám ***korpus naše na introspekci založené soudy nepotvrdí.*** V této souvislosti je jistě velmi podstatnou otázkou, ***čeho všeho se introspektivní soudy syntaktikovy mohou týkat a zda lze v korpusu ověřovat vše***. Uvedu jeden příklad toho, kdy možnost korpusového ověřování introspekce je – alespoň za dnešních možností – velmi pracná, a případné potvrzení introspekce

nulovou doložeností mezi tisíci doklady působí natolik neúměrně vynaloženému úsilí a času, že se sotva někdo k takovému úkolu odhodlá. Příkladem, který chci uvést, je vztažně přivlastňovací *jehož, jejíž* a možnost místo nich užít konkurenčního *kterého, které*, jak to známe ze slovenštiny, např. namísto *jeden můj známý, jehož manželka je právnička* říci či napsat *jeden můj známý, kterého manželka je právnička* nebo namísto *jeho dcera, jejíž manžel je právník* říci či napsat *jeho dcera, které manžel je právník*. Naše introspekce nám říká, že *kterého, které* namísto *jehož*, *jejíž* je v češtině nepřípustné, neužívá se, tj. v normální kultivované mluvě se neužívá. Chceme-li nyní hledat v korpusu a cele využít jeho výpovědní síly, nezbývá nám než zadat jako hledanou strukturu substantivum + *kterého* a substantivum + *které*. Vyhledávaná struktura substantivum + *kterého* nebo *které* má ovšem mnoho tisíc dokladů a je velmi pravděpodobné, že ve velké většině, ba téměř ve všech z nich výraz *kterého* či *které* nemá funkci vztažně přivlastňovací jako výrazy *jehož* a *jejíž*. Za této situace je ovšem otázka, zda se máme odhodlat k namáhavému pročítání všech těchto mnoha tisíc dokladů, abychom došli k negativnímu zjištění, i když by bylo velmi cenné. Lze se ovšem opět uchýlit k náhradnímu řešení, že vyhledávanou strukturu poněkud restringujeme. Například tím, že zadáme nominativ singulár feminina + čárka + *které* + nominativ singulár substantiva. Této hledané struktury je jen 114 dokladů, které lze snadno prohlédnout. Mezi nimi však, jak si lingvista snadno domyslí, nebudou jen struktury typu ***Irka, které dům*** *patřil.*, ale také struktury typu *V nominaci naopak chybějí hráči AC Sparty* ***Praha, které klub*** *omluvil*. Vzhledem k chybám ve značkování nám ovšem počítač dodá i struktury, které jsme nehledali, např. na místě zadaného nominativu stojí plurál, například ***mikrofiše, které Telecom*** *používal*. Mezi nalezenými 114 doklady není ani jediný, v němž by *které* mělo význam *jejíž*. Jeden doklad mezi těmito 114 ovšem má takovou syntaktickou strukturu, že bychom ji mohli pokládat za homonymní, pokud bychom počítali s tím, že vztažný výraz *které* může mít i funkci vztažně přivlastňovacího výrazu *jejíž*. Jde o tento doklad: ***Strana, které míček spadl*** *se stolu nebo se dotkl něčí tváře, dostává gól.* Jeden z obou potenciálních významů této věty bychom mohli vyjádřit pomocí vztažně posesívního *jejíž*, tedy ***Strana, jejíž míček spadl*** *se stolu ...*, druhý význam pomocí čistě vztažného *jíž*, tedy ***Strana, jíž míček spadl*** *se stolu ...* V tomto případě však vidíme, že komunikativní rozdíl mezi oběma těmito různými významy je téměř zanedbatelný; a tak i zde budeme počítat spíše s prostě vztažným *které*. Nenalezli jsme tedy v korpusu ani jediný doklad výrazu *které*, po němž následuje nominativ singuláru, ve funkci vztažně přivlastňovacího *jejíž*. Přitom zájmeno *jejíž* má v korpusu víc než 9 000 dokladů. Korpus nám tedy opět vyjevil **přirozenou polarizační sílu některých gramatických norem,** které řídí volbu z potenciálně konkurenčních prostředků. Pokud by chtěl někdo namítat, že vztažně přivlastňovací *které* bylo ve všech textech korpusu vykorigováno korektory – jak někteří lingvisté soudí – považuji to za krajně nepravděpodobné. Vždyť v korpusu se nalezne velké množství i těch nevykorigovaných jevů, které jsou mnohem nápadnější a mnohem méně problematické než ten, o němž hovořím.

Na závěr chci vyslovit naději, že studium gramatiky přirozeného jazyka se díky počítačovým korpusům stane podstatně více empirickým výzkumem, než tomu bylo

doposud. Že díky korpusům budeme moci začít studovat reálný vztah mezi potenciálním systémovým langue, jak je uloženo v našem intersubjektivním jazykovém vědomí, langue jako lingvistickým teoretickým konstruktem, konkrétním textovým parole, jak je reprezentováno řečovým chováním tisíců či milionů individuálních uživatelů jazyka, a konečně i langue realizovaným, vyvozeným z korpusových dat. Že díky korpusům budeme moci studovat, co je centrální, a co periferní v oblasti syntaxe. Že díky korpusům budeme moci objektivně studovat, které potenciálně systémové konkurence jsou pro uživatele jazyka reálnou možností volby, a které z potenciálních systémových konkurencí jsou užíváním langue z možnosti volby vyloučeny. Věřím, že teprve počítačové korpusy nyní umožňují studovat jazyk tak, jako vědy přírodní mohly studovat přírodu odedávna. Neboť teprve nyní máme i my lingvisté objekt našeho studia, jímž jsou řečové produkty mnoha lidí, v celku před očima.

O novej slovenskej morfológii

JURAJ DOLNÍK

Akademická Morfológia slovenského jazyka z roku 1966 splnila svoju funkciu. Je to štandardná deskriptívna morfológia spracovaná v metodologickom rámci klasickej systémovej lingvistiky a doposiaľ plní funkciu fundamentálneho kompendia, o ktoré sa opierajú všetky menšie morfologické práce vypracované na špecifické účely. Slovenská jazykoveda stojí pred otázkou, ako reagovať na súčasnú potrebu novej morfológie. Táto potreba je vyvolaná prirodzeným tlakom vývinu jazykovedy a očakávaním odbornej verejnosti, resp. širšieho okruhu používateľov, že po takmer štyridsiatich rokoch vznikne dielo, do ktorého sa premietnu teoreticko-metodologické výdobytky súčasného lingvistického bádania. Osobitne treba zdôrazniť, že práca na novej slovenskej morfológii akademického typu by znamenala oživenie morfologického výskumu v našom prostredí, ktorý je od vydania známej monografie L. Dvonča (porov. ďalej) značne utlmený, nehovoriac o tom, ako je odsunuté rozvíjanie morfologickej teórie. Okrem toho by sa ňou rozprúdilo lingvistické myslenie o teoreticko-metodologických otázkach výskumu súčasnej slovenčiny, čo by prinieslo so sebou kritickoanalytické pohľady na teoreticko-metodologické základy ťažiskových prác o súčasnom slovenskom jazyku. Vzniká však konkrétna otázka, aká morfológia sa dá spracovať v súčasných podmienkach slovenskej synchrónnej lingvistiky. Do úvahy prichádzajú tri možnosti: 1. revitalizácia spomínanej akademickej Morfológie (pod revitalizáciou rozumiem jej oživenie, pri ktorom sa jej príslušné časti adaptujú súčasnému stavu poznania), 2. spracovanie novej deskriptívnej morfológie na podklade inovovanej teoreticko-metodologickej koncepcie, 3. skoncipovanie explanačnodeskriptívnej slovenskej morfológie. Vzhľadom na súčasný stav slovenskej lingvistickej komunity najschodnejšia je „revitalizačná“ cesta, ktorá je však spojená s istou petrifikáciou klasickej systémovolingvistickej metodológie, a teda vyústi do morfologického diela bez primeraného posunu poznávacej hodnoty revitalizovanej Morfológie (primeraného súčasnému stavu poznania v tejto oblasti). Realizácia druhej možnosti si vyžaduje oveľa náročnejší manažment, ale v prípade, že sa táto možnosť ukáže ako reálna, potom už chýba len krok k akceptovaniu tretej možnosti. Domnievam sa, že úvahy o novej slovenskej morfológii by mali mať ťažisko vo vízii reprezentatívneho morfologického diela explanačnodeskriptívneho typu. Treba sa zasadzovať za novú slovenskú morfológiu takéhoto typu.

Čo rozumiem explanačnodeskriptívnou morfológiou? Východiskom je idea explanačnej deskripcie, t. j. deskripcie sústavy morfologických javov zo zorného uhla explanačných princípov. Nejde teda o to, že sa najprv opíše sústava morfologických javov, aby sa potom javy a sústava vysvetlili, ale ide o zavedenie explanačných princípov, ktoré potom určujú spôsob opisu. Ťažiskom morfológie tohto typu sú teda explanačné princípy. Spracovanie takej morfológie musí byť založené na integrácii komplexu poznatkov súčasných morfologických výskumov (v nadväznosti na predchádzajúce poznanie v tejto oblasti) do vlastnej explanačnodeskriptívnej koncepcie. Osobitne závažným teoretickým predpokladom je ujasnenie pojmu explanačného princípu a vymedzenie okruhu potenciálnych princípov, ktoré prichádzajú do úvahy ako explanačný základ morfológie.

Základnou otázkou takej koncepcie, prirodzene, je, čo sa má vysvetliť. Explanácia sa dotýka troch otázok: a) vzťahu medzi formou a významom morfologických jednotiek (prečo sú morfologické významy práve tak „zabalené", čím je vzťah medzi týmito veličinami určený, riadený), b) relácie medzi morfologickými jednotkami (čo je v základe usporiadanosti morfologických jednotiek, čím sú riadené vzťahy medzi nimi), c) dynamiky v morfologickom systéme (čo riadi synchrónnu dynamiku morfológie, motivácie zmien, otázka „smerovania" morfologických zmien). To znamená, že sa odkrývajú princípy, ktoré riadia stavbu morfologických objektov (prvkov, paradigiem, kategórií) a morfologické zmeny. Pri skúmaní spomínaných otázok sa nezaobídeme bez toho, aby sme zistili, do akej miery sú sledované princípy univerzálne a ako sa tieto princípy premietajú do javovej podoby slovenskej morfológie (v podstate tu ide o to, aby sa ukázalo, aké špecifické podmienky predstavuje slovenská morfológia na pôsobenie predpokladaných, resp. verifikovaných univerzálnych princípov). Na čom sa dá budovať príslušný explanačný model? Čo sa dá využiť z toho, čo ponúka súčasná teoretická morfológia?

Nazdávam sa, že pri budovaní takého modelu nachádzame dobrú oporu v teóriách, ktoré sú založené na idei morfologických (všeobecnejšie jazykových) preferencií. Príťažlivá sila týchto teórií vychádza už z ich empirického základu, totiž zo širokého spektra empirických údajov svedčiacich o reálnosti preferenčného usporiadania morfologických (jazykových) prvkov. Ale aj z toho, že lingvistické výskumy spojené s touto ideou vykazujú pevnú kontinuálnosť. Mám na mysli postupnosť od učenia Trubeckého o príznakovosti a nepríznakovosti v oblasti foném cez zovšeobecnenie pojmu príznakovosti Jakobsonom až po súčasnú teóriu prirodzenosti, prototypovej organizovanosti a pod. Závažné sú empirické údaje (známe „heuristické zdroje") stimulujúce budovanie teórií na vysvetlenie spomínaných troch otázok. Zo širokého spektra okruhov si pripomeňme napr. detskú reč (dieťa si osvojuje isté morfologické javy skôr ako iné, pričom to nezávisí od náhodných vonkajších okolností), percepciu (isté javy sú percepčne uprednostňované pred inými javmi), rečové poruchy (isté javy sú skôr „zasiahnuté" poruchami ako iné javy, pričom sú to tie isté javy, ktoré si dieťa osvojuje následne po preferovaných javoch, a tie, ktoré nie sú percepčne uprednostňované) alebo jazykové zmeny (zmenám podliehajú prednostne príznakové javy – tie sú príznakové aj z percepčného hľadiska, aj z aspektu rečových porúch a osvojovania si jazyka dieťaťom). Zhromaždili sa údaje umožňujúce vysloviť hypotézu o preferovaní bezpríznakovej, t. j.

normálnej, prirodzenej štruktúry, teda že prirodzené štruktúry si dieťa osvojuje skôr, že také štruktúry sa ľahšie percipujú, že sú v pamäti stabilnejšie uložené a že sa za normálnych okolností pri jazykových zmenách presadzujú na úkor príznakových štruktúr (pravda, ak sa normálne okolnosti narušia, napr. intervenciami do spisovného jazyka, hypotéza nemôže vopred platiť). Skrátka, jestvujú empirické doklady, na základe ktorých sa dalo vychádzať z hypotézy, že opozícia „prirodzené : menej prirodzené : neprirodzené" je relevantná pri rozličných jazykových, resp. na jazyk sa vzťahujúcich procesoch a že pri týchto procesoch majú prioritu prirodzené, t. j. bezpríznakové štruktúry. Princíp prirodzenosti sa ponúka do pozornosti ako východisko pri koncipovaní explanačnej morfologickej teórie. Môžeme vychádzať z tézy, že v základe štruktúry morfologických objektov a zmien je princíp prirodzenosti. Tento princíp určuje, že sa preferujú objekty, ktoré sú viac prirodzené ako iné objekty a zmeny. Otázka, pravda, je, aké podmienky musí splniť istá štruktúra a zmena, aby bola prirodzená, bezpríznaková (poznamenávam, že sa treba vyhnúť lingvistickej reakcii na pojem prirodzenosti v tom duchu, že veď v prirodzenom jazyku je – na rozdiel od umelého jazyka – všetko prirodzené, pokiaľ to jazykové spoločenstvo akceptuje; pojem prirodzenosti má tu špecifický obsah). Prístupy k týmto otázkam sú dostatočne známe. Pri bližšom pohľade na ne sa ukazuje, že je v nich prítomná stará idea jednoduchosti a podobnosti. V podstate sa pri nich odpovedá na modifikovanú otázku, aký prejav jednoduchosti predstavujú preferované morfologické štruktúry, alebo inak povedané, akú hodnotu nadobúda parameter jednoduchosti pri týchto štruktúrach. Ešte inak povedané, ide o to, aká interpretácia jednoduchosti je adekvátna vo vzťahu k preferovaným štruktúram (je dobre známe, že pri pojmoch jednoduchosti a podobnosti sa vynára otázka, v akom zmysle je niečo jednoduché a v akom aspekte sú isté objekty podobné). Zdá sa, že by sa dalo vyjsť z analýzy pojmu kognitívnej jednoduchosti, teda z explicitne zúženého parametra, pričom by sa sledovalo vzájomné pôsobenie faktorov, ktoré určujú hierarchiu prejavov kognitívnej jednoduchosti. S myšlienkou jednoduchosti sa spája idea podobnosti. Oživuje sa poznatok, že jednou z charakteristických čŕt ľudskej aktivity je, že máme sklony s podobnými objektmi zaobchádzať podobným spôsobom. Pripomeňme si, ako sa tento poznatok prejavuje v troch teóriách, ktoré sa vyrovnávajú s ideou prirodzenosti (hoci ekonomická teória sa s ňou vyrovnáva až následne). 1. V univerzálnopragmatickej teórii prirodzenosti sa to premietlo do tézy, že bezpríznakové a príznakové obsahové kategórie – v prípade, že niet rušivých faktorov – sú podobne zakódované, totiž bezpríznakovo a príznakovo (podľa princípu konštrukčného ikonizmu). 2. V systémovej teórii prirodzenosti (normálnosti) sa tento poznatok prejavuje pri vyzdvihovaní skutočnosti, že so sémanticky, fonologicky, resp. syntakticky podobnými výrazmi sa morfologicky podobne narába. 3. V jazykovoekonomickej teórii sa vychádza z toho, že výrazy s podobnou textovou frekvenciou podliehajú podobnému morfologickému zaobchádzaniu. V prvom prípade sa podobnosť spája s jednoduchosťou z percepčného hľadiska (percepčne jednoduché sú morfologické štruktúry, ktoré vyhovujú princípu konštrukčného ikonizmu, ku ktorému sa pridáva princíp uniformity a transparentnosti vo vzťahu k paradigmám), v druhom prípade s jednoduchosťou z hľadiska rozsahu sústavy pravidiel, a teda ekonomickosti jej mentálne-

ho spracovania, v treťom prípade s jednoduchosťou z komunikačného hľadiska (tvary s vysokou textovou frekvenciou sú spravidla skrátené, čím sa zjednodušuje komunikácia), čo súvisí s kognitívnou jednoduchosťou v zmysle používania informácií uložených v pamäti.

Keď prijmeme tieto tri interpretácie jednoduchosti a podobnosti pri morfologických objektoch, vzniká otázka ich hierarchizácie, lebo je evidentné, že príslušné princípy nie sú vždy v súlade (je prirodzené, že aplikácia princípov z troch teórií predpokladá metateoretický pohľad, z ktorého sa vyjasnia vzťahy medzi princípmi z aspektu ich povahy; inak hrozí eklekticizmus). Aká je „prirodzená" hierarchia? Azda (opatrnosť formulácie vyplýva z toho, že tento príspevok neprezentuje vypracovanú koncepciu explanačnodeskriptívnej slovenskej morfológie, lež prvú sondáž do možnosti spracovať takú morfológiu) možno vychádzať z hypotézy, že systémovo závislá znakotvorná aktivita stojí nad percepčne motivovanou znakotvornou aktivitou, ale obidve aktivity sú pod vplyvom textovej frekvencie. Z nej vyplýva, že regulácia preferenčných vzťahov v zmysle „viac prirodzené – menej prirodzené – neprirodzené" podlieha tejto hierarchii:

1. textová frekvencia čiže používanie,
2. typová frekvencia čiže zakotvenosť v systéme,
3. homomorfizmus čiže vzťah medzi obsahom a formou.

Táto hierarchizácia si, pravda, vyžaduje hlbšie teoretické zdôvodnenie, čo nie je súčasťou obsahu tohto príspevku. Pripájam len stručný komentár k vrcholu hierarchie. Prominentné postavenie textovej frekvencie sa dá vyvodiť z tézy o funkčnej motivovanosti jazykových štruktúr (pravda, nemožno jednoducho obísť známe odmietnutie tejto tézy N. Chomskym). Jazyk plní svoju funkciu používaním svojich jednotiek. Jednoducho povedané, medzi štruktúrou jazykových jednotiek a ich funkciou je sprostredkujúci článok a týmto článkom je používanie. Funkcia pôsobí na štruktúru jednotiek prostredníctvom ich používania. Jednotky s osobitne vysokou textovou frekvenciou optimálne plnia svoju informatívnu funkciu, keď majú komprimovanú, resp. indexikálnu stavbu (porov. so známym Zipfovým zákonom). Vyššie náklady pri ich osvojovaní si a uchovávaní v pamäti, ktoré si také jednotky vyžadujú, sú kompenzované tým, že sú k dispozícii ako ľahko prístupné „informačné balíky", ktoré sú artikulačne ekonomické a s ktorými je spojená časová úspora pri sprostredkovaní informácií. To, čo udržiava spomínané vyššie náklady v medziach únosnosti, je fakt, že len pomerne málo slov sa vyznačuje extrémne vysokou frekvenciou a pomerne veľa slov vykazuje nižšiu častosť výskytu. Rozhodujúce je, že textová frekvencia je faktorom, ktorý determinuje základnú „voľbu" pri optimalizácii stavby morfologickej jednotky. Prirodzene, treba odpovedať aj na otázku, z čoho vyplýva nižšia či vyššia frekvencia jednotiek. Výhodné je, že už je naporúdzi dostatok dokladov, ktoré potvrdzujú reálnosť hypotézy o závislosti stavebnej kvality jednotiek od frekvencie výskytu. Dôležitým údajom je napríklad to, že zmena textovej frekvencie prináša so sebou aj zmenu dotýkajúcu sa podoby jednotky. Dosť dobre je už preskúmané aj podhubie vyššej či nižšej frekvencie, takže aj tu sa dá postupovať tak, že sa nazhromaždené poznatky využijú a súčasne skonfrontujú s údajmi získanými zo skúmania slovenskej morfológie.

K tomuto stručnému výkladu pripájam dve poznámky: 1. Explanácia morfologických objektov na načrtnutom podklade si vyžaduje objasnenie konfliktov medzi princípmi. Túto požiadavku vyzdvihujem preto, lebo v slovenskej synchrónnej lingvistike protirečenia v jazykovom systéme nie sú predmetom koncentrovaného výskumu. Výskum sa pochopiteľne uberal v duchu analogizmu, kým duch anomalizmu sa zjavoval ad hoc. Následkom je, že sa prejavujú sklony k schematizácii a idealizácii jazykového systému (krikľavé je to pri intervencii do spisovnej slovenčiny v mene ústrojnosti). 2. Nastoľuje sa otázka statusu sledovaného preferenčného vzťahu. Stručne a jednoducho povedané, ide o to, či tento vzťah treba chápať kauzálne a teleologicky, teda napríklad či morfologické zmeny máme vykladať v tom zmysle, že ich príčinou je prítomnosť príznakových (menej prirodzených) prvkov (pričom sa, pravda, natíska aj otázka, čo je v základe jestvovania menej prirodzených až neprirodzených jednotiek) a účelom optimalizácia morfologickej štruktúry ich odstraňovaním, alebo ich chápať nekauzálne a neteleologicky, totiž jednoducho ako výsledok spontánneho rozširovania už jestvujúceho, pričom to „jestvujúce" je zostrojené na základe prenosu nášho analogického usudzovania do oblasti jazykotvornej aktivity a používania jazyka. Akceptovanie druhého prípadu znamená aj zmenu v chápaní analógie.

Na záver vyzdvihujem ideu, že explanačnodeskriptívna prezentácia súčasnej slovenskej morfológie by mala byť založená na opise tvaroslovných objektov vo vzťahu k explicitne formulovaným riadiacim princípom. Realizácia tejto idey predpokladá:

1. sformulovať a zdôvodniť základné princípy, ktoré riadia štruktúru morfologických objektov a ich dynamiku, a vystihnúť vzťahy medzi nimi, ich vzájomnú kooperáciu aj konkurenciu (ich súčinnosť aj konfliktnosť);

2. opísať reprezentatívne vzorky morfologických objektov z aspektu daných princípov, aby sa empiricky overila hypotéza o hierarchii princípov vyplývajúcej z ich konfliktnosti pri istých objektoch;

3. opísať celú sústavu morfologických objektov v zornom uhle hierarchie princípov, a teda prezentovať taký opis, ktorý zachytáva závislosť kvality týchto objektov od hierarchizovaných princípov;

4. opísať prebiehajúce zmeny v súčasnej morfologickej sústave z hľadiska tejto hierarchie, a tak súčasne vysvetliť jej dynamiku.

Ak napr. prijmeme ideu prirodzenosti (normálnosti) ako základ explanačnodeskriptívnej koncepcie, žiada sa najprv zdôvodniť explicitne formulované princípy prirodzenosti ako reálny hypotetický explanačný základ a opísať vzťahy medzi nimi, ktoré vyplývajú z ich povahy, ako aj vzťahy medzi ich účinkami (kooperácia a konkurencia). Deduktívne zdôvodnené princípy treba verifikovať ich aplikáciou na isté objekty slovenskej morfológie, na jej základe spresniť teoretický výklad princípov a objasniť ich štruktúru (hierarchiu). Má sa vyjaviť reálna „sila" jednotlivých princípov, ktorá sa prejavuje v prípade konfliktu: „najsilnejší" princíp je hierarchicky najvyššie. Po teoretickom zdôvodnení princípov prirodzenosti a ich emirickom podložení, čiže po ich opise ako vyargumentovaného explanačného základu, nasleduje vlastný opis slovenského tvaroslovia vo vzťahu k tomuto základu. Stratégia opisu a postupy sa môžu, pravdaže, diferencovať, ale v zásade ide

o to, že sa štruktúra morfologických objektov opisuje ako prejav pôsobenia princípov prirodzenosti. Napríklad pri opise slovných tvarov možno postupovať tak, že sa opíšu prípady, pri ktorých sa prejavuje kooperácia princípov, a potom sa sledujú exempláre, pri ktorých sú princípy v konflikte. Rozhodujúce je, že deskripcia prebieha „pod dozorom" explanačných princípov, a teda opis je vlastne systematickou ilustráciou prejavov pôsobenia riadiacich princípov. Opisujú sa „produkty" pôsobenia týchto princípov, takže sa realizuje model opisu vyplývajúceho z explanačného základu. V maximálnej stručnosti: princípy – podmienky, v ktorých pôsobia – prejavy ich pôsobenia.

„Dopyt" po explanácii je osobitne naliehavý pri opise synchrónnej dynamiky morfológie (4. predpoklad). Silne to pociťoval aj autor všeobecne známej publikácie o dynamike morfológie súčasného slovenského jazyka (Dvonč, 1984). Ale súčasne zaiste pociťoval aj absenciu teórie (absenciu v slovenskom jazykovednom prostredí), na základe ktorej by mohol systematicky vysvetľovať všetky dynamické javy. Opakujem: systematicky, nie epizodicky, resp. ad hoc. A tak sa musel uspokojiť so skôr príležitostnými vysvetľovaniami (pri istých prípadoch sa pokúša o vysvetlenie, pri iných nie), čo, prirodzene, nie je výčitka, ale konštatovanie stavu morfologickej teórie v slovenskej jazykovede (naopak, Dvončova práca je vynikajúcim zavŕšením toho, čo akademická Morfológia načala v oblasti synchrónnych zmien). Doterajšie výskumy ukazujú, že teória s opornou ideou prirodzenosti (v jej spomínaných prejavoch) je akceptovateľným explanačným rámcom. To, pravda, neznamená, že niet v nej čo vyjasňovať.

Voľba explanačnodeskriptívneho prístupu by oživila výskum javov spätých s vývinom jazyka, najmä jeho morfologickej zložky. Taký výskum je jedným z citeľných deficitov súčasnej slovenskej lingvistiky. Ako samozrejmosť sa traduje vývinová teória vypracovaná z objektivistickej pozície, ktorá je – stručne vyjadrené – charakterizovaná tým, že sa rozdiely medzi údajmi z rozličných historických období daného jazyka vysvetľujú ako výsledok pôsobenia istých zákonitostí, a teda ako niečo, čo muselo nastať, muselo mať nejaké príčiny, príp. aj nejaký účel. Na pozadí objektivistickej teórie sa s úplnou samozrejmosťou pristupuje aj k vysvetľovaniu synchrónnej dynamiky (prejavuje sa to najmä v diskusii o zmenách v súčasnej slovenčine vo vzťahu ku kodifikácii a jazykovej kultúre). Pristúpenie k spracovaniu dynamiky súčasnej slovenskej morfológie z pozície explanačnodeskriptívnej metodológie by si vynútilo analýzu objektivistickej teórie, posúdenie jej adekvátnosti a vyvodenie záverov pre explanačnodeskriptívne spracovanie súčasných morfologických zmien. Jedna z kľúčových teoretických otázok sa teda dotýka objektivizmu v teórii jazykovej prirodzenosti.

Dodatok: Ako je známe, teória prirodzenosti sa neobmedzuje na morfológiu, takže nie je nemysliteľné aj spracovanie slovenskej syntaxe v jej rámci. Ideálne by bolo spracovanie komplexnej explanačnodeskriptívnej slovenskej gramatiky.

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Kategoriálna vybavenosť slovenskej morfológie

JÁN HORECKÝ

Ako kategoriálnu vybavenosť označujú autori monografie Historický typ racionality (Černík a kol., 1997) súhrn filozofických kategórií charakteristických pre jednotlivé historické obdobia vo vývine filozofického myslenia. Opisujú kategoriálnu vybavenosť antického typu racionality a novovekého typu racionality. Pri charakterizovaní neklasického (t. j. novovekého) typu racionality sa poukazuje na proces, na formovanie kategoriálnej výbavy. Upozorňuje sa tu aj na kategoriálnu limitovanosť.

Príprava a koncipovanie Morfológie slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ) vyvolali rozsiahlu diskusiu o gramatických kategóriách, ich typoch a povahe. Prehľad podáva J. Ružička v úvodnom referáte na konferencii o sporných otázkach slovenskej gramatiky (Ružička, 1956). Na tejto konferencii i v samej monografii sa uvažovalo o morfológii v užšom zmysle slova, t. j. brali sa do úvahy gramatické kategórie i syntaktické kategórie tvarov v jednotlivých slovných druhoch. Za sporné slovné druhy sa označovali častice, kategória stavu (predikatív), ale aj spona a modálne slová.

Gramatické kategórie sa v MSJ tradične vymedzujú ako najvšeobecnejšie významové prvky. Podobne aj J. Horecký (1983) charakterizuje kategórie ako všeobecné (generalizované) významové prvky vyjadrované ustálenými a záväznými prostriedkami. Za obsah gramatických kategórií pokladá všeobecný význam týkajúci sa celého radu slov a celého radu konštrukcií a opierajúci sa o skutočnosť. Podobne sa vyjadruje aj E. Pauliny (1981). Podľa neho ide o zovšeobecnené kategórie charakteristické pre príslušný ohybný slovný druh, ktoré sú vyjadrené určitým formálnym spôsobom. Sem patrí aj vymedzenie A. V. Isačenka (1954): sú to zovšeobecnené významy patriace k danému slovnému druhu a vyjadrené istými formálnymi prostriedkami.

Vo všetkých prípadoch sa zdôrazňuje, že ide o významový jav vyjadrený formálne. Treba tu však dodať aj podmienku záväznosti (zdôraznenú najmä u Bondarka – cit. Horecký, 1983), ale predovšetkým podmienku systémovosti, realizovanú výskytom aspoň dvoch protikladných prípadov.

Významovú (a teda myšlienkovú) podstatu gramatických kategórií interpretuje podľa A. Erharta J. Horecký ako výsledok klasifikácie, transformácie a determiná-

cie a podľa toho člení gramatické kategórie na klasifikačné (rod, trieda), transformačné (diatéza, vid) a determinačné (číslo, pád, čas, určenosť, osoba). Podľa stupňa abstrahovanosti by azda bolo výhodnejšie členiť gramatické kategórie na klasifikačné, determinačné a transgresívne (procesuálne).

Najcharakteristickejšie sú práve kategórie determinačné. Pri determinácii sa postupne stráca pôvodný sémantický obsah determinujúcich prvkov (napr. v rade *malý dom – domček*), a tak vzniká graméma ako elementárny morfologický (gramatický) význam (napr. v protiklade datív – akuzatív). Gramémy sa združujú do gramatických kategórií, tvoria ich obsah. Preto možno gramatickú kategóriu vymedziť ako spojenie, konjunkciu, triedu gramém, resp. ako zväzok gramém. Napr. rod ako zväzok gramém mužský rod, ženský rod, stredný rod. Aj gramémy možno vymedziť menšími, nižšími prvkami, dištinktívnymi vlastnosťami. Napr. pád ako nominatív, genitív, datív, akuzatív, lokál, inštrumentál a ďalej napr. datív príznakmi + zasiahnutosť, – objemovosť, + okrajovosť v zmysle R. Jakobsona.

Ak sa vychádza z predpokladu, že myšlienková činnosť sa verbalizuje (wird versprachlicht) diskurzívnou činnosťou, možno rozlišovať gramatické kategórie nominačné, predikačné a lokučné: pomenovanie sa verbalizuje (robí komunikabilným) aplikovaním istého súboru gramatických kategórií, podobne sa mu pripisuje istá vlastnosť, tvoria sa výpovedné akty a tie sa lokučnou činnosťou radia do výpovedí (Horecký, 2000).

Pri takomto východisku stráca opodstatnenie rozlišovať morfologické a syntaktické kategórie, lebo obidva typy sa pri diskurzívnej činnosti pripisujú pomenovaniam. Sú to jednoducho jazykové kategórie. Ich základnou funkciou však nie je udržiavať vnútornú súdržnosť a vyváženosť systému (Kačala, 2000a), ale robiť použité výrazy komunikabilnými, schopnými byť predmetom komunikácie. Keby mali byť systémotvornými, resp. systém udržiavajúcimi prvkami, museli by byť predovšetkým formou, nemohli by byť zovšeobecneným významovým prvkom.

Do jazykových kategórií v takomto zmysle možno zahrnúť aj slovné druhy ako realizáciu myšlienkovej kategórie substančnosti, kvality, procesuálnosti a vzťahu. Každú z týchto kategórií možno definovať ako zväzok príslušných gramatických kategórií, napr. substančnosť ako rod, číslo, pád.

Za jazykovú kategóriu v tomto zmysle však nemožno pokladať také skupiny pomenovaní, ako sú napr. názvy zvierat, názvy nástrojov (Kačala, 2000a). Útvary patriace do takýchto skupín majú síce isté spoločné klasifikačné prvky, ale nemožno ich definovať ako zväzok „nižších“ príznakov. Sú to výsledky triedenia, teda triedy. Možno predpokladať, že slovo kategória sa tu používa vo význame „skupina, súbor, trieda“, napr. v spojeniach ako kategória juniorov, kategória vyšších dôstojníkov a pod.

Za kategóriu by azda bolo možné pokladať také triedy pomenovaní, ktoré sa dajú vymenovať súborom sémantických príznakov. Napr. názov zamestnania ako +ERG+HUM+AGN+OFF, názov miesta *strojovňa* ako +HUM–RES+POZ–CONT (porov. Horecký, 1994). Pri takýchto vymedzeniach, resp. takto vymedzených kategóriách však chýba podmienka záväznosti, resp. neodlučiteľnosti.

Pozoruhodná je z tohto hľadiska kategória osoby, o ktorej sa diskutuje, či to je kategória morfologická alebo syntaktická. Podľa J. Kačalu (2000a) vystupuje ka-

tegória osoby v dvoch pozíciách, resp. na dvoch rozličných vetných členoch, raz ako kategória predikačná, inokedy ako kongruenčná. Je však sporné, či možno kongruenciu definovať ako výsledok zovšeobecnenia myšlienkovej činnosti, resp. ako množinu dištinktívnych príznakov či gramém. Ide tu jednoducho o istý syntaktický jav, resp. o isté pravidlo.

Podobne zápor sotva možno pokladať za výsledok myšlienkovej činnosti, za isté zovšeobecnenie, resp. za súbor gramém. Uplatňuje sa v konkrétnych výpovedných aktoch, resp. v lokučnej oblasti, a tu nejde o zovšeobecňovanie. Otázne je, či protiklad klad – zápor sám osebe stačí na vymedzenie tohto javu ako gramatickej kategórie.

Náčrt úvah o riešení takýchto sporných otázok, ako je kategória stavu, kategória záporu, ukazuje, že ide o zásadný rozdiel vo východiskách. Pri tradičnom chápaní gramatických kategórií sa vychádza z myšlienkovej, resp. diskurzívnej činnosti, pri rozširovaní pojmu kategória na ďalšie oblasti sa vychádza z predpokladu systémovosti, a teda z faktu, že ide o prvok (prirodzene, obsahovo-výrazový), ktorému sa pripisujú isté myšlienkové vlastnosti. Preto sa chápanie kategórie posúva k chápaniu triedy.

Ak sa pritom do syntaktických kategórií (Kačala, 2000b) zahrnujú predikačné (osoba, čas, spôsob), kongruenčné (rod, číslo) a referenčné (zápor) kategórie, treba zdôrazniť, že v takýchto prípadoch ide skôr o pravidlá ako záväzné predpisy na formovanie výpovedí.

Pri uvedených pokusoch sa vychádza zo základných gramatických kategórií, prípadne až od gramém, a pokračuje sa až k jazykovým kategóriám typu substančnosť. Pri podrobnej analýze sa však ukazuje, že pri diskurzívnej činnosti sú východiskovým prostriedkom (nástrojom) na uchopenie reality tzv. konceptualizátory (Horecký, 1987). Popri lokalizačných, resp. situačných konceptualizátoroch tu hlavnú rolu majú nominačné konceptualizátory. Ich funkcia je stvárňovať koncepty objektov (materiálnych aj ideálnych) príslušnými jazykovými prostriedkami. Obsah týchto kategórií tvoria klasifikačnosť, determinačnosť a transgresívnosť. Forma základných nominačných kategórií je vymedzená gramémami, resp. príslušnými gramatickými kategóriami. Napr. pri kategórii procesuálnosti fungujú ako formové prvky tieto gramémy: intenčnosť, personálnosť, temporálnosť, modálnosť, aspektuálnosť a diatéza.

Kategoriálnu vybavenosť súčasnej slovenskej morfológie teda tvoria tieto kategórie: základné nominačné kategórie: substančnosť, procesuálnosť, kvalitatívnosť, relačnosť; gramatické kategórie: klasifikačné (rod), determinačné (číslo, pád, čas, osoba), transgresívne (vid, diatéza, intencia).

LITERATÚRA

ČERNÍK, V. – VICENÍK, J. – VIŠŇOVSKÝ, E.: Historické typy racionality. Bratislava: IRIS 1997. 324 s.

ERHART, A.: Úvod do obecné a srovnávací jazykovědy. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1973. 226 s.

HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.

HORECKÝ, J.: Systém konceptualizátorov. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 4, s. 207 – 214.

HORECKÝ, J.: Intencia slovesného deja ako gramatická kategória. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 6, s. 343 – 352.

HORECKÝ, J.: Semantics of Derived Words. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1994. 74 s.

ISAČENKO, A. V.: Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavleniji s slovackim. Morfologija. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 385 s.

KAČALA, J.: Kategoriálny systém v stavbe a fungovaní jazyka. In: Princípy jazyka a textu. Bratislava: Univerzita Komenského 2000(a), s. 35 – 42.

KAČALA, J.: Podstata syntaktických kategórií. In: Slovenská reč, 2000(b), roč. 65, č. 3, s. 129 – 138.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Opis jazykového systému. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 328 s.

RUŽIČKA, J.: Sporné otázky slovenskej morfológie. In: Slovenská reč, 1956, roč. 21, č. 1 – 2, s. 3 – 19.

The Categorial Equipment of the Slovak Morphology

A categorial equipment is a set of grammatical categories inevitable for effective language communication. These categories are applied on the morphological, ie formal level.

A grammatical category is a generalized element of meaning expressed by fixed and obligatory means in a given language. These categories help to verbalize (versprachlichen) an objective reality in the discursive activity and enable language means to function at the realization of language communication. This is their function. Their content is represented by grammemes as elementary meanings and the form is represented by bundles of grammemes. Grammatical categories defined in this way are classificative (gender, class), determinative (number, case, tense, person, determination) and transgressive (previously transformative: aspect, diathesis, intention). On a higher level of abstraction the bundles of grammemes define categories of substantiveness, procesuality, qualitativeness and quantitativeness which are defined as word classes. Both types of categories exist just in oppositions.

According to these criteria, language means as congruency and negation are not considered as grammatical categories but as the rules as obligatory instructions for expressing certain relations at linear arranging of illocutionary acts.

O existujúcich a možných morfológiách

JURAJ FURDÍK

Z tvarovej pestrosti všetkých slovanských jazykov[1] prirodzene vyplýva prvoradá pozornosť venovaná v slovanských gramatikách práve morfológii. Hneď po ustálení písanej, resp. pravopisnej podoby príslušného jazyka sa kodifikačné úsilia zameriavali na zisťovanie a opis množiny jeho slovných tvarov a pravidiel ich tvorenia. Svoju úlohu pritom zohrala aj klasická latinská gramatická tradícia. Slovanské jazyky v tom boli zväčša vo výhode, pretože slovanská nominálna (v trochu menšej miere verbálna) flexia vykazovala hodne spoločných čŕt s flexiou latinčiny. Nečudo teda, že v ťažiskových slovanských gramatikách už aj v predchádzajúcich storočiach je morfológia temer napospol ich jadrovou časťou.

Platí to aj pre slovenské gramatiky od tých čias, ako vôbec možno hovoriť o gramatikách slovenčiny, a to bez ohľadu na konkrétne pomenovanie tejto časti v danej gramatike a v danom historickom období. Bilaterálnosť morfologických jednotiek pritom robila problémy všetkým autorom. To, čo sa v súčasnosti nazýva formálnou morfológiou voči sémantickej morfológii (diskusiu o oprávnenosti tejto dichotómie nateraz nechávame bokom), sa zvyčajne navzájom striktne oddeľovalo. Tak u A. Bernoláka (1790; cit. podľa Gramatické dielo Antona Bernoláka, 1964) sa časť venovaná skloňovaniu a časovaniu nazýva etymológiou (De etymologia, c. d., s. 146 – 304; samozrejme nie je totožná s jeho dielom Etymologia vocum slavicarum, 1791, v ktorom sa opisuje tvorenie slov), kým význam slovných druhov a tvarov zaraďuje do syntaxe (porov. o tom Habovštiaková, 1968, s. 192). U Ľ. Štúra (1846) je pozoruhodné, že problematiku sémantickej morfológie (v kapitole Sklad a puovodná určitosť slov, najmä v časti O určitosťi slov) zaraďuje pred výkladmi o skloňovaní a časovaní (kapitola O prjemenčivosťi slov). Podľa V. Blanára „tento Štúrov pokus znamená cenný prínos Ľudovíta Štúra k teórii gramatiky a je krokom dopredu oproti Dobrovského poňatiu“ (Blanár, 1957, s. 393). M. Hattala (1864) do istej miery porušuje dualitu sémantického a formálneho opisu, no na druhej strane morfológiu zaraďuje do širšieho okruhu tzv. slovozpytu. Zahŕňa doň náuku o hláskach i náuku o tvaroch; tá zasa podľa neho obsahuje jednak náuku o tvorení slov (tú však nespracoval, porov. Furdík, 1971), jednak náuku o tvorení tvarov. Jej podstatnou časťou je paradigmatika; pritom však „to, čo sa kedysi zahŕňalo pod

[1] Týka sa to aj bulharčiny a macedónčiny; atrofia substantívnej flexie je v nich vyvážená zložitosťou flexie verbálnej.

názov významoslovie, Hattala osobitne nevydeľuje, ale morfologickú sémantiku neobchádza“ (Kačala, 1971). Morfológia a syntax sú v jeho poňatí odlišné, hoci úzko súvisiace oblasti; syntax však spracúva v osobitnom zväzku (Hattala, 1865), pričom práve ona sa nateraz hodnotí z jeho diela najvyššie (porov. Kačala, c. d.; Jedlička, 1971, s. 30; Oravec, 1971). V ťažiskovom diele S. Cambla (1902) je morfológia dominantnou časťou. Flexia (pod názvom Z náuky o ohýbaní kmeňov) zaberá v nej 90 strán (s. 34 – 124), morfologická sémantika (pod názvom Z náuky o význame slov a o ich viazaní) 67 strán (s. 124 – 201), spolu teda takmer 160 strán, t. j. polovicu celého rozsahu diela, kým napr. syntax (Z náuky o vetách a ich skladaní) sa vykladá na 35 stranách (s. 201 – 235).

V podobných tendenciách sa pokračovalo aj v gramatikách, resp. učebniciach vydávaných po r. 1918 s tým rozdielom, že do nich prenikali riešenia z českej gramatickej teórie, najmä Gebauera – Ertla (porov. Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 210). J. Damborský (1930) zaraďuje tvaroslovie do dielu Náuka o slove spolu s kmeňoslovím (teda vlastne tvorením slov), ale oddeľuje od neho časť Nesklonné (neohybné) slová. V porovnaní s tým isté inovácie prináša vo svojej učebnici J. Mihál (1943). Oddeľuje časť Náuka o slove od Náuky o tvaroch slov (po prvý raz používa termín morfológia), syntax je uňho syntaxou a nie morfologickou sémantikou. Formálna morfológia je centrom gramatiky J. Orlovského – L. Aranya (1946); chýba v nej syntax (tú vydal J. Orlovský až r. 1959 a potom vo viacerých vydaniach, zahrnul do nej aj „náuku o význame druhov slov a ich tvarov“), „nedostačujúco je spracovaná Náuka o slove“ (Blanár, 1949, s. 90). V gramatike B. Letza (1950) sa morfológia dostáva do tieňa mladogramaticky spracovaného kmeňoslovia, predchodcu náuky o tvorení slov.

Začiatkom novej vývinovej etapy (aj) v spracovaní morfológie sa stala Slovenská gramatika E. Paulinyho – J. Ružičku – J. Štolca (1953[1], 1955[2, 3], 1964[4], 1968[5]). Morfológia sa tu preberala v rámci širokého oddielu Náuka o slove. Zaradili sa doň základné poznatky zo sémantiky a lexikológie, v rámci slovných druhov sa preberali poznatky o tvorení slov v danom slovnom druhu, paradigmatika i poznatky o gramatických kategóriách. V danej etape to bolo optimálne riešenie večného problému vzťahu obsahu, formy a funkcie. Už tu vlastne išlo aj o istú polemiku s „rovinným“ chápaním jazykového systému, ktorú neskôr explicitne formuloval E. Pauliny (1981). No prudký nárast nových poznatkov z oblasti slovotvorby a lexikológie a snaha autorov pohotovo tieto inovácie zachytiť ukázali, že problematiku z týchto oblastí treba z metodologických i pedagogických dôvodov predsa len osamostatniť. Riešenie autorov sa teda predsa len ukázalo problematickým, tým skôr, že v poslednom vydaní (1968) sa dielo vlastne transformovalo na všeobecnú vysokoškolskú príručku slovenskej jazykovedy.

Ak teda (s väčšími-menšími odchýlkami, ako sme sa to usilovali ukázať) slovenská gramatická tradícia kládla do centra lingvistického opisu slovenčiny práve morfológiu s primátom paradigmatiky, s dôrazom na formu a s trvalo prítomným preskriptívno-kodifikačným zacielením, bolo priam samozrejmé, ak od polovice päťdesiatych rokov nastolený veľkorysý projekt všestranného synchrónneho opisu slovenčiny sa začal práve spracovaním jej morfológie. Výsledkom tohto úsilia sa stala v istom zmysle doteraz neprekonaná Morfológia slovenského jazyka (red.

J. Ružička, 1966; ďalej MSJ). Tridsaťpäť rokov jej v nejednom ohľade určujúcej prítomnosti dostatočne preverilo jej kvality, prínosy i problematické stránky. Na ten čas rozsiahla, i keď trochu jednostranne „prebeletrizovaná“ materiálová báza, dôsledná snaha o jednotnú metodologickú koncepciu, komplexný a podrobný až vyčerpávajúci výklad, jednoznačné formulácie vychádzajúce z detailnej analýzy materiálu, úsilie zobraziť analyzovaný podsystém v jeho dynamike, implicitná „ponuka“ možnej didakticko-pedagogickej transformácie nastolených poznatkov, to všetko určilo tomuto dielu na dlhý čas dominantnú pozíciu medzi výsledkami slovenského jazykovedného výskumu.

Dominancia však znamenala ambivalenciu. Na jednej strane MSJ podávala pomerne pevné, argumentované a materiálovo dobre dokumentované poznatky, o ktoré sa ďalší výskum i výučba v podstate na všetkých typoch škôl mohli spoľahlivo oprieť. Na druhej strane sa tieto poznatky zdali pre mnohých „posledným slovom“, ktoré sa ťažko prekonáva. Bolo to pochopiteľné v prácach s primárnym pedagogicko-didaktickým určením; v tých sa buď citovali, alebo parafrázovali z MSJ celé pasáže (časť Morfológia v Findra a kol., 1983), buď sa k citovaným pasážam dodávali metodické poznámky a pridávali sa k nim návrhy cvičení (Jacko, 1974). Dá sa pochopiť aj to, ak spoluautori MSJ vo svojich ďalších monografiách v podstate len kvantitatívne doplňali a rozširovali „svoje“ kapitoly z MSJ (Oravec, 1968; Dvonč, 1984; Horák, 1993). Aj pre autorov vysokoškolskej učebnice morfológie poskytovala MSJ spoľahlivú oporu; inovácie sa do nej vnášali len veľmi opatrne (Oravec – Bajzíková – Furdík, 1984). Pritom už od vydania MSJ sa objavovali v slovenskej lingvistike aj iné pohľady na viaceré tu podávané riešenia. Navrhovali sa zásadne odlišné prístupy k opisu predložkového systému, a to o. i. od spoluautora MSJ (Miko, 1969, ale aj Altmann a i., 1968; Horák, 1972; najnovšie pozri Kesselová, 2001). Osobitný prístup P. Ondrusa k systému slovných druhov (Ondrus, 1970; 1978) sčasti našiel svoje opodstatnenie vo výklade slovných druhov v Mluvnici češtiny (1986; porov. recenziu Sabol a i., 1989). J. Sabol prišiel v súvislosti so skloňovacím systémom substantív so zásadným termínom determinujúca submorféma, resp. určujúca pádová prípona (Sabol, 1968; 1980). Príkladom tvorivého odklonu od „kanonizovaného“ poňatia istého gramatického javu v MSJ je vývin názorov J. Kačalu na problematiku slovesnej intencie: kým spočiatku vychádzal z koncepcie v MSJ (porov. Kačala, 1968), ďalší vývoj jeho názorov viedol k svojskému chápaniu celého tohto komplexu v rámci vlastného prístupu k základným otázkam syntaxe (Kačala, 1989; o vývine názorov na problematiku porov. Sokolová, 1995). Najpolemickejší postoj ku koncepcii aj k viacerým riešeniam z MSJ zaujal E. Pauliny vo svojej Slovenskej gramatike (Pauliny, 1981). Jeho kniha je – ako to sám formuluje – „zakrytou polemikou proti učeniu o jazykových rovinách“ (c. d., s. 6). Slovné druhy vymedzuje v rámci kapitoly o znaku (s. 20 – 24), potom však celú bežne chápanú morfologickú problematiku (rozsahom najväčšiu, s. 87 – 207; mimochodom termín morfológia sa v jeho knihe nevyskytuje) uvádza pod nadpisom Slovné druhy. Je dôsledným binaristom, na tomto základe vymedzuje gramatickú kategóriu rodu substantív (v slovenčine rozoznáva štyri rody, vyčleňuje aj mužský životný rod; J. Horecký, 1966, uvažuje pre slovenčinu i poľštinu o piatich rodoch, postuluje mužský osobný a zvierací rod), navrhu-

je osobitnú štruktúru pádového systému, rezignuje zo svojho pôvodného chápania intenčných typov slovesa, slovesný vid sa podľa neho konštituuje konfiguráciou troch protikladov (neohraničenosť – ohraničenosť, neurčenosť – určenosť, neopakovanosť – opakovanosť), systém slovesných tvarov vníma ako binárne štrukturovaný, oproti MSJ podáva odlišný výklad predložiek. Je prekvapujúce, ale vzhľadom na spoločenskú váhu MSJ azda pochopiteľné, že Paulinyho prístup sa nielen nestal rovnocenným voči koncepciám MSJ, ale nestal sa ani východiskom meritórnejších diskusií, a pokiaľ nám je známe, ani sa naň sústavnejšie nenadväzovalo.

V súčasnosti sa nám vidí, že celková koncepcia i väčšina čiastkových záverov MSJ silou zotrvačnosti naďalej pôsobí, a to viac vo vysokoškolskej výučbe, v menšej miere v sporadických pokusoch o ďalšie „hĺbkové" prieskumy morfologickej roviny. Osobitným prejavom komunikačno-pragmatického obratu v súčasnej lingvistike je presun pozornosti od uvažovania o vnútornej štruktúre morfologického subsystému k sociolingvistickému sledovaniu toho, ako sa kodifikovaná morfologická norma uplatňuje v komunikácii v celom súbore variet slovenčiny ako národného jazyka. To istým spôsobom „spraktičťuje" morfologické bádanie (zdá sa, akoby konštruovanie nových a nových modelov napr. štruktúry pádového systému bolo v konečnom dôsledku samoúčelné a neproduktívne), na druhej strane odvádza pozornosť od potreby periodických revízií (resp. v popperovskom zmysle falzifikácií) dosiahnutých poznatkov. Existuje veľa možností metodologicky zmodernizovaného skúmania morfológie. Doteraz sa málo využili podnety inoslovanských syntetických spracovaní morfológie, hoci slovenskí lingvisti v kolektívnych recenziách upozorňovali na ich kvality, špecifickosti a inovatívne prístupy (Bosák a i., 1981; Ondrejovič a i., 1987; Sabol a i., 1989). V tomto smere pokladáme výskumy M. Sokolovej (najmä 1995) za priekopnícke. Nie sú ešte dostatočne využité prínosy programových statí J. Dolníka vychádzajúce z koncepcie prirodzenej morfológie (napr. Dolník, 1993). Za pozoruhodný pokus o komunikačný prístup k morfológii možno pokladať výskumy J. Kesselovej o uplatňovaní a fungovaní slovných druhov v komunikácii medzi deťmi; vyplývajú z nich dokonca podnety na revíziu niektorých doteraz zdanlivo pevných morfologických poznatkov (za všetky porov. aspoň Kesselová, 2001). Bolo by možné dôslednejšie skúmať princíp synergickej interakcie morfologického subsystému s inými jazykovými rovinami (morfonológia, slovotvorba, syntax, textika), pričom asi bude treba mať na zreteli, že jazykové roviny sú metodologickými konštruktmi; nemalo by ísť o deklaratívne popieranie rovinového prístupu, ale o racionálne zisťovanie a využívanie poznatkov získaných z analýzy takto vyčlenených výsekov jazykového systému v prospech celkového poznania jazyka ako zložitého systému verbálneho správania. Základné princípy tvorby budúcich možných morfológií si dovoľujeme charakterizovať princípmi: prirodzenosť, synergetickosť, komunikatívnosť, uplatnenie sociolingvistického zreteľa pri zisťovaní a kodifikácii paradigmatiky, priorita sémantiky.

LITERATÚRA

ALTMANN, G. – DÖMÖTÖR, Z. – RIŠKA, A.: Reprezentácia priestoru v systéme slovenských predložiek. In: Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, č. 1, s. 25 – 40.

BERNOLÁK, A.: Grammatica slavica ad systema scholarum nationalium in ditionibus caesario-regiis introductum accommodata. Editio prima in Pannonia. Posonii: J. M. Landerer 1790. 312 s.

BERNOLÁK, A.: Etymologia vocum slavicarum. Tyrnaviae: W. Jelinek 1791. 160 s.

BLANÁR, V.: Bibliografia jazykovedy na Slovensku v rokoch 1939 – 1947. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1949. 210 s.

BLANÁR, V.: Jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra. In: Štúr, Ľ.: Dielo v piatich zväzkoch. Zväzok V. Slovenčina naša. Ed. J. Ambruš. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957, s. 383 – 397.

BLANÁR, V. – JÓNA, E. – RUŽIČKA, J.: Dejiny spisovnej slovenčiny. II. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 260 s.

BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – KOČIŠ, F. – ONDREJOVIČ, S.: Metodologické aspekty novej gramatiky ruštiny. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 173 – 186.

CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. 376 s.

DAMBORSKÝ, J.: Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy. I. – II. 5. vydanie. Nitra: Š. Huszár 1930.

DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine). In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 3 – 13.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

FINDRA, J. a kol.: Slovenský jazyk a sloh pre poslucháčov učiteľstva 1. stupňa základnej školy. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 436 s.

FURDÍK, J.: Tvorenie slov v diele Martina Hattalu. In: Martin Hattala 1821 – 1903. Ed. J. Ružička. Trstená: Prípravný výbor osláv 1971, s. 67 – 73.

Gramatické dielo Antona Bernoláka. Red. J. Pavelek. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 556 s.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 445 s.

HATTALA, M.: Mluvnica jazyka slovenského. Zv. 1. Pešť: V. Lauffer 1864. 156 s.

HATTALA, M.: Mluvnica jazyka slovenského. Diel druhý. Skladba. Banská Bystrica: Matica slovenská 1865. 112 s.

HORÁK, E.: Predložkový systém spisovnej slovenčiny. (Prof. E. Paulinymu k šesťdesiatke.) In: Slovenská reč, 1972, roč. 37, č. 6, s. 341 – 354.

HORÁK, G.: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. Bratislava: Veda 1993. 173 s.

HORECKÝ, J.: Model gramatického rodu v západoslovanských jazykoch. In: Jazykovedný časopis, 1966, roč. 17, č. 1, s. 3 – 12.

JACKO, J.: Slovenská morfológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 236 s.

JEDLIČKA, A.: Živý odkaz díla Martina Hattaly. In: Martin Hattala 1821 – 1903. Ed. J. Ružička. Trstená: Prípravný výbor osláv 1971, s. 29 – 34.

KAČALA, J.: Intencia slovesného deja a stavba vety. In: Jazykovedný časopis, 1968, roč. 19, č. 1, s. 57 – 64.

KAČALA, J.: Morfológia v Hattalovej Mluvnici jazyka slovenského. In: Martin Hattala 1821 – 1903. Ed. J. Ružička. Trstená: Prípravný výbor osláv 1971, s. 61 – 64.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 252 s.

KESSELOVÁ, J.: Funkčno-sémantické vlastnosti predložiek v spontánnej komunikácii detí. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 3, s. 204 – 217.

LETZ, B.: Gramatika slovenského jazyka. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1950. 566 s.

MIHÁL, J.: Slovenská gramatika s cvičeniami pre I. a II. tr. slovenských gymnázií. Bratislava: Štátne nakladateľstvo 1943. 300 s.

MIKO, F.: Povaha predložkového systému v slovenčine. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae Prešoviensis. In: Jazykovedný zborník. 2. Ed. P. Bunganič. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 151 – 171.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. M. Komárek – J. Kořenský – J. Petr – J. Veselková. Praha: Academia 1986. 536 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ONDREJOVIČ, S. – BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K.: Moderná gramatika súčasnej poľštiny. In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 2, s. 151 – 171.

ONDRUS, P.: O slovách, ktoré netvoria systém slovných druhov. In: Slovenská reč, 1970, roč. 35, č. 1, s. 28 – 32.

ONDRUS, P.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 192 s.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

ORAVEC, J.: Základy Hattalovej syntaxe. In: Martin Hattala 1821 – 1903. Ed. J. Ružička. Trstená: Prípravný výbor osláv 1971, s. 55 – 60.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

ORLOVSKÝ, J. – ARANY, L.: Gramatika jazyka slovenského. Bratislava: Dr. J. Orlovský 1946. 252 s.

ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1959. 316 s.

PAULINY, E. – RUŽIČKA. J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1953[1], 1955[2, 3], 1964[4], 1968[5].

PAULINY, E.: Slovenská gramatika (Opis jazykového systému). Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 324 s.

SABOL, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikianae Prešoviensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Ed. J. Dzurenda. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 43 – 53.

SABOL, J.: Variantnosť skloňovacích typov podstatných mien v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1980, roč. 45, č. 2, s. 65 – 71.

SABOL, J. a i.: Gramatická syntéza súčasnej češtiny. In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 134 – 164.

SOKOLOVÁ, M.: Kapitolky zo slovenskej morfológie. Prešov: SLOVACONTACT 1995. 180 s.

ŠTÚR, Ľ.: Nauka reči slovenskej. V Prešporku: Nákladom Tatrína číslo 1 1846. 214 s.

About Existing and Possible Morphologies

In descriptions of language systems of Slovak language from Bernolák (1790) up to the so called Academic Morphology of Slovak language (1966) the central place is occupied by the description of morphological level. Within this level it is the prescriptive, codification aspect concentrated especially on formal morphology, ie the nominal and verbal paradigmatics, that dominates. Until the first half of 20th century the main problem of all descriptions had been concerned with the mutual relationship of formal and semantic mor-

phology. Methodologically best solution of this problem is brought with the above mentioned Academic Morphology. Unfortunately, this work “blocked“ to large extent further research in this area. This is the reason why drawing up a conceptionally new description is the task of today. In the process of drawing up future morphologies following principles should be adopted: naturalness, synergetics, communicativeness, priorirty of semantics, implementation of sociolinguistical aspect in exploring and codification of paradigmatics.

Morfémy a morfematika v morfologických opisoch

JÁN BOSÁK

Morfologický komponent zaujíma centrálne postavenie v jazykovom systéme, pretože prepája sémantickú (obsahovú) a zvukovú (výrazovú) rovinu jazyka. Aj keď sa od 60. rokov stali metodologicky prioritnou oblasťou výskumu otázky syntaxe a sémantiky, morfologická problematika nezostala v úzadí, naopak, rozvíjala sa novým smerom. Jednak v samotnej generatívnej gramatike má morfologický komponent významnú funkciu, jednak v súvislosti s fundamentálnym rozpracovaním základných otázok tvorenia slov v slovanských jazykoch prišlo zákonite obdobie, keď sa bolo treba rovnako sústrediť na spresňovanie analýzy výrazovej stránky, z nového aspektu opisovať aj formálne procesy pri derivácii.

Analýza a opis statusu jazykových jednotiek prepájajúcich obsahový a výrazový plán jazyka zaznamenali viacero etáp, na prvý pohľad protirečivých či protichodných, no postupne sa doplňujúcich a špirálovito smerujúcich k syntéze. Nadšenie založené na semiotickom princípe Ferdinanda de Saussura, premietnuté na analýzu morfém, si od samých začiatkov vyžadovalo vzdať sa iba formálnej (výrazovej) analýzy, ktorej sa dôsledne pridŕžali len americkí deskriptivisti (podrobnejšie Bosák – Buzássyová, 1985; tam aj ďalšia literatúra). Riešením bolo etablovanie sa novej jazykovednej disciplíny morfonológie, skúmajúcej využívanie fonologických prostriedkov v morfológii.

V slovenskej jazykovede aplikáciu vtedajších bádaní o morféme znamenajú práce J. Ružičku z päťdesiatych rokov. J. Ružička nadviazal na koncepciu Pražskej školy, pričom morfému definoval ako čiastku gramatického tvaru, ktorá sa dá na forme gramatického tvaru ohraničiť (vydeliť) ako nositeľ významového prvku (Ružička, 1950a, s. 105). Na rozdiel od koncepcie, kde je morféma základnou jednotkou gramatického systému (napr. v deskriptívnej lingvistike), resp. kde morfému zastupuje jednotka z obsahového plánu (séma u V. Skaličku, monéma u A. Martineta), je v Ružičkovej definícii morfémy zdôraznená nesamostatnosť morfémy a jej funkcia v rámci vyššej jednotky – gramatického tvaru –, pričom gramatické tvary ako jednotky jazykového systému majú základnú funkciu v syntaxi (Ružička, 1950b, s. 44). Táto koncepcia sa však aplikovala skôr v teoretickej (všeobecnej) ako v praktickej rovine v Morfológii slovenského jazyka (1966).

Prvý systematický opis morfém v slovenčine predstavuje monografia J. Horeckého Morfematická štruktúra slovenčiny (1964), osnovaná na matematicko-logic-

kých metódach. Autor vymedzuje morfémy na základe teórie množín, inventár morfém zisťuje podľa teórie vzťahov a morfematickú štruktúru slovných tvarov slovenčiny zachytáva v podobe grafov. Dôležitým metodologickým aspektom takéhoto postupu a interpretácie jazykového systému je však to, že J. Horecký k analýze morfém pristupuje cez slovotvorbu, čo bolo v afinite so súdobým výskumným kontextom.

Od 70. rokov sa začal pri analýze morfologických javov uplatňovať nový metodologický prístup, keď sa ukázalo užitočné nechápať morfológiu len ako tvaroslovie, ale do morfologickej časti sa v závislosti od cieľa konkrétnej analýzy včleňuje aj tvorenie slov a slovotvorné prostriedky sa sledujú vo vzťahu ku kategoriálnemu a paradigmatickému systému slovných druhov, pričom sa ako samostatný oddiel v morfológii vyčleňuje aj morfematika. Takou bola medzi prvými v slovanských jazykoch koncepcia gramatiky ruštiny pod redakciou N. J. Švedovovej (Grammatičeskij stroj russkogo literaturnogo jazyka, 1970; Russkaja grammatika, 1980).

Ani zapojenie morfematickej problematiky do slovotvorby však ešte nestačilo. Nový prístup k analýze slovného tvaru umožnili viaceré komplexné opisy morfologickej alebo slovotvornej roviny na úrovni derivačných alebo morfematických slovníkov (D. S. Worth so spolupracovníkmi, T. F. Jefremova, E. Slavíčková, Z. F. Oliverius), ako aj prehĺbenie slovotvornej analýzy či už smerom k využívaniu slovotvorných hniezd ako synchrónnych štruktúrno-sémantických mikrosystémov (A. N. Tichonov), alebo smerom ku generatívnej derivácii, kde sa skúmajú všetky derivačné kroky v slovotvornej štruktúre a ich reflexie (izomorfizmus) v morfonologickej štruktúre slovného tvaru (D. S. Worth, P. A. Soboleva v ruštine, N. F. Klymenko v ukrajinčine a ďalší). Popri množstve originálnych štúdií a veľkom počte zborníkov venovaných kritickému prehodnocovaniu všeobecnojazykovedných a morfologických koncepcií, ako aj špeciálne slovotvornej problematike, vzniklo viacero podnetných a originálnych monografií (Z. F. Oliverius, E. A. Zemskaja, E. S. Kubriakova, Z. Skoumalová, K. Kowaliková, M. Komárek; porov. Bosák – Buzássyová, c. d.), v ktorých autori naznačili nové prístupy v riešení morfologickej problematiky. Prehĺbenie analýzy formálnych procesov pri derivácii sa stalo východiskom pre viaceré špeciálne monografie z oblasti morfonológie, resp. morfematiky (H. I. Aronson pre bulharčinu, V. G. Čurganova pre ruštinu, R. Laskowski pre poľštinu, V. V. Lopatin pre ruštinu – literatúra v Bosák – Buzássyová, c. d.). Dôležitým a novým poznaním je zistenie, že pri komplexnom opise jazyka nemožno oddeľovať flektívny a derivačný systém a že priorita v tejto hierarchii patrí derivačnému systému.

Podľa E. S. Kubriakovovej (1974) vedecký opis skúmaného jazyka má zahŕňať tri časti: morfematiku (všetko, čo je spojené so špecifikou morfém, ich vyčleňovaním a klasifikáciou); paradigmatiku (štruktúra a organizácia paradigmatických radov a vzťahov medzi nimi); tvorenie slov (slovotvorné modely a ich organizácia, stavba a usporiadanie slovotvorných hniezd a pod.).

V rámci slovanských jazykov má metodologickú prioritu akademická gramatika poľštiny (Gramatyka współczesnego języka polskiego, 1984; porov. tiež Ondrejovič – Bosák – Buzássyová, 1987). Autori poľskej gramatiky pokladajú za východiskovú jednotku vetu, pričom zdôrazňujú, že morfologické jednotky nie sú iba

„rezervoárom“ syntaxe, ale aj prostriedkom na tvorbu pomenovaní (nomináciu). Sústreďujú sa predovšetkým na analýzu funkčnosti morfologických kategórií (opis ich sémantiky a fungovania), rozlišujúc funkcie podmienené kontextom; zároveň venujú pozornosť opisu vnútornej štruktúry výrazu, ktorého status je daný funkciami. Do morfologického opisu zahŕňajú morfonológiu, ktorej predmetom skúmania sú alternácie (paradigmatika) a štruktúra rozličných typov morfém (syntagmatika), ako aj morfotaktiku (opis reťazcov morfém). Zdôrazňuje sa, že výskyt alternácií vo flexii zásadne implikuje ich výskyt v derivácii.

Doterajšie výskumy ukazujú, že obidva prístupy – od výrazu k významu, resp. od významu k výrazu – sú rovnocenné a pri výskume treba na ne prihliadať rovnako. Druhý prístup si však vyžaduje detailnejšie a náročnejšie rozpracovanú formálnu (výrazovú) stránku, aby sa vyhlo istej bezbrehosti v interpretácii. Tej sa podarilo vyhnúť českým autorom konfrontačnej (kontrastívnej) ruskej gramatiky (Barnetová – Běličová-Křížková – Leška – Straková; porov aj Bosák – Buzássyová – Kočiš – Ondrejovič, 1981), ktorí zapisujú slovný tvar v troch podobách: fonemickej (fonetickej), fonematickej (fonologickej) a morfofonematickej (morfonologickej). V aplikácii tejto stratifikácie pri opise výrazovej stránky vidíme prednosť tejto gramatiky pred obidvoma citovanými gramatikami ruštiny, v ktorých sa morfematika vyčerpáva tým, že morfematické a morfotaktické javy sa uvádzajú pri každom z veľkého počtu slovotvorných typov.

Od postulovania morfémy ako najmenšej, ďalej nedeliteľnej jazykovej jednotky výskum v tomto smere išiel po rozličných trajektóriách, ktoré sa raz doplňali, inokedy popierali, aby sa napokon spojili na vyššej úrovni, keď si kládli za cieľ „uchopiť“ mechanizmus fungovania jazykového systému komplexne.

Jedno je isté: Morfológia slovenského jazyka z r. 1966 predstavovala vrchol nielen v gramatickom výskume na Slovensku, ale aj v širších slovanských reláciách. Odvtedy sme však dosť zameškali, preto treba triezvo zvážiť, na čo budeme mať kapacity a sily. Rozhodne by v budúcej gramatike nemali chýbať morfonologické (morfematické) interpretácie (je tu k dispozícii detailne prepracovaná koncepcia J. Sabola), máme už aj Morfematický slovník slovenčiny (Sokolová a kol., 1999), stále však chýba „akademická“ derivatológia. V predchádzajúcich rokoch sa v mnohých prácach ukázalo, že morfologický opis musí zahŕňať všetky tri spomínané zložky.

LITERATÚRA

BARNETOVÁ, V. – BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H. – LEŠKA, O. – STRAKOVÁ, V.: Russkaja grammatika. 2 zv. Praha: Academia 1979. 1144 s.

BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – KOČIŠ, F. – ONDREJOVIČ, S.: Metodologické aspekty novej gramatiky ruštiny. In: Jazykovedný časopis, 1981, roč. 32, č. 2, s. 173 – 186.

BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K: Východiská morfémovej analýzy (Morfematika. Slovotvorba). Bratislava: Veda 1985. 134 s.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Red. R. Grzegorczykowa – R. Laskowski – H. Wróbel. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1984. 560 s.

Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Red. N. J. Švedova. Moskva: Nauka 1970. 767 s.

HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 194 s.

KUBRIAKOVA, E. S.: Osnovy morfologičeskogo analiza (na materiale germanskich jazykov). Moskva: Nauka 1974. 318 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ONDREJOVIČ, S. – BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K.: Moderná gramatika súčasnej poľštiny. In: Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38, č. 2, s. 151 – 171.

Russkaja grammatika. 2 zv. Red. N. J. Švedova. Moskva: Nauka 1980. 784 + 710 s.

RUŽIČKA, J.: Rozbor a triedenie gramatických tvarov. In: Jazykovedný sborník, 4, 1950(a), s. 100 – 112.

RUŽIČKA, J.: Triedenie slovesných tvarov v spisovnej slovenčine. In: Slovo a tvar, 4, 1950(b), s. 43 – 51.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

Úskalí popisu zvukové roviny jazyka

MARIE KRČMOVÁ

Bez ohledu na rostoucí význam lingvistiky při popisu a analýze komunikace v celé její proměnlivosti (v extrémním případě dokonce s celou, i nejazykovou situací) zůstává povinností lingvistů usilovat o komplexní popis v podobě gramatiky současného jazyka. Do ní patří i popis roviny foneticko-fonologické. Dosavadní mluvnice se s ním vyrovnávají, rozpor mezi vědeckým poznáním v rámci oboru a jeho prezentací v rámci komplexní mluvnice však postupně narůstá. Problémy s prezentací této roviny jazyka vyplývají jednak ze samé povahy předmětu popisu, jednak – podstatněji – z tradice mluvnictví. Má-li totiž být nová gramatika přijatelná pro uživatele, těžko může tradici, z níž vycházejí i školní mluvnice, jediné soustavné zdroje poučení o spisovném jazyce mateřském, zcela negovat. Záměrně tu připomínáme gramatiku uživatelskou, protože vědecká mluvnice má limitovaný okruh velmi poučených příjemců a ti mohou jako zdroj poznatků o jazyce stejně dobře užívat i sérii speciálních monografií bez vnitřní provázanosti; právě systematičnost výkladů a jejich vzájemná vazba je naopak pro dobrou komplexní mluvnici nezbytná.

Základem pojetí výkladů mluvnice, a to nejen výkladů o zvukové rovině, je rozhodnutí, zda má být výsledný text výpovědí o konkrétních řečových projevech, o struktuře (tedy o zobecnění skutečností a jejích vztahů), od níž přejdeme k realitě, nebo textem postihujícím jen vztahy veskrze abstraktní. Jde spíše o míru abstrakce než o sám fakt zobecnění: pokud bychom chtěli zachytit vše, bude gramatický popis nesmírně složitý a těžko sdělný. V prvé řadě však jde o volbu toho, co bude základní jednotkou popisu. Pro nejnižší rovinu by zřejmě nejvíce vyhovoval model trojstupňového zobecnění, který rozpracoval prešovský J. Sabol (fón – foném – morfoném), ale jeho plné využití v rámci koncepce gramatiky naráží na nekonečnost roviny fonetické, již je možno poznávat dík technice stále přesněji, zatímco chápání toho, co je / není fonémem daného jazyka je už složitější (o složkách suprasegmentálních nemluvě), a to nikoli jen ve smyslu odlišení centrální – periferní nebo domácí – cizí, ale i při oddělení toho, co je nebo není nezbytné do inventáře fonémů daného jazyka zahrnovat a jaký je pak vztah těchto jednotek k tradičněji chápané hlásce. Ideální by bylo zvolit pro popis jazyka jako východisko inventář morfonémů vyjadřujících jednotky roviny vyšší a sledovat jejich vztahy na úrovni struktury. Ve flektivním jazyce toho však zřejmě nebudeme nikdy schopni pro rozdíl morfonémů při flexi a při derivaci, nedořešený způsob popisu formování mor-

fonému při nulovém morfému, při alternacích jednoduchého fonému s fonologickými trsy, při řešení znělostních alternací v rámci morfému apod. Můžeme sice morfémy „sepsat“, ale dojdeme k rozporu mezi čistě synchronním a diachronním postižením alternací, a také mezi vnímáním poučeného odborníka a laického uživatele gramatiky: odborník skutečně vidí víc, protože má i historické zázemí etymologie. To sice zdánlivě lze odsunout jako nepodstatné, ale budeme-li takto postupovat, oklestíme jazyk na několik málo pravidelných vztahů; bylo by možno to udělat v knížečce pro cizince, nikoli však v práci vědecké nebo určené vzdělanému nositeli jazyka mateřského. Velmi obtížně také vyjádříme nezbytná distribuční pravidla fonémů v rámci morfonému. A to vůbec nemluvíme o obecných problémech toho, co je / není „slovo“ (v jehož rámci se morfém uplatní) a o velmi konkrétních problémech vyplývajících z toho, že gramatika je „o jazyce“, nikoli o pečlivě předem vymezeném (preskribovaném) jazyce spisovném, jehož „preskripce“ se může čas od času i dost svévolně, například přeceněním systémovosti a pravidelnosti, měnit. Nezbývá tedy než vycházet z fonémů, a to přes problémy, které vymezení fonému přináší. V praxi se však často operuje tradičním termínem hláska, který není přímo ani na fonetiku, ani na fonologii vázán; jako hláska se chápou především základní realizace fonémů, ale i některé alofony – v češtině se např. pravidelně připomíná zadopatrové [*ŋ*], nikoli však hláska vzniklá artikulační spodobou mezi alveolárami a palatálami ve výslovnosti typu [*aňďel*].

Zvuková rovina jazyka je chápána jako něco snadného a přirozeného, co každý vlastně ví a co lze předvést na minimálním úseku textu v podobě jednoduchých příkladů. Je to představa veskrze falešná. V minulosti byla odrazem akcentace psaného slova jako projevu kultivovaného vyjadřování, v současnosti se tu snad promítá přeceňování empirické znalosti jazyka (bez ohledu na jeho kultivovanost) nad vědomým poznáním. Zvuk řeči je totiž v mateřském jazyce málo uvědomován, účastník komunikace si je daleko více vědom nenáležitosti realizace než její skutečné, neutrální formy. Je tedy prezentace hotových, byť velmi odborně vytvořených zobecnění (s příklady z reality) pro příjemce málo sdělná a zdánlivě samoúčelná. Kromě toho skutečný zvuk řeči nelze v psaném textu představit v adekvátní podobě, protože je komplexním zvukem, v němž se artikulačně akustické charakteristiky plynule rozprostírají na úsecích větších než obvykle popisované segmenty – hlásky. Samo empirické zvládnutí celku ve smyslu produkce i recepce probíhá sice u mateřského jazyka přirozenou cestou, proces vyčleňování segmentů je však už věcí vědomého učení, snazšího a málo uvědomovaného (v případě členění na výpovědi, výpovědní úseky a slabiky), nebo dosti náročného a řízeného (při vyčleňování hlásek a budování jejich vztahu k písmenům při učení čtení a psaní, do jisté míry i při poznávání hranic slov). Pozornosti tak uniká fakt, že jednoduché se nám vše zdá jen proto, že jsme si tento proces již osvojili. Výsledek přitom nemusí vazbě hláska – písmeno odpovídat. Na základě poučení nepochybujeme např. o vztahu [*n*] a [*ŋ*], ale běžně při percepci ztotožňujeme i /*n*/ – /*m*/ (výslovnost /*bonbón*/ – spisovně [*bombón*]), /*n*/ – /*ň*/ (*pondělí* – spisovně [*poňďelí*] i [*ponďelí*]), /*n*/ a /*m*/ (*konference* – běžně [*koɱference*]). O „slyšení“ hlásky, která ve skutečnosti vůbec vyslovena nebývá, ani nemluvě (např. *panna* – [*pana*], jen mimořádně pečlivě [*panna*]). Při identifikaci hlásky neplatí ani vědomí artiku-

lačních pohybů – ve slově *dne* např. interpretujeme /*d*/ + /*n*/, i když jde o jediný spojitý artikulační pohyb i výsledný zvuk.

Výklad vedený od neuvědomovaného obrazu reality k zobecnění by byl jistě vědecky i didakticky vhodnější, ale ve vymezeném čase – a v každém rozumném čase, pokud nejde o specializované studium nebo jinou obdobnou přípravu – málo reálný. Kromě toho by bylo, jak jsme naznačili, nutno nejprve nějaké uvědomění této reality a vztahů v ní vybudovat, tj. vlastně už tím, jak je tvořeno, ovlivnit. To je pro vědomé poznání důležitější, než by se na první pohled zdálo: Víme-li (např. ze studia dialektologické monografie), že jisté nářečí nemá mít relevantní kvantitu, odhlédneme od ní, i když samohlásky tu nejsou ani při prostém poslechu zdaleka stejně dlouhé; pak už ale asi na základě vlastních transkriptů nezjistíme, zda takové prodlužování má nějakou funkci, a už vůbec nejsme s to takové zjištění provést v situaci, kdy zbývá nositelů nářečí minimum a ve spontánní komunikaci nářečí funguje omezeně. Ve vztahu ke spisovnému jazyku takové ovlivnění interpretace zvuku snad nehrozí, protože jeho zvuková podoba je standardizována. To ovšem neznamená, že standard by byl zcela jednotný, a nic neříká o tom, zda je v projevech veřejné komunikační sféry také (alespoň většinově) realizován. To je dobře známo a v experimentálních pracích doloženo, je však otázkou, zda je možno tuto skutečnost do mluvnice v dostatečné míře včlenit.

Výklady o zvukové rovině jazyka jsou vždy předsunuty před výklad rovin vyšších, což odpovídá názoru, že jde o nejzákladnější soubor informací o jazyku a že se od ní musí začínat: je to spojeno s představou „jazykových rovin“, úrovní popisu jazyka, v nichž „nižší“ je jaksi méně důležitá, snazší, empiricky uchopitelnější a popsatelnější, s představou, že nejnižší rovina je materiální. Zařazení výkladů až na konec celku, jež by odpovídalo popisu od zobecněných textových a větných schémat k rovině jejich vyjádření, je v zásadě možné, ale není mi známo, zda bylo v soustavných výkladech o flektivním jazyce užito.

Rozsah pasáží o zvukové rovině jazyka v rámci gramatiky je samozřejmě limitován. To by nevadilo, pokud by bylo na co navazovat z předcházejících poučení (např. školních). Bohužel jsou však vstupní poznatky z této oblasti velmi skrovné a často jsou propleteny s poučením o psaném jazyku a formulovány zjednodušeně na úrovni nižšího stupně základní školy. Posiluje se tím představa vazeb písmeno – hláska i představy o zvukovém členění celků promluvy, které jsou reálné snad jen v projevech pomalu a bez emocí předčítaných. Přitom jde u mluvené a psané češtiny (i další jazyků) o dvě podoby zcela samostatné, jen existence hláskového písma a v podstatě fonologický princip jeho užívání iluzi vazeb vytvářejí. V češtině to má důsledky i pro tradiční vymezení inventáře fonémů – /*g*/ je foném (byť okrajový, s fonologickou funkci jen v přejatých slovech), ale dlouho nebylo přijato /*dž*/, jež má stejně málo „minimálních párů“, ale má 2 písmena. Navíc se některá fakta o mateřském jazyce podávají až zprostředkovaně v rámci výuky jazyka cizího, což je vytrhuje ze souvislostí a v důsledku toho klame. Později nejsou na teoretičtější úrovni ani zde poznatky soustavně rozvíjeny, přednost má mluvní praxe. Takto např. získává Čech při studiu angličtiny informaci o českém *zadním n* (označovaném často jako „nosové *n*“, což je přinejmenším zavádějící, když každé *n* je nosové) nebo o (pro češtinu irelevantní) labializaci některých českých vokálů, českém základním schématu intonace atd.

Důsledkem je nedokonalá znalost zvukové stavby mateřštiny i u poměrně vzdělaných uživatelů (nelingvistů), např. ztotožnění dlouhých a krátkých vokálů na základě podobnosti písmen (dlouhá = krátká + čárka, jejíž vynechání je pouze „malá chyba“). Nakonec i naše, už lingvistické chápání se někdy k tomu „ztotožnění“ uchýlí, např. při praxi řazení slov ve slovníku, kde je pořadí typu *nahrnout – náhrobek – náhrobní – nahromadit* a kde se obě hlásky (a písmena) odliší jen u paronym (*bal – bál*); nesvádějme tedy nepozornost k diakritikům na dnešní zprávy SMS, je to daleko starší a obecnější jev.

Sama prezentace zvukové roviny v textu gramatiky není snadná. Hlásky lze sice předvést pomocí popisu včetně obrázkových schémat a třeba i záznamů artikulace a akustiky, tyto informace jsou však už příliš speciální a uživatele zajímají jen v mezních případech (kromě specialistů zejména cizince, z domácích snad jen nositele výrazného nářečí nebo toho, kdo řeší problém logopedický), pro ostatní se zdají být samoúčelné. V záznamu souvislé řeči včetně doporučení ortoepických už exaktní předvedení nevyhovuje vůbec. Jako náhrady lze užívat různě přesné fonetické transkripce, to však už potřebuje speciální znalosti, které má lingvista, nikoli běžný adresát textu; pro suprasegmentální jevy navíc nejsou transkripční zvyklosti ustálené. V praxi se proto mluvnice uchylují k maximálnímu využití principů běžného psaní, pak se ale specifika zvukové roviny zatemňují. V gramatice současného jazyka bude zřejmě nutno rozdíl znění a psaní zvýraznit.

Bohužel i postoje lingvistické literatury zabývající se tzv. vyššími rovinami jazyka jsou k zvuku řeči netečné. Morfologie a slovotvorba v pojetí standardních mluvnic vychází z psané podoby jazyka, už proto, že taková je tradice a že prezentace poznatků je v textu psaném. Také syntax volila dlouho tento přístup, tj. vypovídala o psaných textech, a když připomínala jevy mluvenostní, podávala doklady v pravopisném záznamu; v několika málo existujících pracích o syntaxi nářečí, tedy útvarů národního jazyka, kde pravopis neplatí, se nižší rovině pozornost věnuje velmi omezeně, i když doklady jsou – dialektologicky – transkribovány. Přechod syntaktických bádání k autentické podobě komunikátů na úrovni mikro- a mezosegmentů lematizuje a zatím je s to věnovat pozornost až ztvárnění prozodickému. Lematizuje se ostatně ze známých důvodů i při vytváření korpusu mluvených textů (i když lemma nemusí být přísně spisovné), lematizují první svazky ČJA atd. Autentické znění řeči je tak i v přípravě materiálů pro další lingvistické zhodnocení odsouváno na další kolej. A připomeňme konečně situaci disciplín historické mluvnice, kde lze mluvit jen o vývoji fonologickém, a to ještě na podkladě jeho odrazu v psaných textech, ale kde ve standardních pracích, z nichž se učily a učí generace lingvistů, obíhají desítky termínů povýtce fonetických v tradičním, někdy dokonce již zastaralém významu a kde je pak i dík autoritě tvůrců výkladů lámání tradice úkolem sisyfovským: zavedl-li některý lingvista před 150 lety termín, zůstává, i když se jeho náplň dávno změnila, event. sám termín vyhasl (např. stále se mluví v historické mluvnici a odvozeně i v dialektologii o zubnicích).

Představa, že v současné češtině je na úrovni popisu nejnižší roviny jazyka vše jasné a snadné, respektive že není o čem mluvit a že psaný text k poznání jazyka vlastně stačí, je tedy nepřesná, ale je pevně zakořeněna. A to se děje ve chvíli, kdy se obecně prohlašuje, jak význam mluveného slova ve společnosti roste, tj. kdy by

měla přirozeně růst i pozornost k němu nejen na úrovni praktické až prakticistní, ale i teoretické. A kdy technika přináší pro analýzu a syntézu řeči a technické využití poznatků v rámci řečových technologií nebývalé možnosti, díky nimž se mohou dosud tradované poznatky upřesnit.

Reflektujeme-li vývoj oboru, musíme nejen rozhojnit výklad o nové poznatky, ale zároveň vzdát se tradičních zjednodušení: zvukové prostředky jsou nejen vyjádřením formy pojmenovávací jednotky (i to lze udělat kvalitně nebo nekvalitně), ale identifikují také mluvčího, jeho aktuální duševní i fyzické stavy, sociální, regionální a národní příslušnost: omezení na popis neemotivní komunikace sociálně a lokálně neutrálních mluvčích podává pak jen výsek poznatků o jazyce. Navíc má zvuková podoba jazyka jen přítomnost a kratičkou minulost (od dob prvních záznamů zvuku), je proto sporné, zda ji lze poměřovat staršími představami o tom, co do daného jazyka patří a co ne.

S tím souvisí i volba materiálové základny pro zobecnění: mlčky předpokládáme, že bude představena reprezentativní podoba národního jazyka, volíme tedy materiál vcelku přijatelně ve spisovné výslovnosti. Jako bychom však nechtěli vidět, že jde o výslovnost sice kodifikovanou nebo alespoň normovanou, ale ani zdaleka skutečně realizovanou a že její osvojování také není tak intenzivní a propracované jako vzdělávání v psaní. Její pravidla jsou dokonce představována jako odvozená od psané formy jazyka, jako „návod ke čtení“ (jinak ani není možno výklad vést). Reálný svět foneticko-fonologické roviny jazyka je však blíže tomu, co se označuje jako běžná komunikace, i když samu „běžnost“ jen těžko vymezíme a ještě obtížněji do podoby jednotného pohledu na jazyk zobecníme. Ve skutečnosti dnes totéž platí i pro vyšší roviny jazyka. Rozhodujeme se tedy, zda budeme tak jako dříve tvořit gramatiku jazyku psaného, realizovaného v projevech připravených a už dík tomu vědomě či nevědomě podřízených předem daným pravidlům, formulovaným často za zcela jiných podmínek existence jazyka a jiných obecných konceptů kultivovanosti. Proměny jazyka se, jak je obecně známo, dějí především na úrovni běžné komunikace, a „běžnost“ už dávno není záležitostí lokální, neboť proniká do mediálních textů, kde je preferována kontaktovost projevu a jeho (stylizovaná) spontánnost. Hledáme proto oporu v databázích současného jazyka, které se např. v podobě korpusů budují. Pro foneticko-fonologickou rovinu zde však informace těžko najdeme, protože doklady se musejí nutně lematizovat, i když ne do podoby nutně spisovné.

Komplikaci pro tvorbu gramatického popisu přináší (a to nejen při popisu nejnižší roviny jazyka) také tradiční odlišování domácí – cizí slovo. Máme pak domácí a „cizí“ diftong, i když princip je stále týž, domácí a „cizí“ hláskové skupiny, i když osvojování slov se děje přizpůsobením – využitím – změnou starších kombinatorních zvyklostí jazyka, těžko řešíme spojení /*n*/+/*ch*/ (je tam vyslovováno velární [*ŋ*] nebo?), protože spojení v českých slovech není doloženo atd. Podobně je problémem odlišování toho, co je neutrální a co emotivní (na zvukové úrovni např. seskupení hlásek, členění, intonace); prostředky emotivní sice jako by do gramatiky nepatří, lze je zaznamenat jen okrajově, ale zvuková podoba jazyka bez emocí neexistuje (i přísná neutrálnost je totiž silným projevem vztahu komunikantů) a hranice neutrální – emotivní je navíc zcela vágní.

Formulování poznatků o zvukové stavbě jazyka naráží (snad více než u jiných rovin, nebo si to více uvědomujeme?) také na tradice mluvnictví: tradice toho, jak se sluší jazyk popisovat, jsou patrny i u vyšších rovin jazyka, ale na nejnižší rovině jsou až nápadné. Jsou rázu formálního, např. existují soubory paralelní terminologie. Rodila se v různých dobách a s různým zaměřením, staré termíny nezanikly, ale přibývaly nové a dnes je jen obtížně specifikujeme nebo redefinujeme: např. termín *intonace* může znamenat komplex zvukových vlastností souvislé řeči nebo výšku hlasu, melodii, ale také model zvukových proměn v rámci výpovědi nebo model výškových proměn v rámci výpovědi. Ztotožnění intonace se změnami jen výšky je starší, znalost historické mluvnice včetně její terminologie však patří k přirozenému vybavení lingvisty, jenž si obor musel v průběhu studia velmi hluboce osvojit, a tak není příliš pravděpodobné, že by starší význam vyhasl. V gramatice současného jazyka musíme i s tímto faktem počítat. Setrvačnost je také v záměnách potence určitých prvků s jejich skutečnou platností – v češtině např. připomínka slabikotvornosti /*m*/, existující jako dubleta v jediném českém kořeni [*osm*] i [*osum*], a také [*n*], které takto funguje jen v nářečí nebo v cizích slovech, přežívání starších představ o zvuku řeči, i když už byly experimentálně vyvráceny, např. představa doprovodných vokálů u slabičných [*l*], [*r*] atd.

Nová gramatika by jistě mohla přejímat starší formulace, eventuálně s komentářem, že nové objevy to či ono vyvrátily. Pak ale nebude nová, jen vylepšená a současně méně přehledná. Plné rozloučení s tradicí je možné, avšak ne snadné: potřebuje nejen kvalitní kolektiv autorů tvořící nový text, ale i někoho, kdo by ji zprostředkoval širší obci příjemců. A hlavně zásadní změnu přístupu k mateřskému jazyku: Začněme od budování vědomí o jazyku jako živém organismu, pro nějž je stálá proměna zárukou existence. A budujme také vědomí odlišení empirické znalosti jazyka od jeho popisu; zejména u mateřského jazyka to totiž uživateli splývá.

LITERATÚRA

ČECHOVÁ, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. 2., přepracované vyd. Praha: ISV nakladatelství 2000.

HÁLA, B.: Uvedení do fonetiky češtiny na obecně fonetickém základě. Praha: Nakladatelství ČSAV 1962.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. 6. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1988, s. 17 – 53.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Stručná mluvnice česká. 25., opravené vyd. Praha: Fortuna 1996.

KRČMOVÁ, M.: Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1990.

Mluvnice češtiny. 1. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986, s. 11 – 106.

PALKOVÁ, Z.: Fonetika a fonologie češtiny. Praha: Karolinum 1997.

Příruční mluvnice češtiny. Red. P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová. Praha: Nakladatelství Lidových novin 1996, s. 21 – 64.

ROMPORTL, M.: Studies in Phonetics. Praha: Academia 1973.

SABOL, J.: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1989.

TRÁVNÍČEK, F.: Mluvnice spisovné češtiny. I. 2. vyd. Praha: Melantrich 1949, s. 11 – 222.

Critical Points in Describing the Sound Structure of a Language

One of the permanent tasks of linguistics is a grammatical description of the present-day language. As far as the elementary level, ie the level of phonetics and phonology, is concerned, it is necessary to start from the phonological point of view. However, the articulation and acoustics should not be neglected, either. The selection of phenomena included in the explanations is rather difficult, as the amount of exact knowledge from the field of phonetics keeps growing. Moreover, the sound form of speech is considerably variable within the range of a language and the standard variety, described in grammar books, may have orthoepic rules, but these rules often are neither properly learnt, nor strictly followed. Moreover, the limitation of the inventory of phonemes (in languages in which the sounds correspond with the particular letters) often follows the letters representing the particular sounds. This part of description of language is often underestimated. The recipients lack the knowledge of the present-day terminology of the discipline; and it is almost impossible to present explanations in such a situation. In grammars, the chapters concerning explanations of the sound structure are followed by explanations concerning the higher levels of the language, usually carried out on the basis of written texts – the initial chapter thus may to some recipients appear as an „end in itself". However, at present – as the importance of spoken communication within the society grows – this view is erroneous.

The conclusion is as follows: a single change of explanations is not likely to change the traditional approach of grammars to the sound form of the language. It will be necessary to start in a more general way: namely to create an awareness of the distinction between the description of the language on the one hand and empirical knowledge of the language and the ability to use it on the other hand; these two aspects of language are – especially in the case of a mother tongue – sometimes regarded as identical.

Automatizovaná (počítačová) analýza morfológie slovenčiny – stav a najbližšie úlohy

EDUARD KOSTOLANSKÝ – JANA HAŠANOVÁ

1. Motivácia

Pokrok v oblasti počítačovej lingvistiky je motivovaný záujmom o komunikačné moduly, ktoré by umožňovali používateľovi pracovať s aplikáciami, akými sú napr. databázy alebo vzdelávacie programy, v prirodzenom jazyku (u nás v slovenčine) namiesto formálnych jazykov, akým je napr. jazyk SQL (Koehler, 2001). Rastú požiadavky na rýchle vyhľadávanie konkrétnych faktov z voľných textov a nie celých dokumentov. Žiadané sú extrakcie a sumarizácie obsahov textov. Neustály nárast textových dokumentov na internete je dôvodom akcelerácie riešenia projektov jazykových aplikácií.

Typickým projektom počítačovej lingvistiky je **algoritmická analýza písaného textu**. Výsledkom tejto analýzy je „označkovanie" textu na rôznych úrovniach, napr. na úrovni morfologických, syntaktických, sémantických alebo pragmatických informácií. Prvý krok počítačovej analýzy písaného textu obyčajne spočíva v priradení správnych gramatických atribútov ku každému slovu v texte. Takéto značkovanie sa môže robiť ručne alebo s podporou počítača. Príslušný program, nazývaný značkovač, ktorý vykonáva túto operáciu, potrebuje na svoju činnosť informácie o každom slove príslušného jazyka v závislosti od toho, aké značkovanie vykonáva. Napr. značkovač morfologickej roviny potrebuje na svoju činnosť pri každom slove údaje, s využitím ktorých stanoví slovný druh analyzovaného slova a iné parametre (pád, číslo, rod ...) príslušnej slovnej formy pri ohybných slovách, ako aj skloňovací / časovací / stupňovací vzor. Keďže pri analýze písaných textov je morfologická rovina obyčajne prvým krokom spracovania, jedným zo stavebných kameňov algoritmického spracovania textov je súbor morfologických údajov k slovnej zásobe daného jazyka.

Možno povedať, že explicitnosť opisu morfológie odstraňuje výnimky, zvláštne prípady, varianty a stanovuje transformačné pravidlá, vzory na presný opis formovania a analýzy slovných tvarov. Hlavným cieľom je dosiahnuť, aby formovanie /

analýza slovných tvarov boli **mechanické postupy**, t. j. vykonateľné aj strojom a aplikovateľné ku každému slovu. Sústreďujeme sa teda najprv na paradigmy vzorov. Skloňovací vzor chápeme v zmysle definície v publikácii Súčasný spisovný jazyk. Morfológia (Oravec – Bajzíková – Furdík, 1984, s. 50): „Skloňovací vzor je jednak množina slov s rovnakým skloňovaním, jednak jedno vzorové slovo, ktoré danú množinu slov ako typický príklad vhodne reprezentuje svojimi (formálnymi i významovými) vlastnosťami."

V ďalšej časti príspevku opisujeme modelovanie referenčnej morfologickej databázy (lexikónu) pomocou relačného dátového modelu. Ide o morfologické údaje – primerane štruktúrované a detailizované – o najpoužívanejších slovách súčasnej spisovnej slovenčiny. Ku každému slovu je priradený údaj o jeho slovnom druhu a v závislosti od toho ďalšie údaje. Napr. pri jednotlivých podstatných menách je to vzor skloňovania a tvarotvorný základ (základy).

Vo všeobecnosti sa bude môcť počet atribútov slov zvyšovať, takže morfologická databáza bude postupne prerastať na databázu, ktorá sa využije aj pri analýze textu v iných smeroch (syntaktická rovina, sémantická rovina, kvantitatívna analýza a pod.) a pri tvorbe iných, už spomenutých aplikácií.

Požiadavka poskytnutia všetkých slovných tvarov ohybných slov sa môže splniť dvojakým spôsobom. Prvý spôsob je zhromaždenie a uchovávanie všetkých slovných tvarov ohybných slov. V tomto prípade, keď sa slovné tvary uchovávajú v pamäti počítača, hovoríme o **úplnej permanentnej morfologickej databáze**. Vzhľadom na rozsiahlu flexiu slovenských slov nepovažujeme v súčasnosti za prijateľné zhromažďovať morfologické informácie v tejto podobe. Druhý spôsob zhromaždenia morfologických informácií je pomocou tzv. **virtuálneho slovníka**. V tomto prípade nie sú všetky formy každého ohybného slova permanentne pamätané v počítači. Keď však vznikne požiadavka prístupu k ľubovoľnému tvaru ľubovoľného slova, tento tvar sa vygeneruje. Virtuálny slovník trvalo udržuje v pamäti iba ohraničený rozsah informácií potrebných na generovanie všetkých tvarov ohybných slov. Permanentne pamätané informácie potrebné na generovanie všetkých požadovaných slovných tvarov využíva špecifický program. My využívame, ako sme už naznačili, virtuálny slovník na pamätanie gramatických atribútov slov.

Cieľom nášho snaženia bolo zhromaždiť morfologické údaje o každom slove súčasnej základnej slovenskej lexiky a dať ich k dispozícii v štruktúrovanej podobe a usporiadané napr. podľa slovných druhov a paradigiem. To sme dosiahli vytvorením relácií – počítačových súborov. Samostatný súbor tvoria **vzory** ohýbania slovných druhov. Ďalej ku každému slovnému druhu existuje dátový súbor, ktorý obsahuje **najpoužívanejšie slová** daného druhu v súčasnej spisovnej slovenčine. Tieto súbory sú k dispozícii na ďalší výskum alebo tvorbu jazykových aplikácií. V prípade potreby je možné podobu databázy transformovať napr. do stromovej štruktúry.

2. Výstavba elektronických lexikálnych zdrojov pre morfologickú rovinu

Informačné zdroje, ktoré sme využívali pri tvorbe a napĺňaní referenčnej bázy, sa delia do dvoch skupín. Prvá skupina sú elektronické jazykové zdroje, druhá

skupina sú klasické vytlačené zdroje. Do prvej skupiny patria počítačové podoby Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2. vyd. 1989, 3. vyd. 1997; ďalej KSSJ), počítačová podoba Slovníka slovenského jazyka (1959 – 1968) a interné a externé textové korpusy. Do druhej skupiny patria knižné a časopisecké publikácie.

Prvým krokom na ceste k tvorbe referenčnej morfologickej databázy slovenčiny bolo získanie elektronickej podoby KSSJ ako základného lexikálneho zdroja obsahujúceho tiež veľa gramatických údajov.

Základné lexikografické diela v každom jazyku sa konvertujú do elektronickej formy najmä z dvoch príčin. Po prvé, elektronické slovníky sú pružnejšie, pokiaľ ide o ich využívanie ako informačného zdroja a tiež pokiaľ ide o prístup k informáciám, ktoré sú v nich zaznamenané. Po druhé, elektronické lexikografické diela sú podstatným informačným prameňom využívaným pri tvorbe nových lexikálnych diel alebo pri vývoji rôznych automatizovaných jazykových aplikácií. Ukazuje sa, že tzv. bezpapierový postup tvorby slovníkov v prostredí počítačovej siete je možný a aj ekonomicky prijateľný (Sinclair, 1987). Počítačová lexikografia má už aspoň 20-ročnú tradíciu.

U nás sa k počítačovým lexikografickým prácam pristúpilo zhruba pred ôsmimi rokmi, keď sa začala realizácia počítačovej verzie KSSJ. Pripomeňme, že KSSJ je jednojazyčný výkladový slovník súčasnej slovenčiny jednozväzkového typu. Hlavným motívom realizácie počítačovej verzie KSSJ bola snaha o získanie počítačového lexikálneho zdroja, ktorý by sa dal využiť pri vývoji ďalších lexikálnych diel, ale tiež aj ako súčasť jazykových aplikácií typu **informačných systémov, výučby jazykov, strojového prekladania**, súčasť projektov **umelej inteligencie** ap. Lexikálny komponent aplikácie je závislý od konkrétnej aplikácie, avšak využíva tiež prvky spoločného lexikálneho základu, akým je KSSJ. Práce na elektronickej verzii KSSJ sa začali v Informačnom centre Slovenskej akadémie vied v roku 1989 a prvá počítačová verzia KSSJ bola dokončená v Laboratóriu počítačovej lingvistiky na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 1993.

Výsledky lingvistickej analýzy, uskutočnenej v uvedených dvoch rovinách, je nutné organizovať v primeranej podobe a jednoznačne, ak majú byť využiteľné v algoritmickom spracovaní textov.

Tieto výsledky sú umiestnené v **referenčnej morfologickej databáze slovenského jazyka** (RMDSJ). Databáza obsahuje všetky morfologické informácie o najpoužívanejších slovách (okrem vlastných mien a pomenovaní) súčasnej slovenčiny.

Ďalej krátko opíšeme **konceptuálnu schému** referenčnej morfologickej databázy, ktorá pozostáva z **konceptuálnych schém vzorov** a z **konceptuálnych schém k jednotlivým slovným druhom**.

Na základe vykonanej analýzy slovenskej lexiky, vlastností morfologických údajov a očakávaného rozširovania databázy (Koehler, 1992; Allén, 1981) považujeme za výhodné využiť na modelovanie morfologických údajov relačný dátový model (Koehler, 2001).

Pripomeňme, že v relačnom modeli skupina príbuzných dát, nazývaných relačné n-tice, tvorí reláciu. Reláciu si možno predstaviť ako tabuľku, v ktorej každý riadok predstavuje jeden člen – (n-ticu) relácie – a každý stĺpec zodpove-

dá zložke relácie, nazývanej atribút relácie. Každý stĺpec relácie obsahuje údaje toho istého typu, napr. koncovka skloňovania v datíve singuláru. Teda napr. každá n-tica relácie (riadok tabuľky) obsahuje všetky uvažované informácie o danom slove.

Aspoň pár slov presnejšie k týmto pojmom. Meno relácie a množina atribútov tvoria **relačnú schému**. Naplnenie (výskyt) relačnej schémy sa volá relácia. Na zápis výskytu relácie sa obyčajne využíva len meno relácie, čo realizujeme aj my. Vzhľadom na rôznorodosť morfologických údajov pri jednotlivých slovných druhoch v slovenčine sme k jednotlivým slovným druhom definovali samostatné relácie, t. j. samostatné tabuľky.

Ako príklad modelovania pomocou relačného dátového modelu uvádzame spracovanie podstatných mien a časť tabuľky – konkrétne ženských podstatných mien z okruhu vzorov *ulica*.

Relačné schémy a relácie vzorov skloňovania podstatných mien

Konkrétne relačné schémy vzorov skloňovania podstatných mien a príslušné relácie k týmto schémam sú uvedené v tvare tabuliek. Záhlavie tabuľky – pomenovanie tabuľky a mená stĺpcov – formuje príslušnú relačnú schému a samotná tabuľka je zodpovedajúcou reláciou k tejto schéme. Špecifikovanie atribútov – stĺpcov tabuliek – je uvedené za každou tabuľkou. Ukážky tabuliek relácií vzorov skloňovania pre podstatné mená sú tieto:

1. rovina – okruh vzorov *ulica*
PODSP1:

SKR	VZOR	SN	SG	SD	SA	SL	SI	PN	PG	PD	PA	PL	PI	ALTER-NÁCIA
dyň	dyňa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	A1 A21
fak	fakľa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	A10 A21
fun	funkcia	a	e	i	u	i	ou	e	í	ám	e	ách	ami	–
hrá	hrádza	a	e	i	u	i	ou	e	í	am	e	ach	ami	–
jea	jedľa	a	e	i	u	i	ou	e	í	iam	e	iach	ami	A21
míľ	míľa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	am	e	ach	ami	A21
ned	nedeľa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	A2 A21
ovc	ovca	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	A10
po0	pomyje-0	–	–	–	–	–	–	e	ø	am	e	ach	ami	A1
ruž	ruža	a	e	i	u	i	ou	e	í	iam	e	iach	ami	–
sva	svieca	a	e	i	u	i	ou	e	ø	am	e	ach	ami	–
uli	**ulica**	**a**	**e**	**i**	**u**	**i**	**ou**	**e**	**ø**	**iam**	**e**	**iach**	**ami**	**A1**
víc	víchrica	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	–
vlá	vládkyňa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	A21
vôň	vôňa	a	e	i	u	i	ou	e	í	am	e	ach	ami	A21

Relačná schéma má meno PODSP1 a obsahuje tieto atribúty: SKR, VZOR, SN, SG, SD, SA, SL, SI, PN, PG, PD, PA, PL, PI, ALTERNÁCIA

Špecifikácia atribútov
SKR – skratka vzoru
VZOR – vzor skloňovania
SN, SG ... SI – 6 pádov singuláru
PN, PG ... PI – 6 pádov plurálu
ALTERNÁCIA – pravidlá zmien v tvarotvornom základe (ďalej TZ)

2. rovina – okruh vzorov *2ulica*
PODSP2

SKR	VZOR	SN	SG	SD	SA	SL	SI	PN	PG	PD	PA	PL	PI	Druhy TZ
2dyň	2dyňa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	1,2,4
2fun	2funkcia	a	e	i	u	i	ou	e	í	ám	e	ách	ami	1
2hrá	2hrádza	a	e	i	u	i	ou	e	í	am	e	ach	ami	1
2jea	2jedľa	a	e	i	u	i	ou	e	í	iam	e	iach	ami	1,4
2míľ	2míľa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	am	e	ach	ami	1,4
2po0	2pomyje-0	–	–	–	–	–	–	e	ø	am	e	ach	ami	1,2
2ruž	2ruža	a	e	i	u	i	ou	e	í	iam	e	iach	ami	1
2sva	2svieca	a	e	i	u	i	ou	e	ø	am	e	ach	ami	1
2uli	**2ulica**	**a**	**e**	**i**	**u**	**i**	**ou**	**e**	**ø**	**iam**	**e**	**iach**	**ami**	**1,2**
2víc	2víchrica	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	1
2vlá	2vládkyňa	a	e	i	u	i	ou	e	ø	iam	e	iach	ami	1,4
2vôň	2vôňa	a	e	i	u	i	ou	e	í	am	e	ach	ami	1,4

Špecifikácia atribútov je totožná s predchádzajúcou tabuľkou 1. roviny. Namiesto atribútu ALTERNÁCIA je atribút Druhy TZ.
Druhy TZ – použité druhy TZ (TZ1, TZ2 ...).

Oproti 1. rovine v zozname chýbajú vzory *fakľa, ovca, nedeľa,* ktoré majú v druhej rovine vzorec na generovanie zhodný so vzorom *2dyňa (fakľa, nedeľa*) a *2ulica (ovca*). TZ vystupujú ako konštanty.

Relačné schémy a relácie k jednotlivým podstatným menám
Relačná schéma podstatných mien mužského rodu má 11 atribútov. Tie isté atribúty má aj relačná schéma podstatných mien ženského rodu a stredného rodu. Mená relačných schém sú: PMM – pre mužský rod, PMF – pre ženský rod, PMN – pre stredný rod a PMD – pre podstatné mená dvojrodové.
Napr. relačná schéma podstatných mien ženského rodu má tieto atribúty:
PMF(PARA, PAR1, LEMMA, MORPH, TZ1, TZ2, TZ3, TZ4, SA, PARA2, PAR2_1)

Špecifikácia atribútov

PARA	je skratka pre vzor ohýbania (paradigmy) – *fak (fakľa)*
PAR1	je skratka pre druhý vzor, ak má podstatné meno variantné tvary *ruž (ruža)*
LEMMA	základný tvar slova, heslové slovo – **sukňa**
MORPH	výber morfologických tvarov, ako ich ponúka KSSJ – *-e -ieň/-í* ž
TZ1,TZ2, TZ3,TZ4	obmeny tvarotvorného základu, ktoré sa vyskytnú pri ohýbaní podstatného mena: TZ1 – *sukň-* , TZ2 – *sukieň-/sukn-*
SA	–
PAR2	je skratka pre vzor ohýbania v 2. rovine – *2uli (2ulica)*
PAR2_1	je skratka pre druhý vzor v 2. rovine, keď má podstatné meno variantné tvary – *2ruž (2ruža)*

3. Využitie doterajších údajov na sformovanie základov syntaktickej analýzy a derivatologického spracovania.

Počítačová morfologická analýza by mala pokrývať inflexnú aj derivačnú morfológiu. Jej súčasťou by malo byť rozdelenie analyzovaných slov na morfémy. Systém morfologickej analýzy by teda mal obsahovať komponenty, znázornené schématicky takto:

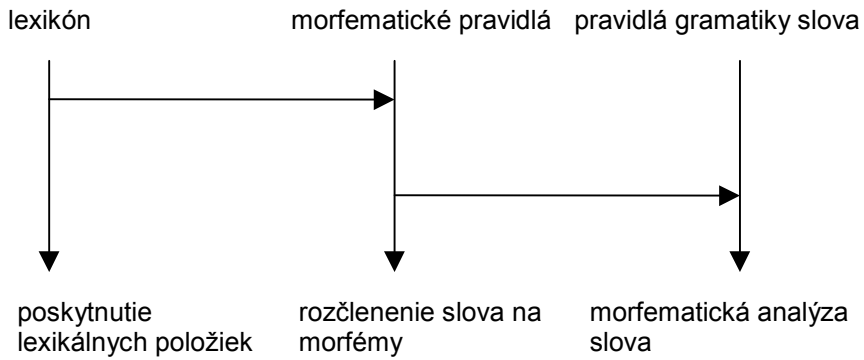

Morfematická analýza je spracovaná v našej databáze na úrovni TZ – F, čiže rozdelenie na tvarotvorné základy a formanty jednotlivých tvarov. V tejto súvislosti upozorňujeme na možnosť využitia elektronickej podoby Morfematického slovníka slovenčiny (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999), príp. jeho tlačenej podoby, na podrobnejšie rozčlenenie tvarov. Doteraz nebola vydaná ucelená práca tohto typu, o ktorú by sa bolo možné pri strojovom spracovaní oprieť. Využiteľné sú aj práce zo staršieho obdobia, napr. Morfológia slovenského jazyka (1966), J. Horecký (1964).

Možno konštatovať, že popri počítačovom modelovaní slovenčiny sa podchytil aj moderný prúd modelovania jazyka ako celku, čo je dokumentované napr. mono-

grafiou E. Páleša (1994). Niektoré výsledky tejto práce sme využili aj my a prevzali sme z nej napr. i názvy niektorých vzorov. Jazyky krajín s malými ekonomikami sú však v mnohých prípadoch v nevýhode vzhľadom na náročnosť zdrojov lingvistických projektov, a preto výsledky sú často dokumentované na jazykových fragmentoch. Je preto prirodzené v takýchto prostrediach integrovať zdroje a úsilie.

Konkrétne produkty založené na počítačovej analýze sa rodia v našich podmienkach pomerne ťažko a spravidla na pôde malých pokusných slovníkov. Spomeňme podnetnú prácu K. Furdíka (1997).

Ako alternatíva implementácie načrtnutého systému sa využíva dvojhladinový morfologický model slovnej gramatiky (Ritchie, 1992), ktorá je založená na zovšeobecnenej fázovej štruktúrovej gramatike (Gazdar, 1985). Sú rôzne modifikácie dvojhladinového morfologického modelu, a to tak v smere morfografemických pravidiel, ako aj v oblasti lexikónu. Ako praktický, v zmysle jednoduchého opisu morfografemických pravidiel, sa ukazuje model, v ktorom tieto pravidlá majú tvar zápisu zhodný so zápisom vo formálnych gramatikách:

<pravidlo> :: = <pár symbolov> <operátor> <ľavý kontext> — <pravý kontext>
Kde <operátor> :: = =>|<=|<=> , <pár symbolov> je dvojica abecedných symbolov.

Prvý symbol je z lexikálnej abecedy, ktorá sa používa pri opise položiek lexikónu. Druhý symbol je z abecedy, ktorou sa zapisuje analyzovaný text. Tieto symboly sú oddelené dvojbodkou. Ľavý a pravý kontext označujú množiny postupnosti párov abecedných symbolov.

Príklad pravidla:

e : ø => C : C — <c : c + : ø {a : a, o : o, u : u}>, kde C je premenná nadobúdajúca hodnoty t, v.

Toto pravidlo stanovuje, že e : ø sa môže vyskytnúť iba v kontextoch vľavo t : t alebo v : v, vpravo kontext c : c + : ø a : a (alebo o : o, u : u). Takže morfografemické pravidlá sa vzťahujú na dvojprúdový (dvojpáskový) vstup, pričom horná – lexikálna páska obsahuje položky z lexikónu a spodná – povrchová páska obsahuje napísané slovné tvary. Znak + sa obyčajne využíva ako prvý znak položky – prípony v lexikóne. Znak o je pomocný znak, ktorý sa využíva v pravidlách na podchytenie operácie, pomocou ktorej sa z položiek lexikónu získava príslušná forma slova.

Príklad dvojúrovňovej vstupnej pásky:

o	t	e	c	+	a
o	t	ø	c	ø	a

p	e	k	á	r	e	ň	+	e	lexikálna páska
p	e	k	á	r	ø	n	ø	e	povrchová páska

Príklad pravidla, ktoré kontroluje výskyt znakovej dvojice v príslušnom kontexte alebo deteguje nesprávny povrchový symbol:

e : ø <=> C : C — <c : c + : ø {a : a, o : o, u : u}>

Poznamenávame, že <ľavý – kontext> aj <pravý – kontext> môžu byť regulárne výrazy (Chytil, 1984; Gruska, 1997), a teda ku každému z nich je možné nájsť ekvivalentný konečný automat. K poslednému pravidlu je to tento automat:

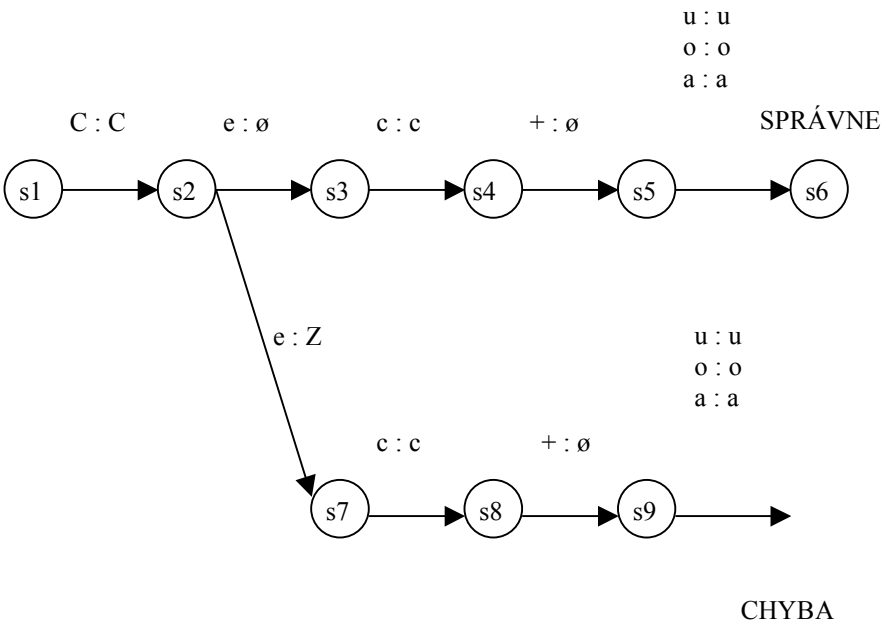

Morfografemické pravidlá (gramatika) slúžia na získanie morfémovej štruktúry analyzovaného vstupného reťazca. Avšak nie každé zreťazenie morfém predstavuje správnu slovnú formu. Je potrebné stanoviť, ktoré morfémy a v akom poradí zreťazené sa zúčastňujú na výstavbe slovného tvaru. Táto špecifikácia zreťazenia morfém sa realizuje slovnými gramatickými pravidlami – gramatikou slova. V tejto gramatike sa vyžívajú ustálené prvky ako vlastnosť a kategória. Príkladom špecifikácie vlastnosti sú: (Nom +), (Num Sing), (Cas 3). Príkladom kategórie je: ((Nom +), (Ver –), (Plu +), (Bar 0)) – ide tu o kategóriu označujúcu množné číslo podstatného mena. Pomocou týchto prvkov sa vytvárajú pravidlá, ktorými je možné podchytiť napr. takýto konštrukčný postup:

Slovesný tvar získame, keď k slovesnému koreňu pridáme slovesnú príponu. Tento postup, vyjadrený pomocou pravidla slovnej gramatiky, je takýto:

((V +)) → ((V +), Koreň +)) ((V +) (Koreň –))

Interpretácia pravidla:

Položka, ktorá vo svojom označení obsahuje špecifikácie (V +) a (Koreň +) sa môže zreťaziť s inou položkou obsahujúcou špecifikácie (V +) a (Koreň –), čím sa získa nová položka, ktorej kategória obsahuje špecifikáciu (V +) ako podmnožinu.

Všeobecný tvar pravidiel slovnej gramatiky sa dá vyjadriť takto:

matka → dcéra 1, dcéra 2, ..., dcéra n

Pričom matka, dcéra 1, dcéra 2, ..., dcéra n sú kategórie. Každé pravidlo má svoje meno. Príklad:

(Prefixácia
((Bar 0)) → ((Fix Pre) (Bar -1)), ((Bar 0)))

Interpretácia:
Položka so špecifikáciou vlastnosti (Bar 0) sa môže získať z položky, ktorej kategória obsahuje (Fix Pre) (BAR -1, za ktorú sa pridá položka ((Bar 0)).

Sme toho názoru, že celý mechanizmus slovnej gramatiky, ktorý využíva aj premenné, operáciu rozšírenia kategórie, ohraničenia na vzťah *matka – dcéra* atď., je blízky lingvistickým postupom a zrozumiteľný, umožňuje voľnosť pri vyjadrovaní morfémových kombinácií aj jednoduchú konštrukciu lexikónu. Lexikón môže byť efektívne reprezentovaný v tvare stromu (stromov).

LITERATÚRA

ALLÉN, S.: The Lemma-Lexeme Model of the Swedish Lexical Data Base. In: Progress in Empirical Semantics. Bochum: Brockmeyer 1981.

FURDÍK, K.: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív (AGV). In: Jazykovedný časopis, roč. 48, 1997, č. 1, s. 20 – 29.

GAZDAR et all: Generalized Phrase Structure Grammar. Blackwell: Oxford 1985.

GRUSKA, J.: Fundations of Computing. Bonn: ITP Company 1997.

HORECKÝ, J.: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 194 s.

CHYTIL, M.: Automaty a gramatiky. Praha: SNTL 1984.

KOEHLER, R.: P. Schmied: Lexikondateien fuer Quantitative Lexikologie. FB II. Universitaet Trier 1992.

KOEHLER, W. – M.: SQL mit ORACLE. Wiesbaden: Vieweg 2001.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1989. 592 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

PÁLEŠ, E.: SAPFO. Parafrázovač slovenčiny. Počítačový nástroj na modelovanie v jazykovede. Bratislava: Veda 1994. 305 s.

RITCHIE, D. at all: Computional Morphology. Cambridge: Hit Press 1992.

SINCLAIR, J.: Language engineering and informatics in Europe: 1988 –2002. University of Birmingham Press 1997.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

The Automatic Morphological Analysis of Slovak – a State and Next Work

The automatic morphological analysis of Slovak assumes a virtual lexicon acting as a store of information on language. Depending on the morphological structure of Slovak, the lexicon is divided into several parts, one sublexicon for each inflectional part-of-speech category. The lexicon contains the most frequent words of the contemporary Slovak, i. e. its size is comparable with the number of headwords included in the Concise Dictionary of the Slovak Language. The implementation of the lexicon has the form of a relational data base with each sublexicon having its own relation. There are two sorts of the relations in the database, those containing data about paradigms, and the others that contain data about words themselves.

As the second segment of the morphological analysis we would like to employ two components. The first one is two-level morphographemic grammar and the second one is the word grammar. We believe that these components are effective enough for conceptual level description of both inflectional and derivational Slovak morphology, and for implementation, too. We assume that using the word grammar (which is based on Generalized Phrase Structure Grammar) will be suitable also at the building up a relation between syntax and semantics in a Slovak natural language processing system.

Princípy kodifikácie slovenskej substantívnej deklinácie
(Hľadanie princípu relatívnosti II)

PAVOL ŽIGO

Charakteristickým znakom výskumu morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny v ostatných desaťročiach bola snaha nájsť odpoveď na tri otázky: 1. Ktoré inovácie, resp. zmeny v tvaroslovnej sústave spisovnej slovenčiny sa posilňujú v najnovšom období jej vývinu? 2. Ako sa prejavujú tieto inovácie, resp. zmeny z hľadiska diferencovanosti nositeľov spisovnej slovenčiny? 3. Ako sa dajú vysvetliť tieto inovácie, resp. zmeny? (pozri Dolník, 2000, s. 277 a n.). Odpovede na prvé dve otázky nachádzame práve u J. Dolníka (c. d., s. 277 – 278). Z pohľadu explanačnej lingvistiky je však zaujímavá odpoveď na tretiu otázku, pri ktorej by bolo žiaduce: a) nájsť teóriu, ktorá pomôže vysvetliť, z čoho vyplývajú morfologické inovácie, resp. zmeny v spisovnej slovenčine, b) rozšíriť poznatky o zákonitostiach morfologických zmien, ktoré majú univerzálnu platnosť a nevzťahujú sa len na slovenčinu, a zdôvodniť tieto zmeny, c) lepšie spoznať morfologický systém ako konkrétnu realitu, ktorej pohyb ovplyvňujú princípy podmienené vlastnosťami používateľov jazyka. Pri hľadaní odpovedí na tieto otázky sa vrátime k známemu konštatovaniu o vzájomnej súčinnosti a konfliktnosti princípov (pozri Dolník, 1998, s. 6 a n.). Ukazuje sa, že tak ako ani jeden z definovaných princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka nemožno postihnúť bez rešpektovania ostatných princípov a, nazdávame sa, že ako nemožno nerešpektovať ich vzájomnú súčinnosť a konfliktnosť (pozri Princípy, 1999), nemožno ani pri systémovolingvistickej koncepcii ignorovať pragmatickolingvistickú koncepciu problematiky a naopak.

Pri charakteristike princípov kodifikácie slovenskej substantívnej deklinácie chceme pripomenúť, že každá kodifikácia je čiastočne aj kompromisným krokom. Prejavuje sa ako jedna z viacerých pôvodných možností, ktorá v čase kodifikácie najviac vyhovuje kodifikačným kritériám. Z hľadiska vývinu normy a z hľadiska predchádzajúcich a potenciálnych ďalších kodifikačných zmien sa stáva relatívnou.

Dokazujú to napr. rozdielne pádové prípony niektorých substantív v bernolákovskej kodifikácii, štúrovskej kodifikácii, po jej reforme z r. 1852, v Cambelových úpravách a v jednotlivých vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu od r. 1931 po súčasnosť (napr. genitív singuláru substantív *sluha, myseľ, reťaz, tvár, cirkev, mrkva* a pod., pozri Žigo, 1997; Krajčovič, 1996a, 1996b). A tak vzniká otázka, či medzi princípmi stavby, vývinu a fungovania jazyka nie je dôvod hovoriť aj o princípe relatívnosti[1] (pozri Žigo, 2000, s. 16 a n.).

Vzájomná súčinnosť a konfliktnosť princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka pri kodifikácii slovenskej substantívnej deklinácie je zložitým problémom, ktorého podstata sa začína v staršom vývinovom období zmenami v hláskosloví. Ako dôkaz relatívnych zmien, resp. relatívnosti ich výsledkov možno uviesť praslovanskú palatalizáciu velár.[2] Aj táto najstaršia zmena sa však na pozadí princípu vývinu ukazuje ako relatívna: stav po palatalizácii velár spôsobený zmenami v triede A, t. j. v hláskoslovnej rovine (typ *ruka, od ruky, k* ***ruce****, ruku, o* ***ruce****, s rukou*), stal sa relatívnou homogenizáciou triedy A a vyvolal anomálie v triede B, t. j. v paradigmách. Relatívna homogenizácia triedy A spôsobujúca anomáliu v triede B vyvolala tlak prejavujúci sa v podobe vnútroparadigmatickej analógie, ktorá opäť spôsobila homogenizáciu pôvodnej triedy A vedúcu v skutočnosti k pôvodnému stavu a k narušeniu výsledkov zmien spôsobených v triede B. Pôvodné korene slov zmenené palatalizáciou do relatívne stabilizovaných podôb *k ru**c**-e, o ru**c**-e* sa pod vplyvom internej homogenizácie tried, t. j. pod vplyvom analógie tých pádov, v ktorých bol koreň *ruk-*, analogicky prispôsobili a relativizovali pôvodnú praslovanskú palatalizáciu velár (ustálili sa opäť tvary typu *k ruke, o ruke*). Stav po palatalizácii velár sa však zachoval v nominatíve plurálu mužskej osoby typu *voja**k*** : *voja**c**i*, *mní**ch*** : *mní**s**i*. Toto pravidlo je však relatívne – nevzťahuje sa na cudzie slová: *šach – šachovia*.[3] Z hľadiska praslovanskej genézy slovenčiny ide pri vnútroparadigmatickom vyrovnávaní kmeňa typu *na ruce > na ruke* o diferenciačný prvok v rámci západoslovanského makroareálu. Čeština, poľština a lužická srbčina si zachovali paradigmy, v ktorých tvary zachovávajú výsledky palatalizácie. V týchto jazykoch dominuje princíp vývinu, princíp (vnútroparadigmatickej) analógie je relatívny.

[1] Relatívnosť tu treba chápať ako podmienenosť zmien v jazykových štruktúrach. Nejde o postihovanie nedeterministického vzťahu medzi subjektom a objektom poznávania, ale o neúplnosť výsledkov zmien v niektorých jazykových štruktúrach, o relatívnosť vývinových tendencií v jazyku. Nemáme teda na mysli klasické chápanie jazykového relativizmu, ktorý má pramene u W. von Humboldta a na ktorý nadväzovali práce L. Weisgerbera, J. Triera, G. Ipsena, A. Jollesa, W. Porziga, W. von Wartburga, E. Sapira, B. L. Whorfa a L. Wittgensteina. Našou snahou je dopracovať sa k modelu, ktorý by postihoval proces teoretickej rekonštrukcie vzniku genetickej štruktúry ako podstaty samovyvíjajúcich sa interakčných systémov. Dôležité je, aby sa v tomto postupe odrážalo aj vyjadrovanie vzťahu medzi logickou štruktúrou riešeného problému a teóriami, ktoré tomuto riešeniu predchádzali (na princíp korešpondencie vedeckých teórií upozornil N. Bohr).

[2] Pod vplyvom artikulačného miesta vokálov *ь, *i, *e, *ě, *ę menilo sa artikulačné miesto velár *k, g, ch*, neskôr *k', g', ch'*, a tieto veláry sa menili na alveolárne úžinové, resp. úžinovo-záverové spoluhlásky; prealveolárne *c'* za pôv. *k'*, za pôv. *ch'* to bola hláska *s'*, za pôv. *g'* to boli hlásky *dz'*, *z'*, postalveolárne *č* za pôv. *k'*, za pôv. *ch'* to bola hláska *š*.

[3] Odlišný stav je v prípade veláry *g*, ktorá sa zmenila na *h*: životné maskulína so zakončením koreňa na pôvodné *g* majú po zmene *g > h* v nominatíve plurálu pádovú príponu podľa deklinačného vzoru pôvodných *u*-kmeňov: *vrah-ovia, padišah – padišahovia* (ale *šach, šachovia*), neživotné maskulína si zachovali pôvodnú pádovú príponu (*roh* : *rohy*, *breh* : *brehy*, *sneh* : *snehy* ...).

Princíp relatívnosti a jeho vzťah k ostatným princípom nemožno obísť ani z hľadiska vývinu zvukovej roviny jazyka a jeho dosahu na paradigmy (v morfologickej rovine). Týka sa to zmien v štruktúre slabiky, ktoré boli dôsledkom zániku redukovaných vokálov, resp. celkových zmien slabičnej štruktúry (pripomíname, že praslovanská slabika musela byť otvorená). Po zmene slabičnej štruktúry došlo k celkovým štruktúrnym zmenám vyšších jednotiek. Ide o prirodzený jav, pri ktorom je nižšia jednotka štruktúry inkorporovaná do vyššej jednotky. Súčasťou zložitého vývinového procesu v zmenách slabičnej štruktúry bolo aj prehodnocovanie prízvuku a kvantity. Podstatou zmeny kvantity po zániku redukovaných vokálov bolo známe premiestňovanie prízvuku na predchádzajúcu slabiku, v dôsledku čoho sa kvantita zaniknutého redukovaného vokálu „akoby" zachovala v zmene kvantity vokálu v predchádzajúcej slabike. Ak v dôsledku zmeny pôvodného tvaru gen. pl. *ženъ* po zániku jerov vznikol tvar *žén / žien*, analogicky vznikol aj tvar *hier*. V slovách typu *výhra, krídlo* je potom v gen. pl. tak isto žiaduca analogická podoba *výhier, krídiel*. Táto tendencia bola taká silná, že vyvolala diftongizáciu *é* > *ie* aj po velárach (typ *hier, sekier*).

Osobitným spôsobom možno charakterizovať princíp relatívnosti a jeho vzťah k ostatným princípom, najmä k princípu vývinu a k princípu analógie, z hľadiska vývinu slovenského substantívneho deklinačného systému. Jeho vývin vyčerpávajúco opísal E. Pauliny (1990) a súčasný stav prirodzeného vývinu v nárečiach je zachytený v druhom zväzku Atlasu slovenského jazyka (1984). Z hľadiska súčasného stupňa poznania vývinu jazyka a jeho súčasných podôb treba zdôrazniť, že aj pôvodná formálna ontologická registrácia relevantných vlastností bola relatívna, a to v tom, že nepostihovala také anomálie na úrovni kognitívnej registrácie, z ktorých vychádza princíp analógie založený na vzťahu prvkov prirodzených štruktúr s prvkami štruktúr v jazyku (prirodzený rod : gramatický rod). Na pozadí princípu ekvivalencie teda dochádzalo k oslabovaniu pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností a k hľadaniu imaginárnej ekvivalencie na úrovni paradigmatických štruktúr vo vzťahu k prirodzenému rodu. Mentálne dotváranie javu sa však prejavilo tak isto relatívne, pretože okrem snahy o homogenizáciu významovo rovnorodých tried vyvolalo aj množstvo anomálií vyplývajúcich z rozdielnej povahy pôvodného formálneho kritéria a z paradigmatických štruktúr opierajúcich sa o významové kritérium. Okrem „anomálií" typu *dub*: gen. sg. *duba*, ale *hrad* : *hradu,* gen. pl. vzoru *ulica* : *ulíc,* ale *minca* : *mincí* vznikli výraznejšie anomálie vyvolané mentálnym navodením sprievodného klasifikačného javu. Jeho dôsledkom je aj množstvo variantných prípon v jednotlivých skloňovacích vzoroch substantív a s nimi súvisiace metodologické otázky automatického generovania substantívnych vzorov (pozri Furdík, 1997, s. 20 – 29). V kategórii substantív vznikla po rozpade pôvodného kmeňového princípu skloňovania fiktívna skupina substantív stredného rodu ako výsledok relatívneho, nedôsledného prehodnocovania pozostatkov pôvodnej ontologickej registrácie relevantných vlastností. V tomto prípade nemožno hovoriť o inom, ako o spontánnej jazykovej zmene, o navodzovaní sprievodných klasifikačných javov pri vzniku skloňovacích vzorov substantív stredného rodu (pôv. lok. pl.: *o*-kmeň:

chlapěchъ – o městěchъ, *a*-kmeň: *ženachъ,* pod vplyvom koncoviek pôvodných *a*-kmeňov, t. j. dnešných feminín, dnes *o mestách,* porov. napr. plurál vzoru *žena* a *mesto*). Zo synchronického hľadiska tejto zmene prisudzujeme funkčnomotivačnú príčinu (Dolník, 1993, s. 5), ktorej podstatou je zhoda vo formálnom vyjadrení konkrétneho gramatického významu a odstránenie kontrastu. Vo vyčlenení osobitných deklinačných sústav pri neutrách ide z diachronického hľadiska o výsledok pragmatickolingvistického myslenia s vysokou mierou analógie. Princíp analógie sa tu vnútrojazykovo prejavil jednak v odstraňovaní napätia medzi mužskou osobou *o*-kmeňových maskulín (lok. *o chlapěchъ*) a ostatnými *o*-kmeňovými substantívami (typu *město*, lok. pôv. *o městěchъ* > *o mestách*), z hľadiska vonkajších vzťahov ide o analógiu v rámci skupiny jazykov (slovanské jazyky), resp. až rodiny jazykov.

Za týmto jednoduchým konštatovaním je však zložitý vývinový proces, ktorého výsledkom nie je teoreticky očakávaný „ideálny“ model, ale skutočnosť, že popri základných substantívnych deklinačných vzoroch pri každom z nich existuje pod vplyvom variantných prípon ešte ďalší okruh vzorov. Opis základných vzorov a ich okruhov v súčasnej spisovnej slovenčine je spoľahlivým východiskom explanačného prístupu, ktorý si v tvaroslovnej rovine nemožno predstaviť bez vzájomnej súčinnosti a konfliktnosti princípov.

Počiatočné štádium vývinu substantívnych deklinačných sústav, ako je všeobecne známe, charakterizovalo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov, v ktorom dominovalo formálne kritérium. Od najstarších čias vývinu slovenskej substantívnej deklinácie však už popri ňom zohrávalo svoju úlohu vnímanie významového kritéria – menného gramatického rodu. Začali sa vnímať rozdiely v deklinácii pôvodných *o*-kmeňov maskulín (**plodъ*) a neutier (**lěto*), *a*-kmeňov feminín (**žena*) a maskulín (**sluga*), *i*-kmeňov maskulín (**ognь*) a feminín (**kostъ*) ... do tej miery, že z vývinového hľadiska došlo napokon k úplnému rozpadu pôvodného kmeňového systému a pri formovaní nových deklinačných sústav sa popri princípe vývinu uplatňovali ďalšie princípy: princíp analógie a princíp ekvivalencie. V súvislosti s princípom analógie treba uviesť, že pri vývine slovenskej substantívnej deklinácie sa tento princíp prejavil dvojako: medziparadigmaticky a vnútroparadigmaticky. V obidvoch prípadoch išlo vo výraznej miere o funkčnú motiváciu, ale z hľadiska explanačnej lingvistiky nemožno obísť práve výsledky týchto zmien a stav kodifikovaný v súčasnej spisovnej slovenčine. Ako ukazujú novšie čiastkové výsledky počítačového spracovania substantívnej deklinácie súčasnej spisovnej slovenčiny (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998, 2001; Furdík, 1997) a presvedčivé opisy dynamiky súčasnej spisovnej slovenčiny (Dvonč, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989), na množstve substantívnych deklinačných vzorov a ich okruhov sa z vývinového hľadiska prezentujú jednotlivé princípy v nerovnakej miere. Tento jav nie je na pozadí poznatkov o vývine geneticky a typologicky príbuzných jazykov neprirodzený. Pri rozpade pôvodných kmeňových deklinačných sústav v staršej fáze vývinu slovenčiny a pri formovaní skloňovacích vzorov podľa rodu sa však prejavila výrazná miera súčinnosti a konfliktnosti princípov. Dokazuje to súčinnosť vývinu princípu vývinu, princípu analógie a princípu ekvivalencie

v oblasti slovenskej substantívnej deklinácie. Aplikáciou štyroch špecifikácií princípu ekvivalencie, ktoré uvádza J. Dolník (1999, s. 48), dostávame napr. spoľahlivý výklad formovania vzťahu genitívu a akuzatívu singuláru životných maskulín.[4]

O relatívnom vplyve vnútroparadigmatickej analógie na vývin deklinačných sústav svedčí podoba nominatívu singuláru typu *kameň*, ktorá vznikla tlakom nepriamych pádov paradigmy (gen. *kamene* – dat. *kameni* – akuz. *kamenь* – lok. *kamene* – inštr. *kamenьmь*) na pôvodnú podobu nominatívu *kamy,* na jednej strane a zachovanie tvarov nominatívu substantív patriacich do pôvodných *s*-kmeňových, *r*-kmeňových a *nt*-kmeňových deklinačných sústav. V pôvodnej *s*-kmeňovej paradigme pozostávajúcej z tvarov nom. *nebo* – pôv. gen. *nebese* – dat. *nebesi* ..., lok. *nebese*, inštr. *nebesьmь* pod vplyvom analógie sa v celej paradigme ustálila nominatívna podoba kmeňa, t. j. *nebo, neba, nebu* ... Relatívnosť analógie sa prejavuje v tom, že v pluráli sa ustálila rozšírená podoba kmeňa: *neb-es-*. Výsledkom intenzity analogických zmien v paradigmatickej štruktúre sú aj zmeny v oblasti lexikálneho významu slova: pôvodné *s*-kmeňové tvary typu *slovese, slovesi, slovesьmь* sa v celej paradigme vyrovnali v prospech podôb *slovo, slova, slovu, slove, slovom – slová, slov, slovám* ..., podoby s pôvodným rozšíreným kmeňom typu *slov-es-o, slov-es-e, slov-es-i* … nadobudli nový význam. Príčinu prehodnocovania pôvodnej substantívnej deklinačnej sústavy, ktorá sa opierala o tradičné formálne kritériá (porov. deklinačné sústavy v staroslovienčine), možno hľadať v pôsobení princípu motivovanosti. Rozpad kmeňovej deklinácie v starej slovenčine tak aj v oblasti vývinu jazyka potvrdzuje Wurzelovu teóriu motivovanosti a stability morfologických tried, podľa ktorej je príslušnosť slova ku konkrétnej morfologickej triede tým menej príznaková a prirodzenejšia, čím intenzívnejšie je predvídateľná na základe mimomorfologických kategórií (porov. Wurzel, 1989, s. 507 a n.). Rozpadom pôvodnej deklinačnej sústavy sa síce motiváciou prejavila intenzita princípu prirodzenosti, bola však podmienená funkčne a relativizovala sa do takej miery, aby sa zachoval vnútroparadigmatický kontrast nominatívu a genitívu : v gen. sg. mask. sa mohla ustáliť pádová prípona *-a* (*chlapa, duba,* pôv. *o*-kmeň*, muža,* pôv. *jo*-kmeň*, syna,* pôv. *u*-kmeň, *hosťa* pôv. *i*-kmeň; resp. tvary pôv. *a*-kmeňov: nom. *sluga*, gen. *slugy* – dnes *od sluhu*).[5] Tak isto, ako sa súčinnosť princípu vývinu a princípu

[4] Rozpadom pôvodného kmeňového skloňovania substantív a formovaním vzorov podľa rodovej príslušnosti dochádzalo teda v súčinnosti princípu vývinu a princípu ekvivalencie k:
a) mentálnej registrácii relevantných spoločných vlastností – ontologickej registrácii v nominatíve singuláru: *chlap-Ø* (pôv. *o*-kmeň) – *sluh-a* (pôv. *a*-kmeň);
b) mentálnej transformácii javu na iný jav – kognitívna ekvivalencia: prehodnocovanie formálnych klasifikačných kritérií na významové: pôvodné kmeňové triedenie, z ktorého sa vyvinulo triedenie na základe menného rodu, v rámci neho sa osobitne vyčleňuje mužská osoba;
c) mentálne dotváranie, skompletizovanie javu – imaginárna ekvivalencia: vyrovnávanie akuzatívu s genitívom ako prejav princípu analógie (konkrétne vnútroparadigmatickej analógie), ktorého výsledkom sú tvary akuzatívu a genitívu v podobe *chlap-a;*
d) mentálne navodenie sprievodného klasifikačného javu – fiktívna ekvivalencia: pri vzore *sluh-a* sa v genitíve a akuzatíve nemôže uplatniť pádová prípona *-a* ako pri vozre *chlap*.

[5] Nedostatočná optimálna motivácia deklinačných tried sa až do súčasnosti prejavuje vo variantnosti koncoviek genitívu a akuzatívu priezvisk typu *Kraska* / *Krasku*, dat. sg. mask. typu *človeku* / *človekovi*, nom. pl. typu *vetry* / *vetre*, gen. sg. fem. typu *tváre* / *tvári* ... (podrobne Dvonč, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989).

analógie prejavila pri formovaní kategórie životnosti vo vzťahu akuzatív – genitív (pozri vyššie), prejavuje sa súčinnosť aj pri formovaní vzťahu datív – lokál singuláru životných maskulín. Pod dominantným vplyvom princípu analógie (medziparadigmatickej a následne aj vnútroparadigmatickej) sa v datíve a lokáli singuláru životných maskulín ustálila pod rovnako intenzívne sa prejavujúcou funkčnou motiváciou pádová prípona *-ovi* ako výsledok zjednotenia rôznych koncoviek pôvodného systému: *chlapovi* (pôv. *o*-kmeň), *mužovi* (pôv. *jo*-kmeň), *hosťovi* (pôv. *i*-kmeň), *sluhovi* (pôv. *a*-kmeň), *sudcovi* (pôv. *ja*-kmeň), *synovi* (pôv. *u*-kmeň). Pádová prípona *-ovi* sa v tomto prípade prejavila ako produktívna preto, že zo všetkých pôvodných paradigiem (*o*-kmeňov, *jo*-kmeňov, *i*-kmeňov, *a*-kmeňov, *ja*-kmeňov, *u*-kmeňov) najviac postihovala mužskú životnú osobu a najmenej sa pri nej prejavila konkurencia pôvodných pádových prípon lokálu (*-ě, -i, -ьji*), resp. datívu (*-u, -i, -ě, -ьji*) s pádovými príponami iných pádov. Formovanie substantívnych deklinačných sústav a ich súčasný stav v pluráli svedčí o menšej miere súčinnosti princípov a o väčšej miere princípu analógie a prirodzenosti. Výnimku tvorí známa problematika genitívu plurálu.

V genitíve plurálu maskulín sa výrazne prejavil princíp analógie. Najprv na medziparadigmatickej úrovni tým, že sa pod jej vplyvom ustálili pádové prípody pôvodných *u*-kmeňov (*chlapov – hrdinov – dubov – strojov*) oproti pôvodnej pádovej prípone pri maskulínach *o*-kmeňov (*chlapъ*), *jo*-kmeňov (*mǫžь*) a *i*-kmeňov (*kamen-ъ*), resp. pri pôvodných *i*-kmeňoch z pôvodného *-ьjь* ako ojedinelá pôvodná pádová prípona, pri ktorej sa prejavil princíp vývinu, a to pádová prípona *-ьjь* > *-i* (*ľudí*). Z vývinového hľadiska sú zložitejšie formy genitívu plurálu feminín, ktoré vznikli ako dôsledok zložitých vývinových zmien. Nulové pádové prípony v tvaroch pôvodných *a*-kmeňových, *ja*-kmeňových a *r*-kmeňových substantív *žien-Ø*, *zôr-Ø*, *ulíc-Ø*, *voj-e-n-Ø*, novotvar *mat-ie-k-Ø*, *čarodej-o-k-Ø, jam-ô-k-Ø* sa na pohľad javia ako rovnaké, t. j. analogicky vyrovnané. Rozdiely morfonologickej štruktúry však svedčia o odlišných vývinových tendenciách, v ktorých sa prejavuje intenzita princípu vývinu. Jeho výsledky sú navonok rovnaké: nulová pádová prípona, pri ktorej sa predlžuje koreňový vokál (*žien-Ø*, *zôr-Ø*, *ulíc-Ø*, resp. aj *gazdín-Ø*), alebo sa do skupiny konsonantov vsúva vokál, čo synchronicky charakterizujeme ako alternáciu *Ø / V* (*voj-e-n-Ø*, *mat-ie-k-Ø*, *čarodej-o-k-Ø, jam-ô-k-Ø*; po hláske *-j-* môže nasledovať len krátky vokál). V obidvoch prípadoch je východiskom zmeny prehodnocovanie kvantity po zániku jerov (pozri Pauliny, 1963, s. 138 – 140, 1990, s. 95 – 99; Krajčovič, 1988, 36 – 37). Princíp vývinu prejavil svoju intenzitu v genitíve plurálu feminín aj v tých prípadoch, kde je v dôsledku tradície kodifikované *-í*: *kost-í*, *dlan-í, pan-í* (pôv. *i*-kmeňová pádová prípona: *kost-ьjь*). Z pôvodných *i*-kmeňov táto pádová prípona analogicky prešla aj do skloňovacieho vzoru *pani*, gen. pl. *pan-í*, tak isto do nedomácich slov, ktoré sa začlenili do skloňovacieho vzoru *žena* (typu *medaila,* gen. pl. *medail-í),* resp. aj *ulica* (typ *ruža*, gen. pl. *ruží*). Pôvodná *i*-kmeňová pádová prípona *-í* v gen. pl. je aj pri niektorých femininách vzoru *ulica*, typ *minc-a,* gen. pl. *minc-í*.

Intenzita princípu vývinu, stabilita vývinových zmien a ich kodifikácia sa prejavuje aj v genitíve plurálu neutier. Nulové pádové prípony a morfonologická štruktúra tvarov pôvodných *o*-kmeňových a *jo*-kmeňových neutier typu *miest-Ø,*

ôk-Ø, sŕdc-Ø, sklenárst-ie-v-Ø sú výsledkom ich kontinuitného vývinu. Aj v ňom dochádza k napätiu v rytmickej distribúcii kvantity pod vplyvom kvantitatívnych vlastností derivačnej morfémy *-ár-* a vkladného vokálu *-ie-*. Analogická tendencia je aj vo vývine pádových prípon genitívu plurálu pôvodných *n*-kmeňov: *brem-ie-n-Ø* a *s*-kmeňov: *neb-ie-s-Ø*. Pôvodné *ьjo*-kmeňové substantíva majú po kontrakcii pádovú príponu *-í*: *vysvedčení.*[6] Týmto sa vo vývine deklinačných sústav od najstarších čias prezentuje anomália, spôsobujúca vznik neanalogických štruktúr. Treba zdôrazniť, že neanalogických len relatívne – vzhľadom na pôvodnú *nt*-kmeňovú paradigmu singuláru a tvar lokálu plurálu s koncovkou *-och*, ktorá sa pôvodne nevyskytovala v žiadnej deklinačnej paradigme a vznikla analogickým vyrovnávaním (pôvodne boli v lokáli plurálu len pádové prípony *-achъ, -echъ, -ichъ, -ьjichъ*, *-ьchъ, -ъchъ*).

Na vnútroparadigmatickej úrovni sa princíp analógie prejavil len pri životných maskulínach ako dôsledok vývinu pôvodnej mužskej osoby. Vyrovnávaním akuzatívu s genitívom sa ustálili tvary *chlap-ov*, *hrdin-ov*, analogicky aj pri novom vzore *kuli*: *kuli-ov*. Pri neživotných maskulínach sú kodifikované pádové prípony, pri ktorých sa prejavil princíp vývinu (neutralizuje sa kategória mužskej osoby – oslabený je princíp analógie): *ľud-í* (pôv. *ьjo*-kmeň), *dub-y* (pôv. *o*-kmene), *stroj-e* (pôv. *jo*-kmene), *dn-i* (pôv. *i*-kmene).

Výsledkom poznávacej činnosti zameranej na tento proces je konštatovanie, že jediná „čistá“ súvislosť medzi pôvodnými formálnymi kritériami začlenenia substantív do kmeňových deklinačných sústav a súčasným významovým kritériom sa zachovala medzi pôvodnými *o*-kmeňmi a neživotnými maskulínami vzoru *dub* v singulári, *a*-kmeňmi a dnešnými substantívami ženského rodu vzorov *žena*, pôvodnými *i*-kmeňmi a pádovými príponami vzoru *kosť* (okrem inštrumentálu). Patria sem aj nepriame pády pôvodného *r*-kmeňového substantíva *mať, nt*-kmeňového skloňovania a vzoru *dievča*. Vo všetkých ostatných paradigmách sa vo väčšej alebo menšej miere prejavilo vzájomné pôsobenie princípu vývinu, princípu analógie a princípu relatívnosti. Osobitný dôraz pri prehodnocovaní kritérií začleňovania substantív do nových deklinačných sústav si žiada kategória mužskej osoby. Prejavovala sa síce už v praslovančine, naplno sa však rozvinula práve v rámci novej sústavy paradigiem vyrovnávaním genitívu a akuzatívu pôvodných *o*-kmeňov, *u*-kmeňov a aj pôvodných *a*-kmeňových maskulín vzoru *sluha* (aj napriek tomu, že pod vplyvom heterogénneho kultúrneho kontextu a úzu sa ešte v starších kodifikačných prácach v genitíve singuláru pôvodných *a*-kmeňov uvádzala pádová

[6] Túto príponu majú aj tie substantíva nedomáceho pôvodu, pri ktorých vzhľadom na ich morfonologickú štruktúru ovplyvnenú pôvodom nemôže dôjsť ku kvantitatívnej alternácii koreňovej samohlásky: *leč-í*, *múze-í*. Tieto substantíva sa v ostatných pádoch – okrem nominatívu a akuzatívu singuláru a genitívu plurálu – začlenili do deklinačnej paradigmy pôvodných *o*-kmeňov (vzor *mesto*). V prípadoch typu *periodikum*, kde môže ísť o kvantitatívnu alternáciu koreňovej samohlásky, sa tieto substantíva zaradili do pôvodnej *o*-kmeňovej deklinácie, t. j. vzoru *mesto*, všade okrem priamych pádov singuláru. Tvary *uš-ú*, t. j. pôvodné *s*-kmene (dnes začlenené do vzoru *mesto*), sú z hľadiska pádových prípon formálnym (!) reliktom duálu. Z pôvodných spoluhláskových kmeňov sa princíp vývinu uplatnil aj v tvaroch *mláď-at-Ø, batol-iat-Ø, dúp-ät-Ø* (genitív plurálu pôvodných *nt*-kmeňov). Tvar *det-í* je výsledkom nepravidelného vývinu pôvodného **detę*, ku ktorému sa u východných a západných Slovanov vyvinula plurálová podoba **děti*, z nej analogicky genitív plurálu mal podobu *det-í*.

prípona *-y;* pozri Žigo, 1997). Posilňovanie zmien v tvarotvornom základe typu *Sizyfos – Sizyfa* / *Sizyfosa*, *Sofokles – Sofokla / Sofoklesa, Feidias – Feidia / Feidiasa* je výsledkom konfliktu kritéria vývinu a kritéria prirodzenosti. J. Dolník (2000, s. 279) vysvetľuje tento jav ako pôsobenie analógie v oblasti tvarotvorného základu aj tvarotvorného formantu (porovnaj typ *Plutón* : *Plutóna – Pluto* : *Plutóna*). V skutočnosti sa pri posilňovaní uvedených zmien okrem princípu analógie prejavuje aj jej intenzita a súčinnosť s princípom vývinu. Ide o ten istý proces, ktorý sa prejavil pri formovaní substantívnych deklinačných sústav starej slovenčiny po zániku pôvodných spoluhláskových kmeňov.[7] Pri analogických zmenách tvarotvorného základu typu *Sizyfos – Sizyfa* / *Sizyfosa*, *Sofokles – Sofokla / Sofoklesa, Feidias – Feidia / Feidiasa* si väčšia časť používateľov jazyka pod vplyvom odlišnej jazykovej a vzdelanostnej situácie (klasické vzdelanie) neuvedomuje pôvodnú morfematickú štruktúru a nedomáce tvary pod vplyvom silnejúceho tlaku materinského jazyka analogicky prispôsobuje stabilnej domácej štruktúre. Snaha po unifikácii tvarotvorného základu sa však vo vývine prejavila aj opačne, t. j., že tvarotvorný základ nepriamych pádov sa vyrovnal nominatívu: *ū*-kmene typu *svekr-y, svekrъv-e, svekrъv-i, svekrъv-ь, svekrъv-e, svekrъv-ьju* : *svokr-a, svokr-y, svokr-e, svokr-u, svokr-e, svokr-ou* ...[8] Ide o vývinovú anomáliu, konflikt princípu vývinu a princípu analógie. Je teda otázkou kodifikátorov, či budú v rámci kodifikácie rešpektovať pôvodnú morfematickú štruktúru nedomácich proprií typu *Sizyfos – Sizyfa*, *Sofokles – Sofokla, Feidias – Feidia*, alebo sa pri kodifikácii zohľadnia aj prirodzené vývinové tendencie, v ktorých sa prejavuje interakcia analógie a prirodzenosti. Odlišná situácia je v apelatívnej lexike. V zdomácnených slovách typu *laboratórium, gymnázium, štúdium, múzeum, memorandum* a pod. dochádza k tvorbe nesprávneho tvaru nepriameho pádu v prípadoch typu *rádius – rádio* : *v rádiuse* / *v rádiu* (od slova *rádius*) : *v rádiu* (od slova *rádio*). Tvary typu *v rádii*, *v kakae* vznikajú pod silným vplyvom analógie z nevedomosti (sociálnu príslušnosť respondentov pozri u J. Bosáka, 1993, s. 18), resp. aj z neuvedomovania si pôvodnej morfematickej štruktúry tvarov typu *Sofokles – Sofoklesa* a mechanickým začlenením týchto substantív do iných skloňovacích vzorov (*v rádii* – analogicky *v srdci*, *v kakae* – analogicky *v meste*). V týchto prípadoch sa ako negatívny vplyv analógie prejavuje **relatívnosť ovládania normy**; ani kodifikovanú podobu jazyka nemusia všetci používatelia jazyka poznať detailne (porov. Horecký, 2001, s. 24). Tento záporný vplyv vnímame pri apelatívach výraznejšie ako v propriálnej sfére, a tak sa tu výraznejšie prejavuje potreba hľadať pri kodifikácii žiaduci model stupňovitou konkretizáciou idealizovaného zákona s perspektívnou možnosťou postupného rušenia idealizačných

[7] Pôvodné *n*-kmene: *kamy – kamene – kameni – kamь – kameni – kamene – kamenьmь*: nominatív singuláru nadobudol analogickú podobu *kameň*; *s*-kmene: *kol-o*, *kol-es-e*, *kol-es-i*, *kol-o*, *kol-es-e*, *kol-es-ьmь*: nominatív nadobudol analogickú podobu *kol-es-o*; *n*-kmene: *imę*, *im-en-e*, *im-en-i, imę, im-en-e, im-en-ьmь* ...

[8] Pri týchto tendenciách však nemožno obísť pôsobenie princípu relatívnosti, ktorý sa tu výraznejšie prejavil v konflikte s princípom vývinu a v súčinnosti s princípom prirodzenosti: aj napriek uvedeným príkladom vyrovnávania tvarotvorných základov sa v slovenčine zachovali – aj keď v menšom rozsahu ako analogicky vyrovnané tvarotvorné základy – paradigmy s nejednotným tvarotvorným základom typu *jahňa – jahňaťa – jahňaťu – jahňa – jahňati – jahňaťom, dievča – dievčaťa – dievčaťu – dievča* ..., ktoré zodpovedajú pôvodnej morfematickej štruktúre *nt*-kmeňovej deklinácie a rešpektujú pôvodný stav.

predpokladov vystupujúcich tak, že postupne vzniká idealizovaný zákon nižšieho stupňa (Černík, 1986, s. 222). Aj napriek tomu, že explanácia takouto stupňovitou konkretizáciou pomôže vysvetliť odchýlky javu od podstaty, nedajú sa ním vysvetliť štrukturálne kvalitatívne zmeny celostných systémov, proces ich vzniku, vývinu a fungovania.[9]

Príklady, ktorými sme ilustrovali pôsobenie princípu analógie, princípu vývinu a princípu relatívnosti pri prehodnocovaní klasifikačných kritérií a vzniku nových deklinačných sústav, na prvý pohľad spočívajú na zásadách deskriptívnej lingvistiky. Základy tejto deskripcie však vychádzajú z princípu vývinu, ktorý je spoločný pre deskriptívnu, ale aj preskriptívnu lingvistiku (Horecký, 2001, s. 11). V mechanizme, na základe ktorého sa sformovali súčasné deklinačné vzory, dominoval princíp analógie a pri prehodnocovaní formálnych kritérií na významové aj princíp optimálnej motivácie. Zložitosť prehodnocovania príslušnosti slov k jednotlivým deklinačným vzorom znázorňuje schéma, zobrazujúca základné vzťahy pôvodných tvarotvorných prípon konkrétnych deklinačných vzorov a vzorov súčasnej spisovnej slovenčiny.[10]

Vzťahy medzi jednotlivými triedami pôvodného systému a súčasnými deklinačnými vzormi sú v skutočnosti ešte zložitejšie. Schéma vyjadruje len medziparadigmatické analogické vzťahy. Zložitosť štruktúry prehlbujú ešte výsledky vnútroparadigmatických analogických vyrovnaní, ktoré majú dvojaký charakter (gramatická prípona pôvodnej paradigmy pod vplyvom vnútroparadigmatickej analógie nahradí pôvodnú gramatickú príponu: gen. sg. *chlap-a* : pôv. akuz. sg. *chlap-Ø* > *chlap-a* – vyjadrenie kategórie životnosti; gramatická prípona inej paradigmy pod vplyvom medziparadigmatickej analógie nahradí pôvodnú gramatickú príponu: pôv. dat. sg. *chlap-u* > *chlap-ovi*).

[9] Túto tendenciu možno ilustrovať na vzťahu, ktorý sa formoval medzi tvarmi slov *riečisko* a *kolbište* od rozpadu praslovančiny: pôvodná rovnaká skupina konsonantov *-*sk*- sa v derivačnej morféme -*isk*-(*o*) zachovala pri substantívach pôvodnej *o*-kmeňovej deklinácie (dnešný vzor *mesto*). Predpokladanou koncovkou lokálu singuláru by bolo -*e*, v skutočnosti má však lokál singuláru podobu *riečisk-u*. Táto koncovka je výsledkom analogickej tendencie v tvarotvornom základe zakončenom na veláru, s akou sa vyrovnávajú tvary datívu a lokálu singuláru životných maskulín (-*ovi*) a nekorešponduje s vývinom ostatných neutier. V prípade nespisovnej podoby *riečišt-e,* ktorú možno začleniť do pravidelnej paradigmatickej štruktúry vzoru *srdce,* má tvar lokálu singuláru pádovú príponu -*i* tak, ako je to kodifikované v prípade slova *kolbište* (*kolbišť-a, kolbišť-u, kolbišt-e, kolbišt-i, kolbišť-om* ...). Podoba *riečisko* je vzhľadom na svoju morfonologickú štruktúru začlenená do vzoru *mesto*, tvar lokálu má gramatickú príponu -*u* (pozri Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 114). Táto tendencia je systémová (*rúcho*: dat. *rúchu*, lok. *rúchu*) a podľa nej sa do deklinačných vzorov zaraďujú aj slová cudzieho pôvodu so zakončením tvarotvorného základu na velárnu hlásku typu *riziko, periodikum,* ale aj slová typu *rádio, múzeum* ... Odlišné – v súlade so vzorom *mesto* – sú pádové prípony datívu a lokálu pri slovách typu *adagio*, *epiteton, fórum, memorandum, referendum* (samozrejme aj zdomácnené *laso, lečo*).

[10] Ako vyplýva zo schémy, substantíva patriace do jednej (kmeňovej) deklinačnej sústavy sa vývinom prehodnotili a začlenili do rôznych vzorov. Typickým príkladom sú slová *dcéra* a *mať*, ktoré mali pôvodne rovnakú paradigmu (*r*-kmeňov), v súčasnosti je slovo *dcéra* začlenené do vzoru *žena,* t. j. vývinom prevzalo koncovky *a*-kmeňov, slovo *mať* si – naopak – zachovalo znaky pôvodnej *r*-kmeňovej deklinačnej sústavy. Takáto istá tendencia sa prejavuje aj pri slovách pôvodnej *ū*-kmeňovej deklinácie, ktoré majú v súčasnosti podobu *mrkva, rakva, ostrva, svokra*, resp. *cirkev*. Väčšina týchto substantív prevzala pôvodné *a*-kmeňové tvarotvorné prípony, zaradila sa do vzoru *žena* (pozri Krajčovič, 1988, s. 103), substantívum *cirkev* sa zaradilo do vzoru *kosť*.

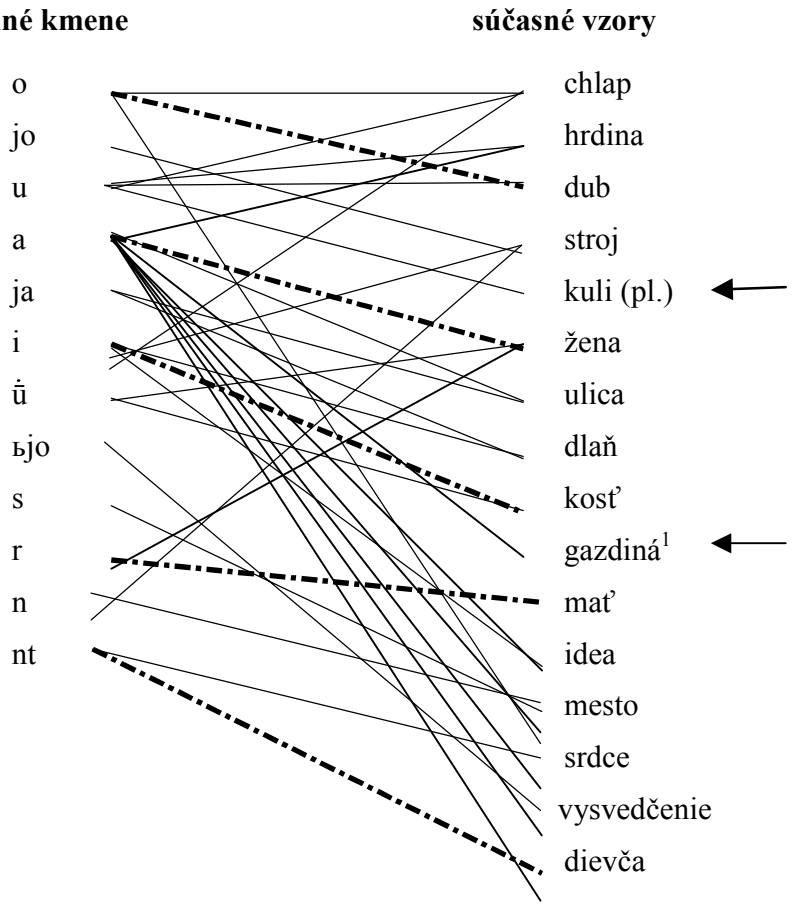

---

[1] + pani

Ako vidno z ilustrácie zmien a prehodnocovania substantívnych deklinačných vzorov, súčasná kodifikovaná podoba je výsledkom zložitého vývinu, v ktorom sa uplatnilo viacero vývinových tendencií.

Záverom nášho príspevku sa pokúsme nájsť okruh problémov, v ktorom sú skryté odpovede na otázky, citované na začiatku:

a) Kde hľadať teóriu, ktorá pomôže vysvetliť, z čoho vyplývajú morfologické inovácie, resp. zmeny v spisovnej slovenčine?

– K výkladu možno dospieť rešpektovaním doterajších vývinových tendencií: pri substantívnej deklinácii dominuje analógia, ktorá na medziparadigmatickej úrovni spôsobila variantnosť prípon. Každá paradigma súčasných vzorov je výsledkom

analogického vyrovnávania, ktoré sa pri zachovaní časti pádových prípon dostáva do konfliktu s východiskovým stavom (súčasný súbor tvarov je relatívny – obsahuje časť prvkov pôvodného systému a časť prvkov z iného systému; pozri schému). Treba priznať, že dynamické tendencie v spisovnej slovenčine sú už opísané. Ich podstata však spočíva práve v heterogénnom pôvode substantívnych tvarotvorných prípon jednotlivých vzorov. Akoby pri nich jestvoval akýsi „genetický kód", ktorý umožňuje ich variantnosť.

b) O čo treba rozšíriť poznatky o zákonitostiach morfologických zmien, ktoré majú univerzálnu platnosť a nevzťahujú sa len na slovenčinu, a čím zdôvodniť tieto zmeny?

– O porovnávací aspekt slovenčiny s ostatnými slovanskými jazykmi: porovnaním výsledkov vývinu skloňovacích vzorov objektívne definovať integračné a diferenciačné (resp. z vývinového aspektu aj konvergentné a divergentné) tendencie.

c) Ako lepšie spoznať morfologický systém ako konkrétnu realitu, ktorej pohyb ovplyvňujú princípy podmienené vlastnosťami používateľov jazyka?

– Vyčerpávajúcim opisom súčinnosti a konfliktnosti jednotlivých princípov, vývinových anomálií, ich dôsledkov, resp. dosahu ich relatívnej povahy, ktorá umožňuje vplyv používateľov na podobu jazyka.

Tieto závery pokladáme za východiskové a čiastkové, pretože sa opierajú len o substantívnu deklináciu súčasnej spisovnej slovenčiny.

LITERATÚRA

Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá – mapy. Red. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1981. 316 s.

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 87 s.

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Morfologická databáza ohybných slovných druhov slovenčiny na účely algoritmického spracovania textov. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 3 – 22.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov. II. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 1, s. 15 – 21.

ČERNÍK, V. – FARKAŠOVÁ, E. – VICENÍK, J.: Teória poznania. Bratislava: Veda 1986, 371 s.

DOLNÍK, J.: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 3 – 13.

DOLNÍK, J.: Spontánne jazykové zmeny a kultivovanie jazyka. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 30 – 42.

DOLNÍK, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Výskumný program. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 1, s. 3 – 13.

DOLNÍK, J.: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. Prehľad zverejnených poznatkov. In: Studia Academica Slovaca. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2000, s. 277 – 286.

DVONČ, L: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s

FURDÍK, K.: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív. In: Jazykovedný časopis, roč. 48, 1997, č. 1, s. 20 – 29.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

HORECKÝ, J.: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. In: Spisy slovenskej jazykovednej spoločnosti. 4. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť Slovenskej akadémie vied – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 2001. 52 s.

KRAJČOVIČ, R.: Ustaľovanie normy v poštúrovskej spisovnej slovenčine od M. Hattalu po S. Cambela. In: Kultúra slova, 1996(a), roč. 30, č. 4, s. 193 – 199.

KRAJČOVIČ, R.: Ustaľovanie normy spisovnej slovenčiny od Rukoväti (1919) po Pravidlá (1931). In: Kultúra slova, 1996(b), roč. 30, č. 5, s. 257 – 263.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 360 s.

PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s.

WURZEL, W. U.: Zur Erklärbarkeit sprachlichen Wandels. In: Zeitschrift für Phonetik. Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 1989, roč. 42, s. 488 – 510.

ŽIGO, P.: Výberový opis ustaľovania substantívnych prípon genitívu singuláru v predspisovnom období. In: Slovenská reč, 1996, roč. 61, č. 5, s. 266 – 270.

ŽIGO, P.: Ustaľovanie genitívu singuláru v spisovnom období slovenčiny. In. Philologica, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. XLV. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 59 – 64.

ŽIGO, P.: Hľadanie princípu relatívnosti. I. In: Princípy jazyka a textu. Materiály z vedeckej konferencie konanej 9. – 10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Red. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 16 – 29.

Principles of Codification of the Slovak Noun Declination (A Quest for a Principle of Relativity II)

The codification of the contemporary Slovak noun declination is a result of a mutual function of several principles. It reflects not only the relationship of the former incorporation of a declination based on stems but also the principle of an optimal motivation after the formal criteria have been replaced by the semantic ones. However, the natural pertinence of the word to a new morphological class, reflected in these semantic criteria, is relative and it is not conditioned by extra-morphological features but by the mutual functioning of the principle of analogy and the principle of development. The only preserved „pure“ continuity between the original formal criteria of the noun incorporation into stem declination systems and the contemporary semantic criterion has been preserved in the case of the former *o*-stem paradigms and the contemporary inanimate masculine paradigm of the *dub* type in singular, the former *a*-stem paradigms and contemporary feminin paradigms of the *žena* and *ulica* types and the former *i*-stem paradigms and the contemporary endings of the paradigm of the *kosť* type in singular. The other paradigms to various extend reflect the mutual function of the principle of development, the principle of analogy and the principle of relativity.

Frekvencia morfologickej variantnosti substantív

JOZEF JACKO

Morfologická variantnosť sa prejavuje najmä v oblasti dynamiky tvarotvorných formantov. Morfológia slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ) podáva vyčerpávajúci výklad morfologických prostriedkov súčasného spisovného jazyka, ako sa ustálil od konca 19. storočia do polovice 20. storočia. Dokladový materiál sa získal dlhodobou excerpciou vybratých textov, za základ sa vzali diela umeleckej prózy. Prejavy publicistického štýlu sa excerpovali priebežne. Skloňovanie podstatných mien v MSJ spracoval L. Dvonč. Morfologický výskum sa publikovaním MSJ neuzavrel – v r. 1984 vyšla monografia L. Dvonča Dynamika slovenskej morfológie.

Pre skupinu slov s viac alebo menej rovnakým skloňovaním alebo časovaním sa v slovenskej jazykovede zaužíval termín vzor. Vzor je reprezentant slov s rovnakým alebo približne rovnakým ohýbaním. Ľ. Štúr v Nauke reči slovenskej (1846) hovorí o obraze skloňovania mien mužských *(král, dvor, sluha)*, mien ženských *(ruka, ulica, cirkev, noc)* a mien bez pohlavia *(čelo, pole, stavenie* a *káča)*. S. Cambel v Rukoväti spisovnej reči slovenskej (1902) uvádza skloňovacie vzory mužských podstatných mien *(kráľ, dvor, sluha)*, ženských podstatných mien *(ryba, ulica, dlaň, kosť)* a stredných podstatných mien *(delo, plece, obilie, jahňa)*. V samostatnej kapitole hovorí o skloňovaní cudzích slov *(katechizmus, evanjelium, Göthe, Szabó)*. V Pravidlách slovenského pravopisu (ďalej PSP) z r. 1931 sa uvádza kapitola zo skloňovania podstatných mien, uvádzajú sa vzory skloňovania. PSP z r. 1940 v kapitole z tvaroslovia pri vzore *chlap* a *sluha* upozorňujú na tvary genitívu singuláru priezvisk typu *Furdek – Furdeka*, ale *Florek – Florka, Botto – Bottu, Tiso – Tisu, Kľačko – Kľačku, Vančo – Vanču*. Pri vzore *dub* sa venuje pozornosť G sg., kde sú dvojtvary s príponou *-a, -u*. Pri ich používaní sa podľa poučky PSP spravujeme predovšetkým jazykovým citom. Pri vzore *meč* sa poučky zameriavajú najmä na skloňovanie slov na *-ár* a *-ál* s upozornením na lokálový tvar *(chotár – chotári, lokál – lokáli)*. Pri podstatných menách ženského rodu sa pri vzore *ryba* hovorí najmä o tvaroch G pl., pri vzore *ulica* sa uvádzajú príklady *večera, zora, žiara, konope*. V samostatných kapitolách sú vzory *dlaň* a *kosť* s upozornením, že slová *loď, spoveď, odpoveď, sieť, pečať*... sa v terajšom spisovnom jazyku skloňujú podľa vzoru *dlaň*. Osobitne sa uvádza vzor *kráľovná* i skloňovanie slova *pani*. Pri vzore podstatných mien stredného rodu vzoru *mesto* sú poučky o tvorení G pl., zachovávajú

sa duálové tvary *oči – do očú, uši – do ušú*. V krátkosti analyzujú vzory *srdce, vysvedčenie, dievča*. V samostatnej kapitole sa hovorí o skloňovaní cudzích slov so vzormi *katechetizmus, indivíduum, Škultéty, Szabó*. Pozornosť sa venuje aj cudzím priezviskám *(Kragujevac – Kragujevca, Cíger – Cígra, Cambel – Cambla)*.

PSP z r. 1953 posilnili stabilitu slovenského tvaroslovia. Spresnili sa poučky o tvorení G pl. pri vzoroch *žena, ulica, mesto* a *srdce*. Spresnili sa a doplnili poučky o skloňovaní mužských priezvisk s pohyblivým *-e-*, ako aj poučky o skloňovaní mužských neživotných podstatných mien cudzieho pôvodu zakončených na *-r, -l*. Podstatné mená ženského rodu typu *gazdiná, stryná, komorná* sa pokladajú za podstatné mená s nepravidelným skloňovaním. Obšírnejšie je spracované skloňovanie cudzích slov. PSP z r. 1991 narušili doterajšiu tradíciu predchádzajúcich PSP, ktoré neboli iba pravopisnou príručkou, ale aj základnou jazykovou príručkou spisovnej slovenčiny. Konštatovanie PSP z r. 1991, že takto koncipované PSP do istej miery miatli používateľov jazyka, ktorí pomenovanie pravopis často prenášali na celý jazyk, nie je dosť presvedčivé, najmä keď berieme do úvahy praktickú stránku používateľov spisovnej slovenčiny. Nie dosť presvedčivá je aj konštatácia, že nová situácia vznikla tým, že sú vydané osobitné kodifikačné príručky pre jednotlivé oblasti spisovného jazyka. V oblasti tvaroslovia sa uvádza MSJ, ktorá je však pre bežných používateľov neprístupná. V druhom, doplnenom a prepracovanom vydaní PSP z r. 1998 je prehľad skloňovania a časovania. V tabuľkách sa uvádza stručný prehľad skloňovania podstatných mien. V rámci podstatných mien mužského rodu sú vzory *chlap, hrdina, dub* a *stroj*. V osobitnom odseku je tabuľka skloňovania podstatných mien cudzieho pôvodu zakončených na *i, í, e, é, ä* so vzorom *kuli*. Do tabuliek skloňovania podstatných mien ženského rodu je okrem vzorov *žena, ulica, dlaň, kosť* a *gazdiná* zaradený aj vzor *idea*. V strednom rode sú vzory *mesto, srdce, vysvedčenie, dievča*.

V PSP z r. 1998 je prehľadná kapitola uplatňovania pravidla o rytmickom krátení a výnimiek z neho. V 3. bode výnimiek z pravidla o rytmickom krátení sa píše, že druhá dĺžka sa nekráti v tvaroch G pl. s vkladnou dvojhláskou *-ie-* pri podstatných menách ženského a stredného rodu. Medzi príkladmi sa uvádza aj miestny názov *Mlynárce – Mlynáriec*. V kapitole názvy obcí na Slovensku sa pri miestnych názvoch *Malé Zlievce* a *Veľké Zlievce* toto pravidlo o rytmickom nekrátení neuplatňuje, uplatňuje sa však pravidlo o rytmickom krátení – *Malých Zlievec* a *Veľkých Zlievec*. V PSP z r. 1991 je miestny názov *Včelínce* kodifikovaný s dlhým *í* a genitívnym tvarom *Včelíniec*. PSP z r. 1998 miestny názov *Včelince* kodifikujú s krátkym *i* a genitívnou podobou *Včeliniec*. Pri miestnych názvoch *Malé Zlievce* a *Veľké Zlievce* treba v G kodifikovať podobu *Malých Zlieviec, Veľkých Zlieviec*. Tendencia porušovania pravidla o rytmickom krátení sa prejavuje aj v D, L pl. pri miestnych názvoch *Malé Zlievce, Veľké Zlievce, Mlynárce*.

Morfologická štruktúra pádov je najvýstižnejšie spracovaná v MSJ v kapitole o skloňovaní podstatných mien. Variantnosť pádových prípon sa pri vzore *chlap* prejavuje v domácich priezviskách na *-o*, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *chlap* alebo *hrdina*, napr. *Krasko – Kraska/-u, Krno – Krna/-u, Stano – Stana/-u, Miko – Mika/-u*. Pri vzore *hrdina* sa v MSJ poučka opakuje, pričom sa zdôrazňuje, že priezviská Slovákov na *-o* sa skloňujú nielen podľa vzoru *chlap*, ale aj podľa vzoru *hrdina*: *Koščo – Košča/-u, Jurčo – Jurča/-u* ... Poučku o skloňovaní priezvisk Slovákov na

-o by sme do vzoru *hrdina* nezaraďovali. Jazyková prax ukazuje, že primárnou príponou v G sg. je prípona *-a*.

Variantnosť pádových prípon nastáva aj pri skloňovaní priezvisk cudzieho pôvodu zakončených na *-a, -es, -us, -o, -ón*. Ide o tendenciu ponechávania i vynechávania koncového *-es, -us*, takže vznikajú dvojtvary. Napr. v MSJ i v PSP z r. 1971 sa pri priezviskách *Ovídius, Sokrates, Xerxes, Nero, Cicero, Anakreón, Xenofón* kodifikujú podoby G *Ovídia, Sokrata, Xerxa, Neróna, Ciceróna, Anakreonta, Xenofonta*. V PSP z r. 1998 sa pripúšťajú dvojtvary *Ovídius – Ovídia/-diusa, Sokrates – Sokrata/-tesa, Xerxes – Xerxa/-xesa, Nero – Nera/-róna, Cicero – Cicera/-róna, Anakreón – Anakreóna/-nta, Xenofón – Xenofóna/-nta*. Pri všeobecnom podstatnom mene *senzus* je podľa príručiek spisovnej slovenčiny G s vynechaním koncového *-s: senzu*. Vo vlastnom mene *Senzus* sme v masmédiách zaregistrovali podobu s ponechaním koncového *-s: ...vystúpenie známeho Senzusu*.

Variantnosť pri vzore *chlap* sa prejavuje v N pl. v príponách *-i* a *-ovia*. Staršie príručky kodifikujú napr. v slovách *vnuk, valibuk, mameluk, mužík, fotograf, fifík, cynik* príponu *-i* s alternáciou *k/c: vnuci, cynici ...* V PSP z r. 1998 sa pripúšťajú dvojtvary, popri pádovej prípone *-i* aj príponu *-ovia: vnuk – vnuci/-kovia, valibuk – valibuci/-kovia, mameluk – mameluci/-kovia, mužík – mužíci/-kovia, fifík – fifíci/-kovia, cynik – cynici/-kovia ...*

Pri vzore *hrdina* vidieť tendenciu v N pl. popri prípone *-ovia* používať aj príponu *-i*. V MSJ sa konštatuje, že iba pri slovách *výherca – výhercovia / výherci* a *záujemca – záujemcovia / záujemci* sú dvojtvary. Pri ostatných slovách na *-ca* je prípona *-ovia* (nie *-i*): *darca – darcovia, výpravca – výpravcovia, dôchodca – dôchodcovia*. V masmédiách sa stretávame aj s tvarmi *darci, dôchodci*.

Variantnosť prípon sa prejavuje v G sg. podstatných mien mužského neživotného vzoru *dub*. V MSJ je poučka, ktorá sa nachádza aj v starších príručkách spisovnej slovenčiny, že úplne presné pravidlá o tvorení G sg. substantív vzoru *dub* nie je možné podať. Najlepším vodidlom je jazykové vedomie. E. Pauliny v Slovenskej gramatike (1981) konštatuje, že presné a prehľadné pravidlá pri tejto koncovke nie je možné určiť. Najlepším vodidlom je úzus. Koncovku *-a* majú podľa E. Paulinyho hlavne domáce konkrétne mená, a to najmä také, ktoré jestvujú ako jednotliviny. Primárna prípona *-a* preniká i do nejednotlivín. Napr. v PSP z r. 1971 je v G sg. prípona *-u* v slovách: *bazén, biftek, banán, cimbal, klaksón, kombajn, meridián, perón, plagát, plátok, rigol*, naproti tomu v PSP z r. 1998 sú tu dvojtvary, na prvom mieste je prípona *-a: bazén – bazéna/-u, banán – banána/-u, cimbal – cimbala/-u, klaksón – klaksóna/-u ...* Dvojtvary v PSP z r. 1998 sú aj pri miestnych názvoch *Neded – Nededa/-u, Zádiel – Zádiela/-u, Šíd – Šída/-u*. V Slovníku slovenského jazyka (1968; ďalej SSJ) je iba prípona *-u*.

V príspevku Lokál sg. prevzatých podstatných mien mužského rodu na *-ál* (1989) sme upozornili, že pri mužských neživotných substantívach na *-ál* sa v súčasnej spisovnej slovenčine prejavuje tendencia používať v L sg. príponu *-e*. Súvisí to azda s plurálovou formou nominatívu týchto substantív s príponou *-y* (podľa vzoru *dub*). Kým v MSJ sa s príponou *-e* v L sg. uvádzajú iba substantíva *bál, paškál, paušál, škandál, šál*, v PSP z r. 1998 sa prípona *-e* v L sg. uvádza aj pri substantívach *normál – normále, globál – globále, komunál – komunále, žurnál – žurnále*. Doklady

z masmédií ukazujú, že táto prípona má tendenciu sa rozširovať aj na tvary L sg. všeobecných podstatných mien *signál, regál, muzikál, reál, originál, pokál, portál, rituál, univerzál, vokál* a i.

V MSJ sa konštatuje, že vzor *kosť* je neproduktívny, ustupujúci vzor. Mnohé slová z neho prechádzajú do vzoru *dlaň*, ktorý je produktívny v okruhu podstatných mien ženského rodu zakončených na spoluhlásky. PSP z r. 1931 slová *čeľaď, čeľusť, hať, hrsť, obeť, plť, sieť* a i. kodifikovali v G sg. s príponou *-i*. Až PSP z r. 1940 pričlenili mnohé substantíva ženského rodu vzoru *kosť* k vzoru *dlaň*. V súčasnej spisovnej slovenčine sa pri substantívach ženského rodu prejavuje interferencia vzorov *kosť* a *dlaň*. Všeobecné podstatné meno *chrasť* sa podľa súčasnej kodifikácie začleňuje k vzoru *kosť*, ale vlastné meno *Chrasť nad Hornádom* má v G sg. príponu *-e (Chraste nad Hornádom)*. Zložitejšia situácia je pri všeobecnom postatnom mene *seč*, ktoré sa skloňuje podľa vzoru *kosť (seči)*. Miestny názov *Seč* má podľa SSJ v G sg. príponu *-i (Seči)*. Príponu *-i* má v G sg. podľa SSJ aj miestny názov *Rimavská Seč (Rimavskej Seči)*. Miestne názvy *Dlhá Seč* a *Horná Seč* majú podľa SSJ v G sg. príponu *-e (Dolnej Seče, Hornej Seče)*. Podľa PSP z r. 1991 má miestny názov *Seč* v G sg. príponu *-i*, ale miestne názvy *Dolná Seč, Horná Seč, Rimavská Seč* príponu *-e (Dolnej Seče, Hornej Seče, Rimavskej Seče)*. PSP z r. 1998 miestne názvy *Seč, Dolná Seč, Horná Seč, Rimavská Seč* kodifikujú v G sg. s príponou *-i*, hoci sa tu prejavuje interferencia vzorov *kosť* a *dlaň* (Jacko, 1974a).

Morfologická variantnosť sa prejavuje aj v rode niektorých substantív. V príspevku Povedomie rodu niektorých miestnych mien (1974b) sme upozornili na kolísanie gramatického rodu. V SSJ sa miestne názvy *Lúč na Ostrove, Okoč, Poproč, Zeleneč* hodnotia ako substantíva ženského rodu s príponou *-e* v G sg. V PSP z r. 1998 sa miestne názvy *Lúč na Ostrove, Okoč, Poproč, Zeleneč* kodifikujú ako substantíva mužského rodu s príponou *-a* v G sg.: *Lúča na Ostrove, Okoča, Poproča, Zelenča*. Naproti tomu miestne názvy *Úbrež, Podhoroď* sa v nezhode s miestnym úzom kodifikujú v SSJ i v PSP ako substantíva ženského rodu s príponou *-e* v G sg. Za podstatné mená mužského rodu pokladáme aj miestne názvy *Úbrež* a *Podhoroď*.

Morfologická variantnosť sa prejavuje najmä v oblasti dynamiky tvarotvorných prípon. Stabilita spisovnej slovenčiny sa posilňovala vydávaním PSP. PSP z r. 1991 narušili doterajšiu tradíciu predchádzajúcich PSP, ktoré neboli iba pravopisnou príručkou, ale základnou jazykovou príručkou spisovnej slovenčiny. Variantnosť pádových prípon sa prejavuje najmä pri skloňovaní mužských a ženských podstatných mien *(Krasko – Kraska/-u, Sokrates – Sokrata/-tesa, bazén – bazéna/-u, cimbal – cimbala/-u, žurnál – v žurnále)*. Pri ženských podstatných menách vzoru *dlaň* a *kosť* nastáva interferencia *(mlaď – mladi/-e)*. Niektoré miestne názvy zmenili gramatický rod ženský na mužský *(Poproč – Poproča, Zeleneč – Zelenča)*.

LITERATÚRA

CAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. 376 s.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

JACKO, J.: Poznámky k vzorom *dlaň* a *kosť*. In: Slovenská reč, 1974(a), roč. 39, č. 1, s. 40 – 46.

JACKO, J.: Povedomie rodu niektorých miestnych mien. In: Slovenská reč, 1974(b), roč. 39, č. 6, s. 366 – 369.
JACKO, J.: Lokál sg. prevzatých podstatných mien mužského rodu na *-ál*. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 4, s. 230 – 234.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 108 s.
Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1931. 364 s.
Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1940. 482 s.
Pravidlá slovenského pravopisu. 11. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971. 424 s.
Pravidlá slovenského pravopisu. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 536 s.
Pravidlá slovenského pravopisu. 2., doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: Veda 1998. 574 s.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 6. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 336 s.
ŠTÚR, Ľ.: Nauka reči slovenskej. Prešporok: Tatrín 1846. 214 s.

Frequency of Morphological Variability of Substantives

Morphological variance can be especially seen in the dynamics of word-formative sufixes. Morphology of Slovak Language (Morfológia slovenského jazyka, 1966) gives a comprehensive survey of morphological means, however, research in morphology was not concluded by its publishing. In 1984, there appeared a monograph Dynamics of Slovak Morphology (Dynamika slovenskej morfológie) by Ladislav Dvonč. A stability of standard Slovak was supported by publishing of Standard Slovak Rules (Pravidlá slovenského pravopisu, PSP). Its 1991 edition broke the tradition of preceding ones which had not only been an orthography handbook, but also a basic linguistic handbook of standard Slovak. Variation of case suffixes is shown mainly in the declination of mascular and feminine substantives, producing dublets *(Krasko – Kraska/-u, Sokrates – Sokrata/-esa, bazén – bazéna/-u, cimbal – cimbala/-u)*. There occurs interference in feminine substantives declined according to the patterns *kosť* and *dlaň (raž – raže/-i, mlaď – mlade/-i)*. Some local names changed their feminine gender into masculine one *(Poproč – Poproča, Okoč – Okoča, Zeleneč – Zeleneča)*.

Problémové pády pri skloňovaní substantív mužského rodu

MATEJ POVAŽAJ

1. Pri sledovaní spontánnych hovorených jazykových prejavov, ale aj pri sledovaní písaných prejavov, ktoré neprešli jazykovou korektúrou, možno zistiť odchýlky od platnej kodifikácie pri skloňovaní niektorých substantív mužského rodu. Z hľadiska používateľov spisovnej slovenčiny sú niektoré pády osobitne problémové. Pri životných substantívach mužského rodu je to najmä genitív singuláru domácich priezvisk zakončených na *-o* typu *Krasko – Kraska / Krasku, Miko – Mika / Miku,* nominatív plurálu pomenovaní osôb zakončených na *-ca* typu *záujemca – záujemcovia / záujemci*, *dôchodca – dôchodcovia / dôchodci,* inštrumentál plurálu pomenovaní osôb zakončených na dve spoluhlásky typu *architekt – architektmi / architektami, študent – študentmi / študentami.* Pri neživotných substantívach mužského rodu je to najmä genitív singuláru a distribúcia prípon *-a / -u* typu *most – mosta, ventil – ventila / ventilu, latex – latexu*, lokál singuláru a nominatív plurálu substantív zakončených v nominatíve jednotného čísla na spoluhlásky *l* a *r*, genitív pomnožných miestnych názvov a inštrumentál plurálu podstatných mien zakončených v nominatíve jednotného čísla na dve spoluhlásky typu *objekt – objektmi / objektami.*

Osobitnú skupinu odchýlok od platnej kodifikácie v jazykových prejavoch tvoria prípady, keď sa v jazykových príručkách pri konkrétnych slovách odporúča tvar s pádovou príponou odlišnou od pádovej prípony uplatňujúcej sa pri skloňovaní príslušného vzoru, ale používateľ spisovnej slovenčiny vo svojom prejave uplatňuje tvar s pádovou príponou zhodnou s príponou uplatňujúcou sa v skloňovacom vzore. V našom príspevku si všimneme niektoré prípady odchýlok od platnej kodifikácie takéhoto typu pri skloňovaní predovšetkým neživotných podstatných mien mužského rodu, ktoré majú cudzí pôvod a v nominatíve singuláru sú zakončené na *-ál, -ár, -el, -er*, ale aj niektoré prípady odchýlok od platnej kodifikácie pri skloňovaní pomnožných miestnych názvov.

2. Podľa Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 88; ďalej MSJ) sa podľa vzoru *dub* skloňujú neživotné podstatné mená mužského rodu zakončené v nominatíve singuláru na tvrdé a obojaké spoluhlásky. Ďalej sa v MSJ (s. 92) konštatuje, že v lokáli singuláru je okrem základnej pádovej prípony *-e* aj prípona *-u* a *-i*, pričom príponu *-i* majú prevzaté slová na *-el* a niektoré slová na *-er* (aj domáce), v ktorých

-e- nie je pohyblivé, ďalej slová na *-ér*, väčšina slov na *-ál*, ako aj slová *Alžír, klavír, apríl, jún, júl* (tieto slová, ak sa používajú aj v množnom čísle, majú v nominatíve a akuzatíve plurálu príponu *-y*). Medzi príkladmi sa uvádzajú aj slová *model, arzenál, kriminál, lokál, materiál, originál, piedestál, rádiožurnál, rituál, signál, tribunál, žurnál.* V MSJ sa ďalej uvádza, že zo slov zakončených na *-ál* sa celkom podľa vzoru *dub* skloňujú slová *bál, paškál, paušál, šál* a *škandál* (v lokáli singuláru majú príponu *-e* a v nominatíve a akuzatíve plurálu príponu *-y*). Podľa MSJ (s. 100) prevzaté slová na *-ál*, ako sú *pedál, sandál, kanál*, skloňujú sa podľa vzoru *stroj*, teda v lokáli singuláru majú príponu *-i* a v nominatíve plurálu príponu *-e* okrem slova *kanál*, ktoré má v nominatíve plurálu aj príponu *-y* (napr. *pouličné kanály*). Slová zakončené na *-ál* môžu mať teda podľa MSJ v lokáli singuláru príponu *-i* – takých je prevažná väčšina –, ale aj príponu *-e*.

Pri sledovaní hovorených jazykových prejavov, napr. pripravených i nepripravených prejavov redaktorov a moderátorov v elektronických médiách, pri sledovaní písaných jazykových prejavov, ktoré neprešli jazykovou korektúrou, ako sú návrhy zákonov a vyhlášok, návrhy slovenských technických noriem a pod., ale aj takých textov, ktoré takouto korektúrou prešli, sme však zistili, že niektorí používatelia jazyka vo svojich prejavoch uplatňujú aj tvary s pádovou príponou zhodnou s príponou vyskytujúcou sa v príslušnom tvare skloňovacieho vzoru, teda tvary odlišujúce sa od tvarov uvádzaných v kodifikačných príručkách. Aj v korpuse textov slovenského jazyka Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV vyhotovovaného na základe textov poskytnutých v elektronickej podobe zo 6 dokladov na slovo *arzenál* v lokáli sme našli 2 doklady na nekodifikovanú podobu *v arzenále* (Pravda), z 3 dokladov na slovo *kriminál* v lokáli všetky 3 doklady na nekodifikovanú podobu *v kriminále* (Nové slovo, Práca), z 5 dokladov na slovo *lokál* vo význame „bar“ 3 doklady na podobu *v lokále* (Literárny týždenník, Pravda), zo 100 dokladov na slovo *materiál* v lokáli 2 doklady na podobu *v materiále* (Literárny týždenník; v návrhoch slovenských technických noriem, ktoré spracovatelia noriem posielajú do Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV na posúdenie jazykovej a terminologickej stránky, veľmi často sa vyskytuje lokálový tvar *v materiále*), zo 45 dokladov na slovo *originál* v lokáli 2 doklady na podobu *v originále,* z 8 dokladov na slovo *piedestál* v lokáli 1 doklad na podobu *na piedestále* (Práca), zo 7 dokladov na slovo *rádiožurnál* v lokáli 3 doklady na podobu *v rádiožurnále* (Práca, Slovenský rozhlas), z 3 dokladov na slovo *rituál* v lokáli 1 doklad na podobu *po rituále* (Práca), z 9 dokladov na slovo *signál* v lokáli 3 doklady na podobu *po signále* (Práca, Slovenská republika), zo 4 dokladov na slovo *tribunál* v lokáli 1 doklad na podobu *o tribunále* (Nové slovo), z 9 dokladov na slovo *žurnál* v lokáli 7 na podobu *v žurnále* (Nové slovo, Práca; podoba *v žurnále* sa už uvádza v najnovších vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu). Podobne pri slove *model*, kde je v lokáli takisto kodifikovaná podoba s príponou *-i*, v korpuse textov zo 45 dokladov na tvar lokálu je 10 dokladov na podobu *v modele* (Národná rada Slovenskej republiky, Nové slovo, Práca, Pravda, Slovenská republika). Tu treba poznamenať, že v korpuse textov slovenského jazyka sú texty, ktoré zväčša prešli opravovacím počítačovým programom v jednotlivých redakciách. Možno predpokladať, že počet dokladov odchyľujúcich sa od platnej kodifikácie by bol vyšší, ak by texty neboli prechádzali takouto korektúrou.

Podľa MSJ sa slová *repertoár* a *sveter* skloňujú podľa vzoru *stroj* (s. 99), z čoho vyplýva, že v lokáli singuláru majú príponu *-i*. V korpuse textov sme našli aj jeden doklad na podobu *na svetre* (z 5 dokladov) a jeden doklad na podobu *v repertoáre* (z 87 dokladov).

Na to, že v jazykovej praxi dôslednejšie preniká pravidelné skloňovanie slov zakončených na *-ál* podľa vzoru *dub*, čo sa prejavuje v nahrádzaní pádovej prípony *-i* v lokáli singuláru príponou *-e*, upozornil L. Dvonč vo svojej práci Dynamika slovenskej morfológie (1984), pričom túto tézu dokumentoval na príklade *globál – v globále.* Podľa neho príklon ku skloňovaniu podľa vzoru *dub* vo všetkých pádoch je v súlade s charakterom spoluhlások *r, l* ako tzv. tvrdých, nie mäkkých konsonantov a takto sa skloňovanie slov na *-r, -l* dostáva do súladu so zakončením tvarotvorného základu, lebo takto zakončené slová sa skloňujú podľa vzoru *dub* (s. 32).

Pri slovách zakončených na *-ál*, ktoré sme uviedli ako príklady na uplatňovanie pravidelnej lokálovej prípony *-e* pri vzore *dub* v jazykovej praxi, ale aj pri ďalších slovách na základe skúmania konkrétnej rečovej praxe treba zvážiť, či by nebolo vhodné v kodifikačných príručkách v prípadoch, keď kodifikácia zatiaľ pripúšťa iba tvary s príponou odlišujúcou sa od prípony v skloňovacom vzore, teda tvary s príponou *-i*, pripustiť aj variantné tvary s príponou zhodnou s príponou v skloňovacom vzore, teda tvary s príponou *-e*. Takýto postup by sa nepriečil gramatickému systému spisovnej slovenčiny a odzrkadľoval by dynamické tendencie prejavujúce sa v slovenskej morfológii.

3. Podľa MSJ (s. 94) vlastné pomnožné podstatné mená zakončené v nominatíve na *-y* v genitíve nemajú zväčša príponu *-ov*, aká je v skloňovacom vzore *dub,* ale nulovú pádovú príponu. Ak je posledná kmeňová slabika pomnožného miestneho názvu krátka, predlžuje sa, ak pred ňou nie je dlhá slabika. Krátke samohlásky *a*, *e, u* sa predlžujú na *á,* resp. *ia, ie* a *ú.* Ide o názvy zakončené na *-any,* napr. *Margecany – z Margecian, Lipany – z Lipian, Piešťany – z Piešťan, Krškany – z Krškán,* o názvy na *-íky / -iky, -áky, -iaky*, napr. *Topoľníky – z Topoľník, Hájniky – z Hájnik, Nováky* – z *Novák, Diviaky – z Diviak,* a o niektoré iné názvy. Podľa MSJ príponu *-ov* majú pomiestne podstatné mená, pri ktorých sa ešte dnes živo pociťuje súvislosť s príslušnými mužskými apelatívami, napr. *Kúty – z Kútov, Zámky – zo Zámkov, Brehy – z Brehov, Dvory – z Dvorov.*

V rečovej praxi sa v niektorých prípadoch uplatňujú podoby genitívu s pravidelnou pádovou príponou *-ov* a takéto tvary sme našli aj v korpuse textov. Napr. pri názve *Diviaky* sme našli 1 doklad na podobu *z Diviakov* (Práca) a ani 1 na kodifikovanú podobu *z Diviak*, pri názve *Donovaly* 5 dokladov na podobu *z Donovalov* (Práca a knižné publikácie) a 5 dokladov na kodifikovanú podobu *z Donovál*.

Podobný stav je aj pri niektorých pomnožných miestnych názvoch zakončených v nominatíve na *-e*, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *stroj* a pri ktorých sa genitív takisto tvorí s nulovou pádovou príponou a s predĺžením krátkej kmeňovej samohlásky alebo s vkladnou dvojhláskou *ie,* alebo po predchádzajúcej dlhej slabike s vkladnou samohláskou *e*, napr. *Dechtáre – z Dechtár, Leváre – z Levár, Tesáre – z Tesár, Tlmače – z Tlmáč, Vráble – z Vrábeľ.* Aj tu sú názvy ako pri pomnožných miestnych názvoch, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *dub,* pri ktorých je v genitíve prípona *-ov*, napr. *Hámre – z Hámrov, Sliače – zo Sliačov.* V rečovej praxi –

a potvrdzujú to aj doklady z korpusu textov – vyskytujú sa aj pri ďalších názvoch tvary s pravidelnou genitívnou pádovou príponou *-ov*. V korpuse textov sme našli 4 doklady na podobu *z Vrábľov* (Literárny týždenník, Práca) a ani jeden doklad na kodifikovanú podobu *z Vrábeľ*, 3 doklady na podobu *z Tlmačov* (Nové slovo) popri 8 dokladoch na kodifikovanú podobu *z Tlmáč,* 1 doklad na podobu *z Levárov* (Práca) popri 7 dokladoch na kodifikovanú podobu *z Levár.*

Na ústup tvarov genitívu vlastných pomnožných podstatných mien s nulovou pádovou príponou v prospech prípony *-ov* upozornil L. Dvonč v citovanej práci (1984, s. 37) a ako príklady uviedol miestne názvy *Tlmače, Vráble, Ladce*.

Rovnaký postup, aký sme odporúčali pri tvaroch lokálu singuláru neživotných podstatných mien mužského rodu zakončených v nominatíve na *-ál*, teda uvádzať dvojtvary *-i / -e*, je podľa našej mienky odôvodnené uplatniť aj pri tvaroch genitívu uvedených i ďalších pomnožných miestnych názvov, teda uvádzať tvary genitívu s nulovou pádovou príponou podľa doterajšej kodifikácie a variantné tvary s pádovou príponou *-ov*, ktoré sa vyskytujú v jazykovej praxi, napr. *Diviaky – z Diviak / z Diviakov, Donovaly – z Donovál / z Donovalov, Tlmače – z Tlmáč / z Tlmačov, Vráble – z Vrábeľ / z Vrábľov, Ladce – z Ladiec / z Ladcov.*

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Diferenciácia substantív mužského rodu podľa kategórie životnosti

ANNA ROLLEROVÁ

Vyvinutý jazyk sa predstavuje bohatou a mnohotvárnou slovnou zásobou. Na pomenovanie substancií a iných javov objektívnej reality slúžia v jazyku ako základný, kategoriálny spôsob pomenovania substantíva, ktoré sa v opozícii k ďalším plnovýznamovým slovám vyznačujú špecifickou vlastnosťou, podľa ktorej „pomenúvajú nezávisle od iného slova" (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 62; ďalej MSJ). Z ich pomenovacieho rozsahu logicky vyplýva aj ich základná klasifikácia na konkréta a abstraktá.

S týmto základným rozčleňovaním sa prestupuje členenie na nižšej abstrakčnej úrovni, a to členenie podľa subkategoriálnych komponentov, ktorými sú životnosť a neživotnosť substantív. Životné substantíva predstavujú skupinu živých bytostí, t. j. osôb a zvierat. Ostatné substantíva, teda pomenovania neživých vecí a javov, tvoria skupinu neživotných substantív.

Z dejín slovenčiny vieme, že jazykový koncept životnosti / neživotnosti nie je v slovenčine novým a náhodným javom, slovenčina ho zdedila z praslovančiny a ďalej rozvíjala v rámci novej sústavy paradigiem, a to formálnou diferenciáciou paradigmy životných a neživotných mien (Krajčovič, 1981, s. 98 – 99). Kedže je formálne vyjadrenie kategórie životnosti príznačné len pre mužské osoby, R. Krajčovič v tejto súvislosti dokonca hovorí o vzniku novej kategórie – kategórie mužskej osoby (ibid.).

Tento jav je teda javom historickej povahy, čoho dôkazom je jeho etablovanie sa vo všetkých normatívnych gramatikách spisovnej slovenčiny, počnúc prvou významnou gramatikou spisovnej slovenčiny od Antona Bernoláka, ktorá vyšla v roku 1790 pod názvom Grammatica Slavica, ďalej v Štúrovej Nauke reči slovenskej (1846), Cambelovej Rukoväti spisovnej reči slovenskej (1902), v jednotlivých vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu, v dosiaľ vrcholnom syntetickom gramatickom diele, ktoré predstavuje Morfológia slovenského jazyka (pod redakciou J. Ružičku, 1966), v mnohých gramatických opisoch a špeciálnych učebniciach slovenskej morfológie určených školskej praxi a vydaných aj po spomínanej akademickej Morfológii (Pauliny – Ružička – Štolc: Slovenská gramatika, 5. vyd., 1968; Oravec – Bajzíková – Furdík: Súčasný spisovný jazyk. Morfológia, 1988; Dvonč: Dynamika slovenskej morfológie, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák

a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, 1989), ako aj v lexikografických dielach (Krátky slovník slovenského jazyka, 1987, 1989, 1997; ďalej KSSJ).

Kategória životnosti sa stala aj predmetom špecifického lingvistického bádania. Početné štúdie, state i rozsiahlejšie práce sú zamerané na štúdium tohto javu z najrozličnejších stránok: podávajú vymedzenie pojmu, spôsob jeho vyjadrenia na lexikálnej a na gramatickej rovine, príčiny kolísania tvarov v rámci gramatickej kategórie životnosti / neživotnosti, využívanie tvarov životného a neživotného skloňovania na obohacovanie slovnej zásoby i na štylistické ciele, fungovanie substantív životného a neživotného skloňovania v rozličných komunikačných sférach a pod.

Uvedené subkategoriálne komponenty sa týkajú z lexikálno-sémantického hľadiska všetkých substantív jestvujúcich v slovenskom jazyku (spisovnom i nespisovnom) formálne rozčlenených na tri gramatické rody.

Ak však sledujeme životnosť na gramatickej rovine, zistíme, že sa špecifikovala len na substantívach mužského rodu, aj to nie v celom rozsahu. (Máme na mysli zvieracie mená.) Formálnogramatickým vyjadrením životných mien mužského rodu je homonymná pádová prípona *-a* v genitíve a akuzatíve singuláru a prípona *-ov* v týchto pádoch v pluráli (gen. a akuz. sing. *učiteľ-a, obhajc-u* – gen. a akuz. pl. *učiteľ-ov, obhajc-ov*), ako aj prípona *-ovi* v datíve a lokáli singuláru *(učiteľ-ovi, obhajc-ovi)*. Táto formálna zhoda sa vyráža na zvieracích menách len v singulári (gen. a akuz. sing. *havran-a, zajac-a*), v pluráli podľa platnej kodifikácie priberajú pádové prípony podľa neživotných vzorov (nom. a akuz. pl. *havran-y, zajac-e*, gen. pl. *havran-ov, zajac-ov*). Dubletné tvary v nom. a akuz. pl. majú len tri mená: *pes, vták* a *vlk*: *psy / psi, vtáky / vtáci, vlky / vlci*. Neživotné substantíva majú unifikované pádové prípony v nominatíve a akuzatíve oboch čísel (nom. a akuz. sing. *sud, zdroj*, nom. a akuz. pl. *sudy, zdroje*). Uvedené formálne rozdiely medzi životnými a neživotnými menami vznikli ako následok syntagmatických vzťahov vo vete.

Triedy životných a neživotných substantív mužského rodu nepredstavujú uzavreté nepriepustné komplexy. Sú to triedy otvorené (MSJ), permanentne priberajúce nové pomenovania nielen zo zdrojov vlastných vnútornej štruktúre jazyka, ale aj z mimojazykových sfér. Jednu z vlastných možností rozširovania slovnej zásoby predstavuje sémantická derivácia, ktorej výstupom v našom prípade sú lexikálne identické pomenovania diferencované z hľadiska kategórie životnosti / neživotnosti, pričom sa derivácia realizuje podľa doterajšieho chápania (Miko, 1962; Dvonč, 1984; Kačala, 1997) týmito smermi:

1. v smere od životných (osobných, zvieracích) mien k neživotným menám najčastejšie vo vzťahoch:
– človek – stroj, napr. *interpretátor, nosič, ťahač, veterán*,
– človek – vec, napr. *behúň, kráľ, Nitran* (saláma), *miláčik*,
– človek – jav, napr. *činiteľ, člen, nositeľ, radikál*,
– zviera – vec, napr. *bažant, holub, kohútik, pavúk* a i.;
2. časté sú aj prípady, kde sa názvy osôb stávajú názvami zvierat a naopak:
– človek – zviera (živočích, organizmus), napr. *holanďan, fuzáč, jedinec, rybár*,
– zviera – človek, napr. *chameleón, parazit, somár* a i.;
3. v opačnom smere, ktorý je zriedkavejší, od neživotných mien k životným:
– vec – človek, napr. *model, nedorobok, panák, suchár*,

– vec – zviera, napr. *gaštan*,
– jav – človek, napr. *fenomén, charakter, smrad, tenor, živel*,
– stroj – človek, napr. *adaptér, manipulátor, rozprašovač* a ďalšie.

Pri posune významu smerom od životného pomenovania k neživotnému, ako aj v smere opačnej derivácie, novovzniknuté pomenovanie získava skloňovanie v zhode so svojím životným alebo neživotným významom. Týka sa to pádov: datívu, akuzatívu a lokálu singuláru a nominatívu a akuzatívu plurálu. Tak platí v datíve a lokáli singuláru pre životné mená prípona *-ovi*, napr.: *členovi, ťahačovi*, pre neživotné mená *-u*: *členu, ťahaču*; v akuzatíve singuláru: pre životné mená *-a*: *člena, ťahača*, pre neživotné *-0*: *člen, ťahač*. V pluráli nominatív životných mien má tvar *členovia, ťahači*, akuzatív *členov, ťahačov*. Pri neživotných menách akuzatív má identický tvar s nominatívom: *členy, ťahače*. V prípadoch, kde sa názvy osôb používajú ako názvy zvierat (a naopak), prejavujú sa rozdiely vo formálnom vyjadrení len v nominatíve a akuzatíve plurálu (zvieracie substantíva v maskulíne sa skloňujú v singulári rovnako ako osobné názvy).

Takéto pomenovania spojené vzťahom sémantickej derivácie, v základnej podobe výrazovo identické, diferencované gramatickou kategóriou životnosti / neživotnosti, zoskupili autori KSSJ v zhode s antropocentrickým princípom, kde primárne postavenie prináleží životným pomenovaniam, v spoločnej heslovej jednotke ako gramatické homonymá. V jednom hesle sa tak popri základnom tvare, genitívnej prípone a prípone nominatívu plurálu uvádzajú aj disparátne tvary pôvodného a novovzniknutého substantíva, napr. „**čitateľ** -a mn. č. -ia m. kto (pravidelne) číta (knihy) ...; **čitateľ** G a A -a D -u/-ovi L -i mn. N -e/-ia A -e/-ov m. neživ. mat. číslo nad zlomkovou čiarou, op. menovateľ“ (KSSJ, 1997, s. 96).

Napriek tomu, že v pribudnutom novom variante v zásade očakávame pádové prípony adekvátne novému variantu, v súčasnej bežnej komunikácii, v spontánnych, nepripravených a nespisovných prejavoch pribúdanie príznaku životnosti na neživotných pomenovaniach (animizácia) a opačne – neživotného príznaku na životných (depersonifikácia) – sa neprejavuje paušálne výrazovými zmenami, tie závisia od intenzity významovej zviazanosti alebo citovej spätosti komunikantov s pomenovanou substanciou, ako aj od znalosti jazykovej normy.

Kolísanie tvarov najčastejšie zasahuje akuzatív singuláru a plurálu a lokál singuláru. Tak napríklad v akuzatíve singuláru pri neživotných menách označujúcich potraviny, potravinárske výrobky, rozličné ochorenia a ich pôvodcov, dopravné prostriedky, autá, spoločenské hry, nástroje a pod. namiesto očakávanej prípony *-0* je prípona *-a*: *zjesť hlúba, miláčika, dať si životabudiča, chytiť bacila, kúpiť si autiaka, opla, hrať faraóna, podať majzlíka* ... Podobne v akuzatíve plurálu popri predpokladaných neživotných príponách *-y, -e* sa vyskytuje prípona *-ov* typická pre životné mená: *vypiť dvoch bažantov, stavať snehuliakov, mať dvoch maskotov* a i. Variantné prípony sa vyskytujú v lokáli singuláru, najmä pri menách umeleckých diel, časopisov, umeleckých telies a pod. Tu popri životnej prípone *-ovi* je častá aj neživotná prípona *-i*: *čítať v Cestovateľovi / v Cestovateli, vo Včelárovi, v Titane; tancovať v Železiari*. Pri propriách, kde sa sémantická spätosť s východiskovým menom užšie pociťuje, prevahu majú životné tvary – lokál singuláru: *nocovať v Alfonzovi, večerať v Rolandovi*; akuzatív plurálu: *získať troch Oscarov*. Zvieracie substantíva majú v nominatíve a akuzatíve plurálu popri pravidelných príponách *-y,*

-*e* aj pádové prípony životných mien, a to často pri personifikovaní, v názvoch zo zvieratníka, v nadávkach a pod.: akuz. pl. *potešiť Rakov, Levov, chovať škrečkov*, nom. pl. *tuleni leniví, pagáči* a ďalšie.

Náš príspevok by bolo možné rozšíriť početnými poznámkami o využívaní tvarov životného a neživotného skloňovania v ďalších komunikačných sférach.

Perspektívne pribúdanie nových pomenovaní diferencovaných podľa kategórie životnosti / neživotnosti pozitívne dokazuje celá škála reprezentantov týchto tried, ktorú prináša neustále meniaca sa spoločensko-politická a ekonomická situácia, nové informačné a komunikačné technológie (internet, mobilné siete). Nové pomenovania pribúdajú s takou intenzitou, že ich nestačia zaznamenávať najnovšie výkladové lexikografické práce. Na ilustráciu uvádzame niektoré z nich: *prevádzač* (životné: *prevádzač emigrantov* – neživotné: *prevádzač televízneho signálu*), *vyhľadávač* (životné: kto niečo vyhľadáva – neživotné: *internetový vyhľadávač údajov*), *operátor* (životné: technický pracovník na obsluhujúcom zariadení – neživotné: symbol na mobilnom prístroji) a pod.

Čo všetko prinesie tento proces vzájomnej transgresie životných a neživotných mužských mien, možno len predvídať. Súčasná jazyková prax potvrdzuje, že je to proces progresívny, ktorý bude potrebné uvážlivo usmerňovať jednak so zreteľom na pragmatické potreby bežných komunikantov, jednak so zreteľom na spisovnú jazykovú normu.

LITERATÚRA

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

KAČALA, J.: Významová a výrazová diferenciácia pomenovaní z hľadiska gramatickej kategórie životnosti. In: Studia Academica Slovaca. 26. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1997, s. 78 – 85.

KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 240 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 256 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Differentiation of Masculin Substantives in Compliance with Category of Animate

This contribution describes the specification of substantive-based category of animate / unanimate as a historical phenomenon further having been within the scope of masculine substantives paradigm since proslavic period. It reveals the cases of formal / grammatical changes of Genitive, Accusative, sg. and pl., and in Dative, Local, singular of these substantives under semantical derivation. Semantical derivation is one of the methods of semantic differentiation of identical lexemes which helps to expand the vocabulary. These formal / grammatical changes do not obligatory apply to in all substantives. Variations of forms are common especially in communication sphere. Their increased frequency confirms the up growing occurrence, which should be regulated in optimal way.

Variantnosť prípon v slovenských logonymách

MÁRIA IMRICHOVÁ

Logonymá sú názvy firiem, obchodných jednotiek a výrobno-obchodných spoločností; sú jazykovou, resp. lexikálnou zložkou loga ako celostného znaku. V systéme vlastných mien majú osobitné postavenie, sprostredkúvajú informáciu medzi autorom logonyma a príjemcom; svojou povahou sa najviac približujú apelatívam a sú spravidla individuálnym výtvorom.

Všeobecne sa prijíma téza, že „pri komplexnej jazykovej charakteristike vlastných mien nemá chýbať rozbor gramatických javov a pri spracúvaní gramatickej stránky národného jazyka nemožno obísť gramatickú stránku vlastných mien so všetkými osobitosťami" (Majtán, 1988, s. 192). Gramatickú stránku pritom chápeme v zhode s citovanou prácou M. Majtána ako morfologické a syntaktické vlastnosti proprií. Vzhľadom na používanie logoným v bežnej hovorenej komunikácii nás zaujímalo najmä ich skloňovanie. Ako identifikátory sú v písaných textoch (na firemných tabuliach, v úradných písomnostiach) zachytávané najmä v základnom tvare. V hovorenom prejave, a to jednak v súkromnom, ale aj v celospoločenskom kontakte reprezentovanom hlavne médiami, sa však vplyvom kontextu ohýbajú.

Ich zaradenie do paradigmy závisí, prirodzene, od formálnej podoby logonyma, od stupňa jazykového povedomia používateľa, od poznania motivácie logonyma, od poznania a používania jazyka, resp. príslušného nárečia. Používanie logoným v kontexte sme skúmali prostredníctvom dotazníka, v ktorom bolo treba doplniť príslušné logonymum do výpovede. Dotazník obsahoval 43 logoným, ktoré 570 respondentov doplnilo do neúplných viet spracovaných tak, aby príslušné logonymum použili v genitíve, datíve, akuzatíve a lokáli. V každom dotazníku bolo 172 odpovedí, a tak sme získali vyše 98 000 údajov. Pretože nie je v možnostiach tejto práce (najmä pre rozsiahlosť materiálu a prípadného komentovaného opisu) zaoberať sa všetkými čiastkovými výsledkami tohto výskumu, zameriame sa len na prezentáciu niekoľkých zástupcov danej paradigmy a zovšeobecňujúci opis výsledkov. Keďže výskum prebiehal na východnom Slovensku, vplyv východoslovenských nárečí sa odráža aj v zastúpení nárečových príponových tvarov. Vekové rozpätie respondentov bolo od 16 do 61 rokov a prevládalo stredoškolské vzdelanie. Prípony jednotlivých pádov uvádzame podľa absolútnych percent výskytu danej prípony v príslušnom páde.

1. **Poľovník**: G: -a = 100 % D: -ovi = 54 % A: -a = 68 % L: -u = 53 %
-u = 46 % -0 = 32 % -ovi = 47 %

Rozkolísanosť životnosti a neživotnosti tohto typu logonyma je zaiste zapríčinená najmä silným uvedomením si základného významu motivanta. Najzreteľnejšie je to v D a L. V datíve je vyššie percento životnej podoby zapríčinené pravdepodobne aj zadanou neúplnou vetou (*Prichádzali sme k* ...), oproti tomu v lokáli je zadaná veta (*Kúpili sme to v* ...) zreteľne spätá s obchodom. Zvolené vety umocnili prospechový charakter datívu a miestny význam lokálu, preto respondenti uprednostnili v L neživotnú príponu. Nepatrné percentuálne rozdiely však jednoznačne dokazujú, že logonymá motivované názvami osôb majú životné i neživotné skloňovanie. V akuzatíve tretina respondentov zaradila logonymum *Poľovník* k neživotnému skloňovaniu.

2. **Elektronik**: G: -a = 71 % D: -u = 87 % A: -0 = 94 % L: -u = 76 %
-u = 24 % -ovi = 8 % -a = 5,6 % -e = 15 %
-y = 4 % -e = 4 % -u = 0,4 % -ovi = 8 %

Napriek podobnosti s predchádzajúcim typom si respondenti pravdepodobne uvedomujú, že odborník v elektronike je elektrotechnik a slovo *elektronik* v danom kontexte je preto tesnejšie späté s obchodom s elektronikou. Odráža sa to vo výraznom uprednostnení neživotného tvaru vo všetkých pádoch. Približne 4 % respondentov zaradili tento typ (prípona *-y*) k vzoru *žena*, v L *(-e)* dokonca 15 %. Príčinu vidíme v prítomnosti zreteľnej informácie o zameraní obchodu na elektroniku. V bežnej komunikácii pravdepodobne rodová identifikácia základného tvaru takéhoto typu logoným nezohráva dôležitú úlohu. Dôraz sa kladie na informáciu o zameraní a činnosti fimy.

3. **Lord**: G: -a = 79 % D: -u = 64 % A: -a = 54 % L: -e = 73 %
-u = 20 % -ovi = 35 % -0 = 46 % -ovi = 21 %
-u = 1 %

4. **Prominent**: G: -a = 50 % D: -u = 85 % A: -0 = 84 % L: -e = 93 %
-u = 49 % -ovi = 14 % -a = 16 % -ovi = 6 %
-0 = 1 % -0 = 1 % -0 = 1 %

Z uvedených výsledkov vyplýva, že známe a frekventovanejšie podoby sa prikláňajú k vzoru *chlap*, prevzaté k vzoru *dub*. Životnosť sa viac pociťuje pri logonyme *Lord* ako *Prominent*. Príčinou je pravdepodobne nezvyčajnosť využitia titulu na pomenovanie firmy či obchodu, preto si ponecháva životný tvar. Relačná prípona *-u* v L *(v Lordu)* je vplyvom východoslovenského nárečia. Zaujímavé sú aj rozdielne výsledky v A. Typ *Prominent* sa oproti typu *Lord* viac pociťuje ako neživotný tvar (*Zrušili Prominent* i *Elektronik,* ale *zrušili Lorda, Poľovníka*). V logonymách motivovaných názvom osoby sa v G vyskytuje dvojtvar *-a/-u*. Oproti typu *Poľovník* sú v type *Prominent* v G rovnocenne využité prípony *-a/-u*, čo

potvrdzuje konštatovanie M. Sokolovej (1996, s. 32) o uprednostňovaní prípony *-a* v domácich slovách a prípony *-u* v prevzatých.

5. **Havran**:	G: -a = 92 % -u = 8 %	D: -u = 59 % -ovi = 40 % -0 = 1 %	A: -a = 50 % -0 = 50 %	L: -e = 67 % -ovi = 26 % -u = 1 %
6. **Lev**:	G: -a = 98 % -u = 1 % -0 = 1 %	D: -u = 58 % -ovi = 41 % -0 = 1 %	A: -a = 74 % -0 = 26 %	L: -e = 55 % -ovi = 32 % -u = 2,5 % -i = 2,5 % u Levu = 7 %

Logonymá motivované menami zvierat majú v G príponu *-a*. Podľa akademickej Morfológie slovenského jazyka (1966, s. 91, 98) majú takéto zvieracie názvy neživotné skloňovanie. Podľa J. Jacka sa pri zvieracích menách pomenúvajúcich podniky, hotely, spolky atď. „pri skloňovaní prejavuje tendencia neživotného skloňovania mužského rodu“ (1996, s. 37). Naše výsledky však nepotvrdzujú tvrdenie o ojedinelosti životného skloňovania. V D a A možno hovoriť o dvojtvare *-u/-ovi*. Dokonca typ *Lev* až 3/4 respondentov zaradili v akuzatíve k životnému skloňovaniu. Toto výrazné uprednostnenie prípony *-a* pred nulovou príponou môže byť zapríčinené aj jednoslabičnosťou slova. Neživotnosť pomenovaného objektu sa najsilnejšie uvedomuje v L, keď obe logonymá respondenti zaradili prevažne k paradigme vzoru *dub*. Vplyv nárečia je zreteľný v L (*v Levu, u Levu* – spolu takmer 10 %).

7. **Zubor**:	G: -bra = 31 % -bru = 2 % -bora = 49 % -boru = 18 %	D: -bru = 24 % -boru = 63 % -brovi = 9 % -borovi = 4 %	A: -0 = 87 % -bra = 9 % -bora = 4 %	L: -bre = 15 % -bore = 65 % -bri = 8 % -bori = 3,5 % -brovi = 4,5 % -borovi = 2 %
8. **Oker**:	G: -keru = 43 % -kera = 24 % -kru = 7 % -kra = 26 %	D: -keru = 99 % -ovi = 1 %	A: -0 = 100 %	L: -keri = 38 % -kere = 26 % -kri = 17 % -kre = 13 % -u = 5 %

Pri skúmaní tohto typu logoným sme sa zamerali na prípony *-or* a *-er* s pohyblivými samohláskami v apelatívach. Výsledky však ukazujú tendenciu k nemennosti slovotvorného základu logonyma (bez vysunutia samohlásky *o*), hoci sa zreteľne uvedomuje význam motivujúceho apelatíva. Tieto alternácie by mohli narušiť identifikáciu jedinečného denotátu. Odráža sa v tom percipientovo uvedomovanie si odlišnosti pomenúvaného objektu, jeho snaha dať gramatickou formou najavo (a v týchto typoch sa to dá aj takto) odlišnosť denotátov označených apelatívom a propriom. Zaradenie logonyma *Zubor* k životnému či neživotnému skloňovaniu

skúmal J. Jacko (1996) a jeho výsledky sa zhodujú s výsledkami našich výskumov (porov. ibid., s. 36). Pri skloňovaní tohto propria sa prejavuje tendencia k neživotnému skloňovaniu. V type *Oker* prevláda v L prípona *-i* (55 %) oproti prípone *-e* (39 %); v type *Zubor* príponu *-e* použilo 80 % používateľov; vplyv nárečia sa odráža v prípone *-u*.

9. Luktos:	G: -a = 49 %	D: -u = 87 %	A: -0 = 91 %	L:-e = 91 %
	-u = 46 %	-ovi = 8 %	-a = 9 %	-ovi = 3 %
	-i = 1 %	-0 = 1,5 %		-i = 1 %
	-0 = 1,5 %	-e = 1 %		v Lukte = 3 %
	z Lukta = 2 %	-i = 0,5 %		u Luktosa = 1 %
	z Luktu = 0,5 %	k Luktu = 2 %		

Akronymické logonymum *(**Luk**áč, **t**echnicko-**o**bchodné **s**lužby)* respondenti zaradili k paradigme vzoru *dub* na základe jeho tvrdého zakončenia. Životné skloňovanie je zrejme výsledkom predpokladu motivácie priezviskom. Najzreteľnejšie je to v tvare *u Luktosa*. Rozkolísané v tomto type logonyma nie je len určenie životnosti / neživotnosti, ale aj jeho rodová kvalifikácia. 1 % respondentov zaradilo toto logonymum k ženskej paradigme (G *-i,* D *-e*). O tom, že si používatelia jazyka uvedomujú exintenciu prípony *-os* v logonymách, svedčia podoby *z Lukta, k Luktu, v Lukte*, v ktorých respondenti odsunuli koncovú časť slova. Pripomíname, že v tomto logonyme to nie je prípona, ale časť iniciálového akronymu *(**t**echnicko-**o**bchodné **s**lužby)*.

10. **Gól**:	G: -a = 51 %	D: -u = 99%	A: -0 = 100%	L: -e = 94 %
	-u = 48 %	-0 = 1%		-i = 5 %
	-0 = 1 %			-u = 1 %

11. **Úmov**:	G: -a = 51 %	D: -u = 94 %	A: -0 = 98 %	L: -e = 95 %
	-u = 44 %	-e = 1 %	-u = 1 %	-u = 0,5 %
	-y = 1 %	-0 = 3 %	-a = 1 %	-0 = 3 %
	-0 = 3 %	Úmu = 1 %	Úmov = 1 %	Úme = 1 %
	Úmu = 1 %			

12. **Antik**:	G: -a = 45 %	D: -u = 84 %	A: -0 = 88 %	L: -u = 76 %
	-u = 42 %	-e = 12 %	-u = 9 %	-e = 21 %
	-y = 12 %	-ovi = 3 %	-a = 3 %	-ovi = 2 %
	-0 = 1 %	-0 = 1 %		-0 = 1 %

V uvedených typoch sme zisťovali genitívne podoby logoným skloňujúcich sa podľa vzoru *dub* (logonymum *Úmov* je akronym). Z výsledkov vyplýva, že nemožno hovoriť o žiadnej tendencii k jednej prípone, pretože percentuálne rozdiely v použití prípony *-a* alebo *-u* sú nepatrné a považujeme ich za dvojtvary. Výraznejší rozdiel v type *Úmov* je dôsledkom toho, že ide o akronymickú významovo nepriezračnú formu. Respondenti preto uprednostnili základnú genitívnu príponu vzoru *dub*.

Z rovnakých príčin sa toto logonymum považuje za nesklonné (3 %). Ako vidieť, nepriezračné formy sťažujú jazykové spracovanie logoným a odráža sa to vo variantnosti prípon. Posledné dva typy zaradili respondenti aj k ženskej paradigme, čo je v prípade logonyma *Úmov* dokladom akéhosi živelného pripájania prípon, pretože v základnom písanom tvare je to zreteľne maskulínum. V logonyme *Antik* je skloňovanie podľa vzoru *žena* výraznejšie, pretože je úzko späté s motivujúcim slovom *antika*. Prípona *-ovi* je dôsledkom zaradenia logonyma k vzoru *chlap*, pretože sa považuje za pomenovanie osoby. Tvary *z Úmu, v Úme* sú dôsledkom toho, že sa koncové *-ov* považuje za príponu.

13. **Gabe**:	G: -0 = 47 %	D: -0 = 65 %	A: -0 = 93 %	L: -0 = 90 %
	-ba = 23 %	-bu = 18 %	-bu = 3,5 %	-bu = 2 %
	-bea = 11 %	-beu = 12 %	-bea = 1,7 %	-beu = 4 %
	-by = 5 %	-bovi = 1,5 %	-beho = 1,2 %	-bee = 2 %
	-bu = 11 %	-bemu = 2,5 %	-beo = 0,5 %	-bei = 1 %
	-beho = 1 %			
	-beu = 1 %			
	-bey = 0,4 %			

V G sme pri logonyme *Gabe* zaznamenali 8 rozličných tvarov. Príčinou tejto rozkolísanosti je netypická forma slova, ktorú respondenti pociťovali ako cudziu, a preto aj tvarovo nemennú a nesklonnú. Výrazný posun tendencie k nesklonnosti v jednotlivých pádoch (G, D oproti A, L) má pravdepodobne korene v sémantike pádov (prospechový datív oproti miestnemu lokálu). Atypická formálna podoba logonyma zapríčiňuje zámenné skloňovanie a nemennosť základu. Neistota v motivácii tak znovu vedie k nemennosti tvaru. Prípona *-ovi* v D je dokladom toho, že sa pociťuje motivácia vlastným menom *(Gabo)*; príponu *-y* v G použili respondenti, ktorí predpokladali motiváciu ženským menom *(Gaba)*. Genitívne relačné prípony *-a, -u* mali logonymá zaznamenané v tvare *z gejba, z gejbu*.

14**. Color:**	G: -a = 43 %	D: -u = 97 %	A: -0 = 99 %	L: -e = 79 %
	-u = 55 %	-0 = 2 %	-a = 1 %	-i = 18 %
	-0 = 2 %	-ovi = 1 %		-0 = 1,5 %
				-u = 1 %
				-ovi = 0,5 %

15. **Intercommerc**:	G: -a = 37 %	D: -u = 90 %	A: -0 = 99 %	L: -e = 47 %
	-u = 52 %	-0 = 8 %	-a = 1 %	-i = 16 %
	-0 = 10 %	-i = 1 %		-0 = 11 %
	-i = 1 %	-ovi = 1 %		-u = 26 %

Kontaktové logonymá motivované cudzími slovami sa v komunikácii skloňujú. Do paradigmy sa zaraďujú podľa zakončenia. V G sme zaznamenali dvojtvar *-a/-u*, no na rozdiel od priezračných tvarov (porovnaj genitívnu príponu v logonymách č. 8 – 11), resp. akronymov pri kontaktových logonymách prevláda prípona *-u*.

Logonymum *Intercommerc* zaznamenávali respondenti v podobe *interkomers* a *interkomerk*. Pri interpretácii *interkomers* sa používa v L prípona *-e* podľa vzoru *dub*, pri interpretácii *interkomerk* sa v L používa prípona *-u* (do istej miery aj vplyvom nárečia).

16. **Ale takoj**:	G: -a = 81 %	D: -u = 85 %	A: -0 = 97 %	L: -i = 73 %
	-0 = 10 %	-0 = 9 %	-a = 3 %	-0 = 8 %
	-u = 6 %	-i = 3 %		-e = 8 %
	-e = 2 %	-ovi = 2 %		-u = 8 %
	-i = 1 %	-e 0,5 %		-ovi = 2,5 %
				u Aletakoja = 0,5 %

Nárečové logonymum vetného typu sa prekvapujúco skloňuje takmer pravidelne podľa vzoru *stroj*. V G 2 % a v L až 8 % respondentov zaradilo logonymum k ženskej paradigme. Iba 10 % respondentov považuje tento názov za nesklonný.

17. **Artforum**:	G: -u = 45 %	D: -u = 66 %	A: -0 = 100 %	L: -e = 75 %
	-a = 26 %	-e = 2,5 %		-re = 22 %
	-ra = 28 %	-ru = 26 %		-ru = 2 %
	-0 = 1 %	-0 = 1 %		-0 = 1 %

18. **Glasscentrum**:	G: -u = 30 %	D: -u = 47 %	A: -0 = 100 %	L: -e = 48 %
	-a = 14 %	-ru = 52 %		-re = 50 %
	-ra = 54 %	-0 = 1 %		-ri = 1 %
	-ru = 1 %			-0 = 1 %
	-0 = 1 %			

Kompozitné logonymum s prvým komponentom cudzieho pôvodu a s druhým komponentom prevzatým s príponou *-um* sa skloňuje v D a L podľa vzoru *mesto*. Zaujímalo nás, či pri skloňovaní týchto logoným vypadáva pôvodná príponu *-um* tak, ako sa to pravidelne deje pri skloňovaní apelatív *fórum* a *centrum (na fóre, v centre)*, čím sa diferencujú homonymné apelatíva a propriá. V logonyme *Artforum* nevypustilo príponu *-um* vyše 70 % a skrátenú podobu použilo 26 % respondentov; v logonyme *Glasscentrum* neodsunulo príponu 45 % opýtaných a skrátený tvar použilo vyše 50 %. Tento výrazný rozdiel je zapríčinený vyššou frekvenciou, a teda aj zreteľnosťou apelatíva *centrum* a respondenti analogicky podľa skloňovania tohto apelatíva skloňovali aj logonymum. Neskrátenie tvaru bolo spôsobené aj neoznačením kvantity v logonyme *Artforum*, pretože tak sa zvýraznil jeho cudzí pôvod. V G je prípona *-u* častejšie po neskrátenej podobe končiacej sa na spoluhlásku *-m*. Prípona *-a* je častejšia v skrátených tvaroch. Použitie prípony *-a* aj v neskrátenej podobe (*Glasscentruma* = 14 %, *Artforuma* = 26 %) podopiera predchádzajúce tvrdenia o dvojtvare v G logoným. Respondenti použili túto príponu, hoci povedomie o pravidelnej prípone *-u* po spoluhláske *m* je v súčasnosti u používateľov silné. Podoba *v glasscentri* v L je pravdepodobne odrazom nepravidelnosti skloňovania slov zakončených na *-r, -l* a najmä neistotou respondentov pri používaní prípon

v lokáli singuláru (*v ateliéri, v interiéri* atď.). V povedomí používateľov sú uvedené logonymá mužského rodu.

19. **Blichar**:	G: -a = 81 %	D: -u = 76 %	A: -0 = 78 %	L: -e = 51 %
	-u = 17 %	-ovi = 22 %	-a = 22 %	-i = 30 %
	-y = 1 %	-e = 1 %		-ovi = 17 %
	-0 = 1 %	-0 = 1 %		-u = 1 %
				-0 = 1 %

Logonymum *Blichar* je motivované priezviskom majiteľa. Prípona *-ovi* a prípona *-a* v A svedčia o tom, že približne 20 % respondentov dešifrovalo životnosť motivanta. Ostatní ho zaradili k neživotnému skloňovaniu. V L ho skloňujú podľa vzoru *dub* (51 %) a *stroj* (30 %). Príčinou je pravdepodobne už spomínané zmiešané skloňovanie substantív mužského rodu zakončených na *-r, -l* a neistota používateľov pri používaní prípon v lokáli singuláru. Prípona *-u* v L je vplyvom východoslovenského nárečia.

Z rozboru skúmaného materiálu vyplývajú nasledujúce závery:

1. logonymá sa v hovorenej komunikácii spravidla skloňujú (okrem iniciálových logoným, ale aj pri nich sa zvyčajne používa flektivizačný formant);
2. logonymá motivované cudzími slovami a nepriezračné tvary spôsobujú používateľom neistotu pri zaradení do paradigmy a brzdia komunikáciu;
3. v genitíve singuláru majú logonymá mužského rodu rovnocenné variantné prípony *-a/-u*; pri prevzatých logonymách sa uprednostňuje prípona *-u*, pri domácich logonymách prípona *-a;*
4. logonymá motivované životnými podstatnými menami majú životné aj neživotné skloňovanie; pri logonymách motivovaných názvami zvierat sa životné skloňovanie uplatňuje frekventovanejšie než pri logonymách motivovaných názvami osôb; použitie životného, resp. neživotného skloňovania pravdepodobne determinuje aj sémantika pádov;
5. neistota pri skloňovaní logoným motivovaných akronymami alebo cudzími slovami sa prejavuje v komunikácii vo vysokom počte variantných prípon;
6. pretrváva uvedomovanie si pôvodných latinských a gréckych prípon, ktoré sa pri skloňovaní logoným spravidla odsúvajú, a to aj pri nepriezračných formách, v ktorých nejde o príponu, ale len o náhodnú zvukovú zhodu *(-ov).*

Z uvedených výsledkov vyplýva, že logonymá sa v bežnej komunikácii skloňujú a skloňujú sa spontánne, takmer živelne. Kvalita ich jazykového spracovania závisí od úrovne jazykového povedomia používateľa a od formy logonyma. V uvedených čiastkových výsledkoch sa odráža úroveň získaných jazykových, gramatických poznatkov a schopnosť ich použiť.

Aj tieto výsledky potvrdzujú, že vlastné mená by mali mať v slovenskej gramatike samostatné spracovanie, „samostatné miesto v paradigmatike“ (Sokolová, 1996, s. 32). Ich výrazná sémantická i morfologická odlišnosť od apelatív si vyžaduje samostatné miesto v slovenskej gramatike tak, ako to začal uplatňovať J. Jacko (1974) vo svojom opise morfológie slovenčiny.

LITERATÚRA

BLANÁR, V.: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250 s.

ČECHOVÁ, M.: Současné změny ve firemních názvech. In: Naše řeč, 1994, roč. 77, č. 4, s. 169 – 178.

JACKO, J.: Paradigmatická variácia slovenských zvieracích substantív vo vlastných menách. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. slovenská onomastická konferencia. Nitra 19. – 20. 5. 1996. Zborník referátov. Red. E. Krošláková. Bratislava – Nitra: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied – Vysoká škola pedagogická 1994, s. 34 – 37.

MAJTÁN, M.: Gramatická stránka vlastného mena. In: V. ogólnopolska konferencja onomastyczna. Red. G. Zierhofer. Poznań: UAM 1988, s. 191 – 195.

SOKOLOVÁ, M.: Morfologická stránka vlastného mena. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Zost. M. Majtán a F. Ruščák. Prešov: Pedagogická fakulta Univerzity P. J. Šafárika – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1996, s. 22 – 33.

Variability of Sufixes in Slovak Logonymus

Logonyms are a special proprial section of substantives with the function of identification or differentiation in the communication. Their basic form is a written one. The paper contains results of a questionary research into the usage of logonyms in the spoken communication. 570 respondents filled 43 logonyms of the questionary in the incomplete clauses (in genitive, dative, local, and instrumental sg.) 98 000 entries confirmed that in the communication, logonyms are declined in a spontaneous, almost elementar manner. Uncertainty in declension is shown in a high number of variant suffixes. A tendency toward some suffixes according to the ending of the word-formation basis can be seen. The results confirm that proper names should have a separate position within the Slovak paradigmatics.

Korene pádového synkretizmu v mäkkých ženských substantívach

IVOR RIPKA

1. Teoretické aj empirické (v praxi overené) poznatky získané pri mnohoaspektových a niekoľko desaťročí trvajúcich výskumoch rozličných existenčných foriem (variet) národného jazyka – pričom nespornú prioritu vždy mali, majú i budú mať poznatky zisťované pri výskumoch jeho štruktúrnych variet, t. j. spisovného jazyka a miestnych nárečí – patria k dôležitým špecifickým kultúrnym hodnotám. Za takéto hodnoty možno a treba pokladať aj poznatky a výskumné výsledky, ku ktorých poznaniu (a následnému formulovaniu) sa dospelo pri kontinuitnom kultivovaní a kodifikovaní spisovného jazyka. Je všeobecne známe, že každé obdobie spoločenského vývinu prináša nové hodnotové ideály či vzory, vytvára novú hierarchiu kritérií. Kultúrne hodnoty majú dynamický charakter; prispôsobujú sa potrebám spoločenstva, v rámci ktorého vznikajú i pôsobia a ktoré zároveň spoluvytvárajú. Podobné konštatácie vo všeobecnosti prirodzene platia aj o jazykovede; vedecké poznatky tejto spoločenskovednej disciplíny sa „dynamizujú" prinajmenšom interpretačne.

1.1. Súčasný globalizujúci sa svet je svetom interakcie kultúrnych identít, ktoré sa v minulosti nevyskytovali priamo v poli vzájomných siločiar. Dnes sa konfrontujú kultúrne identity a hodnoty bez ohľadu na nezanedbateľnú a možno aj nezastupiteľnú rolu tradície. Realita je taká, že súčasnosť charakterizuje pre mnohých ťažšie či „pomalšie" akceptovateľná názorová pluralita, pričom táto pluralita býva nezriedka aj necitlivá a radikálna. Ťažko sa v nej nachádza a definuje princíp etického minima, ktorý by pomohol „zabrzdiť" nárast intolerancie, infiltrujúci sa, žiaľ, aj do kultúrnych a vedeckých spoločenstiev. Ani jazykovedná komunita nie je imúnna voči týmto tendenciám; diskutuje sa v nej – v posledných rokoch najčastejšie na stránkach Slovenskej reči – vehementne o mnohých otázkach, no najoduševnejšie zaiste o problémoch, súvisiacich s kodifikátorskou prácou alebo činnosťou jazykovedcov. Aj v morfológii je diskusných otázok nadostač. V argumentačných konštatáciách a odôvodňovaní istých riešení sa niekedy objaví aj nenáležitá jednostrannosť či jednostrunnosť, istá nepripravenosť zúročiť viaceré doteraz zistené poznatky a fakty.

2. V posledných rokoch sa neveľká slovenská jazykovedná komunita člení – a toto nie nepochopiteľné prirodzené názorové členenie sa vari zbytočne často umelo

zdôrazňuje v štúdiách, bilancujúcich napr. súčasný stav jazykovedy – na dve skupiny či na dva tábory, na tábor sociolingvistov a tábor „normativistov". Táto opozícia už sama osebe akoby naznačovala aj klasifikáciu a hodnotenie týchto skupín, predestinovala ich výskumné perspektívy a možnosti: sociolingvisti (sympatickí a blízki [aj] pragmalingvistom) reprezentujú novú a modernú skupinu jasom (západných, a to predovšetkým amerických) „hviezd" svetovej lingvistiky osvietených jazykovedcov, ktorá – hoci s vypätím síl a s istým oneskorením – predsa len zachytila ozvenu paradigmatickej zmeny, charakteristickej práve pre túto súčasnú svetovú lingvistiku. Tá zmena spočíva v obrate od „izolujúceho" skúmania jazykového systému k skúmaniu tohto systému v reálnej situácii. „Normativisti" (vrátane „klasických" dialektológov) vraj tradične lipnú na ilúzii, že jazykový systém (langue) je niečím primárnym a jeho použitie (parole) niečím sekundárnym, odvodeným. Takéto retrográdne „nálepkovanie" (niekedy akoby zďaleka pripomínajúce negatívne hodnotiace používanie termínu purizmus a puristi) nie je pre vývin poznania a diskusie o zistených poznatkoch stimulujúce. Na viacerých fórach som sa pokúšal predstaviť názor, že slovenčina má svoju opísanú a zistenú minulosť, ktorá nepochybne a neodmysliteľne determinuje aj súčasnosť, jej výskum sa nezačal v dobe sociolingvistickej, ktorá je podľa predstáv niektorých jej reprezentantov jedinou nádejou všetkých národných lingvistík.

3. Konkrétna situácia v slovenskej jazykovede však podľa nášho chápania skutočnosti dovoľuje vysloviť názor, že ohlasovaný programový a naprogramovaný obrat k „parolizácii" nebude znamenať nijakú zásadnú dramatickú zmenu. Hlavným zdrojom dynamiky súčasnej slovenčiny je bežný hovorený jazyk, ktorý nepopierateľne odráža a reflektuje aj areálovo „ukotvené" či podmienené javy. Navyše hovorenosť ako spôsob realizácie jazykového vyjadrovania je potenciálnou vlastnosťou všetkých existenčných foriem (variet) národného jazyka, a teda aj – alebo najmä – miestnych (územných) nárečí (tradičných teritoriálnych dialektov). Tie dlhodobo a kontinuitne skúma na Slovensku dialektológia; na výskumy si vypracovala vlastnú heuristiku i metodológiu, vytvorila predpoklady i priestor na uplatňovanie novších (nielen moderných, ale niekedy aj menej relevantných krátkodobých „svetomódnych") prístupov, akcentovaných v súčasnej – na Slovensku vlastne ešte podľa názoru niektorých úplne neetablovanej – sociolingvistiky. Nechceme tvrdiť, že slovenská dialektológia v povojnovom období sa celkom vyhla deskriptívne evidenčnému, historizujúcemu opisu jednotlivých dialektov a interdialektov iba na „spisovnom pozadí" (Kořenský, 1998, s. 109), no jej nesporný, prinajmenšom materiálový prínos možno a treba zúročiť aj pri výkladoch a interpretáciách súčasnej jazykovej situácie, odôvodňovaní dvojtvarov či pádového synkretizmu v morfológii a pod.

4. Poznávanie stavby a vnútornej organizácie systému (t. j. štruktúry) jazyka alebo nárečia nevylučuje, ba práve naopak priamo podmieňuje a vyžaduje paralelné skúmanie funkcie ako druhej základnej kategórie systému (objektu). Aj štúdium súčasného stavu (súčasnej reálnej normy) nárečí potvrdzuje tézu, že dynamické javy (dynamiku) treba odlišovať od vývinových javov, od kontinuitného vývinu v jazyku. V synchrónnom priereze markantná a nepopierateľná dynamika je istým exponentom jazykového vývinu. Vývin je komplexnejší jav, v ktorom sa manifestuje aj časový faktor; je to imanentný proces. Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systé-

mu však nemožno chápať len ako faktor času; jej obsahom je špecifický, vnútorne napätý pohyb smerujúci k vyššej kvalite (Ripka, 1990, s. 121).

4.1. Rozlíšenie (gramatického) vývinu a synchrónnej dynamiky z teoretického hľadiska a uplatňovanie rozlišovacích kritérií v praxi je dôležité aj pri odôvodňovaní vonkajších kodifikačno-kultivačných odporúčaní či zásahov jazykovedcov. Podľa J. Kořenského (1998, s. 268) je pojem gramatickej zmeny od začiatku spätý s tradíciami diachrónnej, historickej lingvistiky; pojem funkčnej dynamiky naopak súvisí so synchrónnou štrukturalistickou tradíciou napr. Pražskej školy i s teóriou pružnej stability jazykového systému. Pojem jazykovej zmeny je vlastnosť tzv. systému jazyka, langue. V protiklade k tomu pojem synchrónnej funkčnej dynamiky je spätý s fungovaním tzv. jazykového systému, systému jazykových prostriedkov v komunikácii. Zásadný rozdiel možno (podľa citovaného autora) konštatovať aj v časovej dimenzii: vývin, to je zmena uskutočňujúca sa v dlhšej časovej dištancii, dynamika sa manifestuje v krátkodobej dištancii.

5. V rámci široko zameraného projektu Slovenčina v súčasnej komunikácii (1989) výskumný tím pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied pripravil a uskutočnil anketový prieskum zacielený na zisťovanie jazykového vedomia a komunikačnej kompetencie širokého okruhu respondentov. Získaný materiál predstavili vo viacerých štúdiách. K. Buzássyová publikovala v r. 1991 koncízny sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania; v štúdii hodnotila aj relevantnosť parametra regionálnej príslušnosti respondentov ako faktora potenciálne ovplyvňujúceho fungovanie kategórie životnosti maskulín. V iných štúdiách však údaje o územnej rozšírenosti niektorého gramatického javu, sprostredkúvané v základných jazykovozemepisných dielach (najmä v Atlase slovenského jazyka), zvyčajne absentujú, pričom nesporne ide o jeden z dôležitých systémových rozmerov vo výkladoch javov, a to najmä dvojtvarov (Kačala, 2000, s. 15). Rozhodne s ním treba rátať (a pracovať) pri úvahách o funkčnosti či nefunkčnosti (alebo odôvodnenosti či neodôvodnenosti) pádového synkretizmu v paradigme ženských mäkkých substantív, konkrétne o (relatívne vysokej) frekvencii genitívneho tvaru s morfémou *-i* v ženských menách, v prevzatých slovách a i. (typ *od Táni, z inštitúcii*). Na stránkach Slovenskej reči diskutovali o tomto probléme – prirodzene zo širšieho hľadiska – J. Dolník (1997) a J. Kačala, ktorý pri argumentácii využil aj poukazy na situáciu v slovenských nárečiach. Pri tejto príležitosti možno stručne prezentovať aj zistenie (uviesť doklady), ktoré priniesla historická (diachrónna) dialektológia, priblížiť „korene“ tohto javu.

6. J. Stanislav v Dejinách slovenského jazyka (1958, s. 169) pri výkladoch o mäkkých ženských *ja*-kmeňoch (typ *dušä*) pripomína, že koncové *-a v* nom. sing. analógiou podľa typu *kosť* odpadá, a tak vznikajú formy ako *posteľ, obec, zem.* V nárečiach je novotvarov bez *-a* v nom. sing. ešte viac, napr. *ulic, lavic, polovic, píleňic, pivňic, stoľic* a pod. V genitíve mala stará slovenčina tvar *dušě.* V ľudovej reči tu však býva aj *-i* podľa *-i* kmeňov (typ *kosť*): *majú zemi dosť, s tejto zemi, do koži* (doklady sú z Turca). Miestami v strednej slovenčine je *-i* v gen. sing. všeobecne, napr. *uľici, zemi, čerešňi, hrobľi, gimnáziji, spadou do enej studňi.* J. Stanislav tiež pripomína, že „miestami v západnej a zväčša vo východnej slovenčine býva v gen. pravidelne *-i: z uľici, z duši, s posceľi.*

6.1. Dielo J. Stanislava Dejiny slovenského jazyka je úctyhodné rozsahom i množstvom pozbieraného a utriedeného materiálu, no mladogramatická „atomická“ metóda nedovolila autorovi zachytiť vývinovú líniu jazykovej stavby, a to práve najmä v historickej morfológii. Historické doklady, na ktorých stavia, nemusia totiž odrážať skutočný stav v niektorej lokalite; môže tu pôsobiť jazykový úzus pisára a pod. E. Pauliny vo svojej práci Vývin slovenskej deklinácie (1990, s. 67) materiálovo čerpá (aj) z nárečí, a to predovšetkým z II. zväzku Atlasu slovenského jazyka (Flexia), ktorý autorsky pripravil J. Štolc. O genitíve sing. pôvodných *ja*-kmeňov píše toto: „Koncovka gen. sg. bola pôvodne *-ě.* V dnešnom jazyku je jej pokračovaním koncovka *-e.* To je v slovenských nárečiach najrozšírenejšia podoba. Ale vo východnej slovenčine a v južnom páse stredoslovenských a západoslovenských nárečí je koncovka *-i: duši, uľici, koži.* V Novohrade je koncovka *-e: pivňice, duše.* V záhorských nárečiach, v Trenčianskej, vo veľkej časti Nitrianskej, v Turci, v Liptove a na Orave je zachovaná koncovka *-e: kože, kuchiňe, omše, meze.“*

7. Prípona *-i* v genitíve singuláru mäkkých feminín nie je teda nijako nová, navyše je rozšírená a známa v nárečiach nezanedbateľnej časti Slovenska. Výrazne je tu prítomný časový aj areálový faktor. „Konkuruje“ prípone *-e*; v takýchto prípadoch dvojtvarov sa hovorí o kolísaní a tvaroslovnej variabilite, ktorá sa pokladá za jav dlhodobo pôsobiacej pružne stabilnej synchrónnej dynamiky. Aj napriek tomu, že v tomto prípade nejde podľa nášho názoru iba o markantný prejav synchrónnej dynamiky (*-i* v genitíve „funguje“ už dlho, niekoľko storočí), nejde o typickú vývinovú zmenu. Prípona *-i* (pôvodná prípona *i*-kmeňov, ktorá spôsobila isté vnútrorodové vyrovnávanie) nie je v genitíve (ktorým sa vyjadruje neúplná pasívna účasť na deji) mäkkých feminín typu *ulica* kodifikovaná a tento stav netreba azda ani z pragmatickolingvistických dôvodov (napr. poznanie školskej praxe) meniť. Pádový synkretizmus v genitíve a datíve (vyjadrujúcom nie pasívnu účasť na deji, ale ani nie činnosť – sú to pády s výrazným paradigmatickým odlíšením) nie je v spisovnej slovenčine bežný a častý; netreba mu otvárať cestu ani (prípadným) kodifikovaním genitívnych dvojtvarov typu *zo stanice / zo stanici, od Táne / od Táni.* Nazdávame sa, že stále platí táto téza: Ak sa chce vysvetliť príčina javu, nestačí opísať súčasný, pozorovaný jav, ale treba skúmať stav pred začiatkom výskytu či fungovania tohto javu, resp. stav, v ktorom skúmaný jav ešte nejestvoval. Celospoločenská sústredenosť na prítomnosť, ktorá vari trocha narušuje a mätie hodnotovú orientáciu a súvisí azda aj s celkovým negovaním domácich tradícií ako organickej časti kolektívnej pamäti i historického povedomia, nie je v súlade s dialektikou vývinu morfológie, popiera jej podstatu, zneisťuje predmet výskumu. Nejde o to, aby sa programovo uplatňovala skupinová korporatívnosť, vyžadujúca rovnaký prístup k hodnoteniu historickosti v jazyku, ale o isté „zrovnoprávnenie“ diachrónnych jazykovedných disciplín. Vrátane historickej dialektológie.

LITERATÚRA

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania. In: Slovenská reč, 1991, roč. 56, č. 5 – 6, s. 262 – 276.

DOLNÍK, J.: O smerovaní k poznaniu používateľa jazyka. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 3, s. 212 – 217.

KAČALA, J.: Kodifikačný postoj a jazyková kultúra. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 1, s. 11 – 21.

KOŘENSKÝ, J.: Proměny myšlení o jazyce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1998. 310 s.

PAULINY, E.: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda 1990. 270 s.

RIPKA, I.: Úloha slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied 1990, s. 120 – 127.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1958. 744 s.

Systémový a komunikačný prístup v morfologickom výskume
(na materiáli predložkového a spojkového subsystému detskej komunikácie)

JANA KESSELOVÁ

1. V uvažovaní o možnostiach morfologického výskumu nadväzujeme na Saussurovu langue-parolovú dichotómiu. Vymedzenie langue ako spoločenskej konvencie vytvárajúcej systém znakov (Encyklopédia jazykovedy, s. 377) implikuje systémový prístup, chápaný ako taký spôsob reflexie, v ktorej sa jazyk pokladá za vnútorne paradigmaticky štruktúrovaný komplex prvkov so vzájomnými vzťahmi i vzťahmi k používateľom. Parole ako individuálna realizácia systému a súčasne zdroj jeho inovácií je podložím komunikačnej línie, zameranej na skúmanie prejavov prvkov a ich syntagmatických vzťahov v komunikácii. Ak za predpoklad langue a parole F. de Saussure pokladal faculté de langage (schopnosť hovoriť), potom možno oba prístupy usúvzťažniť s ontogenetickým pohľadom, ktorý ich obohacuje o procesuálnu stránku osvojovania si vypracovaného systému jazyka používateľmi.

2. Textový korpus, na ktorý sme aplikovali uvedené východiská, pozostáva zo 60 tisíc slov autentickej, v prirodzenom prostredí a bez prítomnosti dospelej osoby zachytenej symetrickej a asymetrickej, kosituačnej a konsituačnej dialogickej komunikácie detí mladšieho školského veku (6 – 10 rokov).

3. V príspevku sa zacieľujeme na ontogeneticky podmienené funkčno-komunikačné vlastnosti predložkového a spojkového subsystému v textovom modeli charakterizovanom hovorenosťou, dialogickosťou, neoficiálnosťou, improvizovanosťou a bezprostrednosťou kontaktu hovoriacich. Spoločnou črtou oboch subsystémov je vzťahovosť, ktorá sa v prípade predložiek v súhre s pádom špecifikuje na vzťah medzi determinujúcim slovesným alebo menným významom a determinovaným menným významom. Vzťahovosť spojok je nezávislá od pádu a slovnodruhovej príslušnosti súvzťažných slov a to sa premieta do širšej schopnosti stvárňovať

nielen vnútrovetné, ale aj medzivetné, determinačné i koordinačné relácie. Spojky a predložky posudzujeme ako operátory, participujúce na vnútrovetných a súvetných vzťahoch vo výpovedi.

Ontogenetickou konzekvenciou vzťahového významu spojok a predložiek je ich vývinové oneskorenie sa za ostatnými slovnými druhmi. Príčinu vidíme v protiklade medzi vysokým stupňom abstraktnosti sémantiky vzťahových slov a dosiahnutým stupňom vývinu myslenia. Svet dieťaťa tvoria najprv celistvé, komplexné jednotlivosti, každý predmet, každá osoba akoby žili pre seba, chápanie vzťahov je spočiatku v hraniciach názornosti, v spájaní blízkeho s blízkym (Příhoda, 1963, s. 237 – 251). V parolovej realizácii sa vzťahová sémantika predložiek a spojok manifestuje vysokou mierou štruktúrovanosti oboch subsystémov, podporenou navyše kvantitatívne obmedzeným registrom komunikačnocentrálnych prvkov. Komunikačné vyťaženie predložiek a spojok sa vyznačuje výrazne asymetrickou komunikačno-frekvenčnou realizáciou. Prvých päť najviac frekventovaných predložiek – *na, do, v/vo, s/so, z/zo* – predstavuje tri štvrtiny všetkých predložkových použití. Jediná predložka *na* tvorí celú štvrtinu predložkových realizácií. Dominantná spojka *a* predstavuje tri štvrtiny všetkých spojkových realizácií v detskom komunikáte, resp. prvých sedem najviac frekventovaných spájacích prostriedkov *a, že, keď, lebo, čo, aby, ale* reprezentuje 90 % spojok v celom skúmanom materiáli. Na popredných miestach frekvenčného slovníka spontánnych detských komunikátov je rozsahom obmedzený inventár prvkov, schopný vyjadriť veľké množstvo významov. To pokladáme za prejav princípu jazykovej ekonómie v osvojovaní si reči.

3.1. Komunikačnocentrálne predložky predstavujú mikrosystém kontaktových predložiek, reprezentujúci základné priamemu zmyslovému vnímaniu prístupné priestorové, t. j. smerovo-miestne vzťahy (kontakt s vnútrom objektu, povrchom objektu a kontakt dvoch objektov s irelevantnými vnútro-povrchovými vzťahmi), a časové vzťahy (začiatok – stred – koniec trvania). Uvedené vzťahy možno schematicky znázorniť takto (porov. Horák, 1989, s. 167 – 183):

	uskutočňovanie kontaktu	*trvanie kontaktu*	*rušenie kontaktu*
s vnútrom objektu	*do*	*v*	*z*
s povrchom objektu	*na*	*na*	*z*
objektu s objektom	–	*s*	–

Tento fakt poukazuje jednak na jestvovanie symetrie, pravidelnosti v insitnom jazykovom vedomí dieťaťa (termín J. Horeckého, 1991, s. 81 – 89), jednak na to, že v ontogenéze reči sú prvotné tie prvky, ktoré vstupujú do vzťahov opozície, ako i na to, že najfrekventovanejšiu vrstvu predložiek v skúmanom veku predstavujú tie re-

prezentanty, ktoré z historického hľadiska patria k najstarším pôvodným predložkám (Krajčovič, 1988, s. 149). To značí, že v individuálnom vývine reči možno sledovať stopy vývinu jazyka ako systému. Dodajme, že samotný priestorový význam a vysoká miera štruktúrovanosti systému nespôsobuje automaticky jeho komunikačnú preferenciu. V subsystéme pozičných predložiek *nad – pod – pred – za – medzi + I/A* vyjadrujúcom vertikálne a predo-zadné priestorové vzťahy sa síce oba predpoklady prelínajú, ale ich komunikačné využitie je pozoruhodne nízke (pozičné predložky predstavujú štyri percentá predložkových konkretizácií v texte a podstatnú časť tvoria ustálené syntagmatické spojenia). Príčinu vidíme v prítomnosti zreteľového aspektu v sémantike pozičných predložiek. Pomenúvanie polohy objektu vzhľadom na iný objekt je v porovnaní s priamym vymedzením miesta alebo smeru v reči dieťaťa sekundárne tak, ako je sekundárne pomenúvanie vlastností vyplývajúcich zo vzťahu k inému javu v porovnaní s pomenúvaním vlastností vyplývajúcich z hodnotenia samotného javu.

Na komunikačné uplatnenie predložiek má vplyv realizácia špecifických a modifikačných vlastností predložiek v rámci systému pádových významov. Čím užšia je spojitosť invariantného významu predložky, sémantiky pádu, mena a slovesa, tým výraznejšie sa predložka v reči dieťaťa presadzuje v invariantnom význame. Ak sa realizujú modifikačné vlastnosti predložky, v reči dieťaťa sa viac uplatňujú rozptýlené variantné významy predložky.

3.2. Mikrosystém komunikačnocentrálnych spojok je derivovaný z univerzálnej spojky *a*.

a
- tematicko-rematické nadväzovanie
- byť a mať
- verbum movendi a ...
- chronologická sukcesívnosť dejov – **keď**
- príčinno-účelové vzťahy – **lebo – aby**
- rektifikačné a spresňujúce konštrukcie – **čo**
- **že** : koordinácia – determinácia
- **ale** : podobnosť, príslušnosť – rozdiel, kontrast

V povahe kopulatívneho spojenia, v ktorom sa myšlienkové obsahy priraďujú, zoraďujú a zjednocujú na základe široko chápaného vzťahu príslušnosti prvkov, a tak vytvárajú východisko neskoršej explicitnej špecifikácie vzťahov, vidíme analógiu s hlavnou kognitívnou štruktúrou skúmaného vývinového obdobia. Je ňou tzv. grupovanie, čiže usporadúvanie predmetov a udalostí do súborov podľa ich spoločných vlastností (Fontana, 1997, s. 70), resp. tzv. sériácia (radenie) ako jedna z najvšeobecnejších myšlienkových operácií (Piaget, 1993, s. 86). Bohatá extenzia spojky *a* v detskej komunikácii nevyplýva z parolového využitia možných konkretizácií syntaktických vzťahov, ale zo špecifických funkcií, ktoré v detskej komunikácii plní. Polysyndetické pripájanie výpovedí v tematicko-rematickom type tematickej postupnosti s rastúcim vekom ustupuje a nahrádza ho vyjadrenie bezprostrednej chronologickej sukcesívnosti alebo súbežnosti dejov. Tieto vzťahy možno považovať za východisko príčinno-účelových alebo príčinno-dôsledkových vzťahov s vy-

sokým stupňom prediktability obsahu druhej výpovede. Usúvzťažnenie výpovedí spojkou *a* pozorujeme vo výpovediach, ktorých sémantickým jadrom sú slovesá zo špecifických sémantických skupín. V pozadí spojenia prvých dvoch najfrekventovanejších slovies detskej komunikácie *byť* (s existenčnou sémantikou) a *mať* (v posesívnom význame) by mohol byť fakt, že jestvovať a mať sú dve stránky existencie človeka, že „žiť a pritom nič nemať je v skutočnosti nemožné" (Fromm, 1994, s. 26). Druhý typ vzťahov so spojkou *a* predstavujú dvojčlenné spojenia výpovedí so slovesom pohybu. Toto sloveso je spravidla prvkom vyvoditeľným z daných propozícií na základe bežnej skúsenosti, domnienok a kontextu (výsledok inferencie, Dolník – Bajzíková, 1998, s. 116), teda reprezentuje smerovanie k explicitnosti výpovedného obsahu, korešpondujúce s princípom relevancie v komunikácii (Nebeská, 1991, s. 104 – 108). Využitie spojky *a* napokon súvisí s osobitosťou skúmaného textového modelu. Ústnosť, spontánnosť a nepripravenosť spôsobuje bohatý výskyt rektifikačných a dodatočne spresňujúcich konštrukcií.

Spojky *že, keď, lebo, čo, aby, ale* v skúmanom korpuse reprezentujú práve tie vzťahy, ktoré a) vyjadruje spojka *a*, alebo b) také, ktoré sú s nimi v binárnej opozícii:

a) Spojka *keď* je univerzálnym výrazivom vzťahov chronologickej sukcesívnosti, spojky *lebo – aby* zastupujú príčinno-účelové (účinkové) vzťahy, relatívum *čo* uvádza predovšetkým spresňujúce atribúty (podobne ako spojka *a* v rektifikačných a dodatočne pripojených syntaktických konštrukciách).

b) Spojka *že* je v opozícii so spojkou *a* na základe relácie koordinácia – determinácia, spojka *ale* je so spojkou *a* v takom pomere ako rozdiel, kontrast : podobnosť, príslušnosť.

4. Kým na jednej strane v komunikačnom zaťažení prvkov predložkového a spojkového subsystému je zrejmá asymetria, na druhej strane v skúmanom materiáli pozorujeme, že vzťah medzi typom medzislovnej alebo medzivetnej relácie a jej formálnym vyjadrením predložkou alebo spojkou smeruje k symetrii. Inak povedané, každému determinačnému a koordinačnému vzťahu v reči dieťaťa zodpovedá jeden výraz ako základný a reprezentatívny (ostatné sú istým spôsobom periférne – viazané na určitý typ dialógu, na príležitostné uplatnenie v reči dieťaťa s vyšším stupňom komunikačnej kompetencie). Touto symetriou vysvetľujeme napríklad kombináciu spojok a relatív typu *pýta sa, že čo, ... že skade, ... že kde, ... že kedy* a pod., aj keď ide o vyjadrenie jedného vzťahu. Spojky a relatíva, s ktorými sa spojka *že* kombinuje, dieťa vníma ako reprezentanty špecifických vzťahov v zhode so spomenutou tendenciou k symetrii, a preto na zvýraznenie predmetového vzťahu využíva i spojku *že* ako jeho základný prostriedok. V ontogenetickom vývine deklinácie, konjugácie a komparácie s rastúcim vekom pozorujeme oslabovanie univerzalizácie pravidelných gramatických tvarov, teda posun od pravidelných tvarov k nepravidelným a variantným, spojky a predložky, ktoré si dieťa osvojuje ako posledné, sú v mladšom školskom veku ešte v štádiu symetrie.

5. Záver. V parolovej realizácii spojkového a predložkového subsystému sa asymetrické komunikačno-frekvenčné zaťaženie prelína so symetriou vo vzťahu významu a výrazu, princíp jazykovej ekonómie koexistuje s princípom inferencie a relevancie komunikácie.

LITERATÚRA

DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998, s. 116 – 117.

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993, s. 377.

FONTANA, D.: Psychologie ve školní praxi. Praha: Portál 1997, s. 65 – 78.

HORÁK, E.: Východiská pre konfrontáciu predložkového systému slovenčiny s inými jazykmi. In: Studia Academica Slovaca. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1989, s. 167 – 183.

FROMM, E.: Mýt nebo být? Praha: Naše vojsko 1994. 170 s.

HORECKÝ, J.: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 89.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988.

NEBESKÁ, I.: Může být relevance postačujícím princípem komunikace? In: Slovo a slovesnost, 1991, roč. 52, č. 2, s. 104 – 108.

PIAGET, J. – INHELDER, B.: Psychológia dieťaťa. Bratislava: SOFA 1993, s. 86 – 97.

PŘÍHODA, V.: Ontogeneze lidské psychiky. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963, s. 237 – 251.

System and Communication Approach in the Research of Morphology

(Preposition and Conjuction Subsystem in Children's Communication)

In the use of conjunction and preposition subsystem in children's communication the communication and frequency is assymmetrical, but the relationship between the meaning and expression is symmetrical at the same time. The principle of the ecomic speech overlaps with the principle of derivation and relevance of communication.

Próba klasyfikacji przyimków wtórnych języka słowackiego w konfrontacji z językiem polskim

ELŻBIETA ORWIŃSKA-RUZICZKA

Na przestrzeni ostatnich 30-tu lat daje się zauważyc widoczny wzrost zainteresowania przyimkami, których liczba jest trudna do ustalenia, ponieważ jest to klasa niezamknięta, podlegająca ewolucji (jedne wychodzą z użycia, a na ich miejsce pojawiają się nowe), wykazująca silne tendencje do powiększenia swojego zbioru o nowe elementy, tzw. przyimki wtórne, co do których też nie ma jednoznacznej definicji. Orientacyjnie można podac, że fundamentalna praca J. Oravca (1968) przytacza 22 przyimki prymarne i około 80-ciu sekundarnych, dla języka polskiego M. Grochowski (1976) podaje listę ok. 110 przyimków (prymarnych i sekundarnych łącznie) z zastrzeżeniem, że jest ona niekompletna, R. Laskowski (1984) w swoim indeksie umieszcza ok. 125 przyimków, natomiast Słownik języka polskiego W. Doroszewskiego (1958 – 1969) zawiera około 70 leksemów przyimkowych. Jak widac w starszych źródłach liczba ta jest znacznie mniejsza niż w nowszych.

Wiąże się to z faktem, że w literaturze językoznawczej spotykamy różne definicje a ściślej mówiąc interpretacje pojęcia tzw. przyimkowości wtórnej, co pociąga za sobą różnice terminologiczne w tym zakresie. Wystarczy wspomniec takie określenia jak: przyimki przysłówkowe, przysłówki z rekcją (Klebanowska, 1971), przyimki odwyrażeniowe (Wątor, 1974), struktury zmierzające do uprzyimkowienia (Frankowska, 1982), wyrażenia przyimkowe niekompletne (Zgółkowa, 1980) – stawiane obok przyimków właściwych. Bardzo różne stanowisko w tej sprawie zajmowali językoznawcy polscy badający istotę przyimkowości.W spominany już wyżej J. Oravec, w swojej obszernej monografii wyróżnia przyimki prymarne i sekundarne, z których nowsze nazywane także „predložkové výrazy“ (s. 176); podobnie E. Pauliny w swojej gramatyce (1997, s. 149) definiuje je jako „pomocné slová, ktoré v spojení s nepriamymi pádmi podstatných mien, zámen, čísloviek vyjadrujú

príslovkové, predmetové a prívlastkové vzťahy" (Oravec, c. d., s. 7). Dowodem zainteresowania problematyką przyimka na przełomie lat 70-tych była też polemika między J. Oravcem a E. Horakiem na łamach Slovenskej reči, który reprezentował zgoła odmienne stanowisko opisując przyimek jako autosemantyczny leksem w izolacji od przypadka. Poza tym w literaturze językoznawczej słowackiej można spotkac także pojedyncze artykuły na temat przyimków, np. E. Jony (1940/1941), M. Marsinovej (1958), J. Horeckiego (1998) i in.

Ponieważ wśród leksemów nieodmiennych zjawiskiem powszechnym jest płynnośc granicy między nimi konieczne staje się jasne wyznaczenie kryteriów formalnych umożliwiających zakwalifikowanie ich do poszczególnych klas funkcjonalnych.

Moja interpretacja przyimkowości wtórnej opiera się przede wszystkim na cechach definicyjnych proponowanych przez M. Grochowskiego uznając kryterium formalno-syntaktyczne jako nadrzędne.

Za przyimek wtórny uważam każdą jednostkę leksykalną, która spełnia następujące warunki:

1. nieodmiennośc,
2. syntagmatycznośc,
3. funkcja łączenia składników zdania,
4. rząd przypadkowy,
5. obligatoryjnośc prawostronnego kontekstu,
6. którego forma gramatyczna jest rządzona przez przyimek,
7. stała pozycja linearna, tj. poprzedza rządzony człon nominalny, ale bez konieczności jego bezpośredniego następstwa,
8. nierozsuwalnośc segmentów w przypadku ciągów wielosegmentowych.

W oparciu o wyznaczone w punktach 1 – 8 cechy formalno-syntaktyczne wyłonionych zostało przeze mnie ok. 160 przyimków wtórnych języka słowackiego. Należy przyjąc, że jest to liczba przybliżona, ponieważ z jednej strony typ członu nominalnego, który stanowi klasę sybstytucyjną niezamkniętą, a z drugiej sama ewolucja języka sprawiają, że liczba przyimkowych jednostek języka jest zmienna, a w odniesieniu do przyimków wtórnych wykazuje tendencję rosnącą.

Wśród wtórnych przyimkowych jednostek języka znajdą się wiec takie różnorodne formy, jak: *miesto, vďaka, blízko, včítane, pomocou, prostredníctvom, znad, spomedzi, poniže, namiesto, v prípade, z hľadiska, na spôsob, vzhľadom na, spolu s, v závislosti od, bez ohľadu na, so zreteľom na, na rozdiel od,* itd.

1. *Miesto* vody pije víno.
2. *Vďaka* rýchlemu zákroku chlapca sa podarilo zachrániť.
3. Bývať *blízko* hotela.
4. *Vyše* dediny je hora.
5. Prístroje *včítane* optického kymografu boli umiestnené mimo zvukotesnej komory.
6. Vnímať *pomocou* zmyslov.
7. Byt som našiel *prostredníctvom* známych.
8. *Znad* múru sa vynorujú krovy.
9. Vybrali ho *spomedzi* viacerých.
10. Býva v domci *poniže* dediny.

11. *Namiesto* domu kúpil záhradu.
12. Presunúť si kreslo *doprostred* izby.
13. Kúriť *v prípade* potreby.
14. *Z hľadiska* efektívnosti výroby treba ...
15. Nohy jej puchnú, vystupujú na nich belasé žily a zauzľujú sa na lýtkach *na spôsob* orechov.
16. *Vzhľadom na* zvýšený počet ochorení treba deti očkovať.
17. Koncertoval *spolu s* bratom.
18. *V závislosti od* vývoja udalostí bude sa cestovať dnes, alebo až zajtra.
19. Vyšetrovanie bude pokracovať *bez ohľadu na* výsledok.
20. Takéto poradie prác je správne nielen *so zreteľom na* časový postup jednotlivých opatrení ...
21. *Na rozdiel od* ostatných nerád športuje.

W odniesieniu do tzw. ciągów kilkusegmentowych mogą się pojawic homofoniczne formy wewnątrz klasy przyimków, które na podstawie cechy nr 8 (o nierozsuwalności segmentów) dają się rozróżnic jako przyimek prymarny i przyimek sekundarny. Np. w zdaniu: *Podniky hospodária* ***v rámci*** *určitých právnych predpisov.* – ciąg dwusegmentowy *‚v rámci‘* nie dopuszcza żadnego determinatora, czyli jest nierozsuwalny, a więc jest to przyimek wtórny.

Natomiast w kontekście: ***V*** *tomto* ***rámci*** *odznel aj iný názor.* – mamy do czynienia z przyimkiem prymarnym *v* + rzeczownik w miejscowniku, co z kolei pozostaje w zgodzie z punktem nr 7 o braku konieczności bezpośredniego następstwa członu nominalnego.

Podobne zjawisko można zaobserwowac w odniesieniu do wielu innych przyimkowych jednostek języka:

– Je to spor *v otázke* termínov.
V tejto *otázke* niet sporov.
– Historický prieskum sa robí *z hľadiska* požiadaviek typologického prieskumu.
Tieto druhotné predložky rozdelíme *z* funkčného *hľadiska*, lebo ...
– Užívať liek *v podobe* piluliek.
Pri tejto hádke sa ukázal *vo* svojej pravej *podobe.*
– Investoval *bez ohľadu* na výsledok.
Bez akéhokoľvek *ohľadu na* uvedené argumenty konštatujeme ...

W wyniku takiego zestawienia otrzymujemy pary homofonicznych form:
v rámci[1] – v rámci[2]
v otázke[1] – v otázke[2]
z hľadiska[1] – z hľadiska[2]
v podobe[1] – v podobe[2],
z których pierwszy jest przyimkiem sekundarnym, a drugi prymarnym.

Przy wyodrębnianiu przyimkowych jednostek języka, bez względu na to, czy prymarnych czy sekundarnych należy także pomiętac o zjawisku homonimii leksykalnej wśród wyrażeń funkcyjnych, tzn. możliwości wystąpienia tych samych leksemów w innej niż przyimkowa funkcji, a więc przysłówkowej, spójnikowej lub operatora adnumeratywnego.[1] Cechy odróżniające homofoniczny leksem przysłó-

[1] Klasa leksemów nieodmiennych wyróżniona przez M. Grochowskiego (1997, s. 27).

wkowy od przyimkowego to: brak funkcji łączącej, występowanie w funkcji członu zdania, niezdolnośc do wchodzenia w relację syntaktyczną z rzeczownikiem oraz nieobligatoryjnośc prawostronnego kontekstu. Cechą odróżniającą spójniki od przyimków jest brak rządu przypadkowego, a także niewystępowanie w roli składnika członu zdaniowego i pełnienie funkcji wskaźników relacji syntaktycznych między członami wypowiedzenia lub wypowiedzeniami składowymi wypowiedzeń złożonych. Natomiast operatory adnumeratywne w odróżnieniu od przyimków wchodzą w relację syntaktyczną z liczebnikiem (a nie z rzeczownikiem).

Uwzględniając z kolei cechy morfologiczno-syntaktyczne – bo taka interpretacja narzuca się sama ze względu na różnorodnośc formy przyimków wtórnych – wyłania się podział na proste i złożone przyimki utworzone w różny sposób i od różnych części mowy. Wśród prostych dają się wyróżnic formy odrzeczownikowe utworzone z mianownikowej i narzędnikowej postaci rozmaitych rzeczowników (typu: *miesto, stred, prostredníctvom, vplyvom*) odprzysłówkowe (typu: *blízko, ohľadne, neďaleko*) a nawet czasownikowe (typu: *mimo, vrátane, včítane*).

W związku z typem narzędnikowym nasuwa się spostrzeżenie, że język słowacki jest bardziej syntetyczny w tym zakresie niż język polski, ponieważ tworzy więcej przyimków wtórnych z czystych form przypadkowych rzeczownika. Wprawdzie znane są w polszczyźnie formy: *celem, drogą, skutkiem, względem* ale jest to proces nowy i w fazie początkowej.

Przyimki sekundarne złożone ze względu na charakter złożenia, (tj. z jakich części mowy zostały utworzone) można podzielic na kilka typów:

A. – przyimkowy
B. – przyimkowo-przysłówkowy
C. – przyimkowo-rzeczownikowy
D. – ciągi wielosegmentowe.

Typ A, czyli złożenie z samych przyimków właściwych może byc podwójne i potrójne i występuje zarówno w języku słowackim, jak i polskim: słc. – pol. *znad, spod, spoza, sponad* (w jęz. pol. *sponad / z ponad*), *spopod*, słc. *spomedzi, spopred*, pol. *spomiędzy, sprzed*, itp.

Typ złożony z przyimka prymarnego i przysłówka stanowi stosunkowo nieliczną grupę i jest reprezentowany w obu językach przez takie formy, jak: słc. *poniže, povyše, obďaleč,* pol. *powyżej, poniżej, opodal*.

W tym przypadku rodzą się wątpliwości natury etymologicznej, ponieważ dyskusyjne może byc zakwalifikowanie do tej grupy niektórych leksemów przyimkowych, takich np. jak: słc. *pozdĺž, podľa, pozdola*, *pozhora*, pol. *wzdłuż, według*, które bez wątpienia poprzez studium przysłówka przeszły do funkcji przyimkowej, ale ich etymonami mogły być rzeczowniki.

Typ przyimkowo-rzeczownikowy reprezentowany jest przez różne jakościowo przyimki, różne formy przypadkowe rzeczowników i występuje w obu językach, np. pron. + $N_{nom.}$ (słc. *prostred,* pol. *pośród* i ich różne odmiany: *spośród* i szereg słc.: *do / u / v / na / s + prostred*), pron. + $N_{acc.}$ (słc. *naopak, namiesto*, *napriek, počas, včas, navzdory*, pol. *na przekór, zamiast*, *podczas*), pron. + $N_{gen.}$ (słc. *skraja, zdola, pozhora*, pol. *z racji, z dystansu*), pron. + $N_{dat.}$ (słc. *kvôli* jako jedyny reprezentant).

Najliczniejsza i nadal rozrastająca się grupa przyimków złożonych wtórnych to ciągi dwu i trójsegmentowe. Tworzone są przeważnie z typowych połączeń tj. przyimek właściwy + Nomen w różnych przypadkach, ewentualnie o budowie: przyimek – Nomen – przyimek .

Najbardziej produktywne przyimki prymarne w tym zakresie to: *v(o), z(o), s(o), na*, a co się z tym łączy najliczniejszą grupę ciągów – zarówno dwu, jak i trójsegmentowych – stanowią formacje miejscownikowe, dopełniaczowe, biernikowe, narzędnikowe.

Do ciągów dwusegmentowych zaliczam także typ postpozyjny, powstały z narzędnikowej formy przypadkowej + przyimek. Tu mam na myśli takie formacje, jak: słc. *vzhľadom na*, *smerom na / k*, pol. *rodem z, zgodnie z*, oraz przysłówek + przyimek, np. słc. *spolu s*, pol. *razem z*.

Schemat morfologiczno-syntaktycznej klasyfikacji

1. Proste
1.1. rzeczownikowe
1.1.1. mianownikowe
1.1.2. narzędnikowe
1.2. przysłówkowe
1.3. czasownikowe
2. złożone
2.1. przyimkowe
2.2. przyimkowo-przysłówkowe
2.3. przyimkowo-rzeczownikowe
2.3.1. przyimkowo-rzeczownikowe mianownikowe
2.3.2. przyimkowo- rzeczownikowe biernikowe
2.3.3. przyimkowo- rzeczownikowe dopełniaczowe
2.3.4. przyimkowo- rzeczownikowe celownikowe
2.3.5. przyimkowo- rzeczownikowe miejscownikowe
2.4.1. ciągi dwusegmentowe
2.4.1.1. ciągi dwusegmentowe miejscownikowe
2.4.1.2. ciągi dwusegmentowe dopełniaczowe
2.4.1.3. ciągi dwusegmentowe biernikowe
2.4.1.4. ciągi dwusegmentowe narzędnikowe
2.4.1.5. ciągi dwusegmentowe postpozycyjne
2.4.2. ciągi trójsegmentowe
2.4.2.1. ciągi trójsegmentowe miejscownikowe
2.4.2.2. ciągi trójsegmentowe dopełniaczowe
2.4.2.3. ciągi trójsegmentowe narzędnikowe
2.4.2.4. ciągi trójsegmentowe biernikowe

BIBLIOGRAFIA

DOROSZEWSKI, W.: Słownik języka polskiego. Warszawa 1958 – 1969.

FRANKOWSKA, M.: Determinator konieczny wśród określeń temporalnych. In: Grupy imienne z determinatorem koniecznym w języku polskim. Warszawa – Poznań – Toruń 1982, s. 109 – 127.

GROCHOWSKI, M.: Przyimek jako wykładnik relacji semantycznych między wyrażeniami predykatywnymi. In: Polonica II., 1976, s. 73 – 91.

HORÁK, E.: Predložkový systém spisovnej slovenčiny. (Prof. E. Paulinymu k šesťdesiatke.) In: Slovenská reč, 1972, roč. 37, č. 6, s. 341 – 354.

HORECKÝ, J.: Konkurencia predložiek *v* a *na*. In: Kultúra slova, 1998, roč. 32, č. 4, s. 193 – 197.

JÓNA, E.: Funkcie predložiek v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1940/41, roč. 8, č. 7 – 9, s. 256 – 260.

KLEBANOWSKA, B.: Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych. Wrocław 1971.

LASKOWSKI, R.: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Red. Z. Topolińska. Warszawa 1984, s. 294.

MARSINOVÁ, M.: Vyjadrovanie časových okolností spojeniami s predložkou *v/vo*. In: Slovenská reč, 1958, roč. 23, č. 3, s. 143 – 158.

ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.

PAULINY, E.: Krátka gramatika slovenská. 5., prepracované a doplnené vydanie. Bratislava: Národné literárne centrum 1997. 216 s.

WĄTOR, J.: Rozwój funkcji wyrazów i wyrażeń polskich od przysłówkowej do przyimkowej. Rzeszów 1974.

ZGÓŁKOWA, H.: Funkcje syntaktyczne przyimków i wyrażeń przyimkowych we współczesnej polszczyźnie mówionej. Poznań 1980.

Gramatička istraživanja hrvatskih govora u Slovačkoj

MIJO LONČARIĆ – ŽELJKO JOZIĆ

Hrvatski jezik, koji su u drugoj polovici 16. st. donijeli sa sobom Hrvati s teritorija između Kupe, Save i Une, danas je sačuvan samo u 4 sela u okolici Bratislave. Govori Hrvata u Slovačkoj danas čine, a tako je vjerojatno bilo i u vrijeme doseljenja, dvije skupine:

A. čakavski govori – Novo Selo (Devínska Nová Ves, dalje NS), Čunovo (Č), Jarovce (Hrvatski Jandrof, dalje J), i u Rusovcama (R) još rijetki pojedinačni govornici; tom su tipu pripadali i sada izumrli govori u Dubravi (Dúbravka), Lamoču (Lamač), Bystrici i Mástu;

B. čakavsko-kajkavski govor Hrvatskoga Groba (Chorvátsky Grob, dalje HG).

Na području oko Bratislave u 16. st. postojao je veći broj naselja koji su nastanjivali Hrvati koji su govorili hrvatskim jezikom: gradišćanskohrvatski povjesničar Ivan Dobrović govori o 18 mjesta (Dobrović, 1952, s. 57), Stjepan Ivšić pak govori o 20 bivših hrvatskih sela u Slovačkoj (Ivšić, 1971, s. 768), a povjesničarka Květa Kučerova navodi da je na teritoriju zapadne Slovačke bilo oko 40 hrvatskih naselja (Kučerová, 1971, s. 139).

Interes za govor doseljenih Hrvata u Slovačku prvi je iskazao Fran Kurelac sredinom 19. st. Svoje putovanje opisao je u predgovoru zbirke pjesama Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i železnoj na Ugrih. U knjizi Hrvatske nasobine u Moravskoj, Donjoj Austriji i zapadnoj Ugarskoj iz 1898. g. Ivan Milčetić donosi putne bilješke s putovanja po Moravskoj, Donjoj Austriji i zapadnoj Ugarskoj, no u tim radovima nije se pozornost posvećivala gramatici i jezičnim značajkama tih govora.

Prvi, a pokazat će se i najvažniji istraživač hrvatskih govora u Slovačkoj bit će češki dijalektolog Vaclav Vážný. U sklopu monografije Antona Václavika Podunajská dedina v Československu. Monografia o Chorvátskom Grobe iz 1925. g. Vážný je donio temeljitu studiju o govoru Hrvatskoga Groba O chorvátském ‚kajkavském' nářečí Horvatského Gróbu. Dvije godine kasnije (1927.) Vážný u Zborniku Filozofskog fakulteta u Bratislavi donosi još jednu raspravu o hrvatskim govorima Čakavské nárečí v slovenském Podunají, ovaj puta o govoru Djevinskog Novog Sela i Dubrave, mjesta sjeverozapadno od Bratislave. Vážný spominje

i nekadašnje (povjesničari kažu i najstarije – Kučerová, 1971, s. 139) hrvatsko mjesto Lamoč, o čijem je govoru mogao vrlo malo saznati od jednog 80-godišnjaka, jedinoga koji je tada još govorio hrvatski. Sudbinu Lamoča kasnije je doživjela i Dubrava, koja je danas potpuno poslovačena.

Opširne studije Vaclava Vážnoga o govorima jedinih tada preostalih hrvatskih naselja u Slovačkoj obuhvatile su fonološke, morfološke, rječotvorbene, sintaktičke i leksičke značajke tih hrvatskih govora. Premda su neki ocjenitelji (Belić, Rešetar, Miletić, Ružičić, Đorđić) tim radovima uputili zamjerke, bilo u zapažanju jezičnih značajki bilo u njihovu tumačenju, ta su dva djela nezobilazna literatura pri svakom proučavanju hrvatskih govora u Slovačkoj, a pogotovo iz perspektive što, barem što se tiče Hrvatskoga Groba i Djevinskog Novog Sela, većina tih značajki obilježava te govore i danas.

Vážný prikazuje morfološke značajke mladogramatičarskim pristupom, ponajprije paradigmi imenica (muškoga, srednjega i ženskoga roda), a zatim govori o osobitostima u svakom pojedinom rodu. Za imenice muškoga roda ističe posebnost kratke množine, tipa *rùbȏg – rubȏgi*, ali navodi da je iznimka imenica *vùbȏl – volubȏvi*, koja u akuzativu množine pored *vòle* ima i *volubȏve*, te arhaičan korijen u riječi *daȂ – dnev* (Vážný, 1927, s. 188). Za imenice ženskoga roda neobično je, a to je posebno istaknuo i Rešetar da je uz uobičajenu deklinaciju Nsg *kťiȆ·a* Gsg *kťiȆ·e* sačuvan oblik *kť9* bez ikakve promjene u svih 7 padeža jednine. „Je li zbilja tako?“, pita se Rešetar i dodaje: „A ako jest, i to je nešto vrlo neobično“ (Rešetar, 1927, s. 378).

Kod ličnih zamjenica u jednini Vážný ističe Isg na *-u*: *matnū, tubȏbu, sòbū*, što je vjerojatno analogija prema imenicama ženskog roda, tipa *žènū, duȂū* (Vážný, 1927, s. 193).

U dijelu o glagolima, uz uobičajen prikaz glagolskih vremena i oblika, Vážný ništa ne govori o glagolskom vidu, što mu nisu prigovorili ni Belić ni Rešetar.

Vážný je u svojim raspravama o hrvatskim govorima u Slovačkoj (Hrvatski Grob, Djevinsko Novo Selo i Dubrava) prikazao stanje tih govora na svim razinama: na fonološkoj razini iscrpno je prikazao glasove s obzirom na podrijetlo i razvoj, suglasničke skupine; najveći dio opravdano je posvećen gramatičkom opisu, a oprimjereno je i popriličnim brojem tekstova. Rešetar mu je prigovorio da se previše osvrtao na pojave u jeziku koje su potpuno razumljive, pogotovo se to odnosi na sintaktički dio, gdje se uz rijetke iznimke donose sasvim „obične stvari iz srphrv. (i opće slavenske) sintakse, a novo je samo to, da upitna čestica *li* stoji u početku rečenice“ (Rešetar, 1927, s. 377). Akcentuiran rječnik na kraju rada o Hrvatskom Grobu u to je vrijeme bio najpotpuniji rječnik Hrvata izvan Hrvatske, kojemu još veću vrijednost daje činjenica da je Vážný prije samog rječnika donio skupine riječi koje se tiču istoga konkretnog ili apstraktnog područja, a zatim grupirao pozajmljene riječi prema njihovu podrijetlu. Posebno je važno istaknuti da je Vážný posvetio dosta prostora morfološkom akcentu.

O akcentuaciji u djelima Vážnoga osvrtao se i Rešetar, a posebno Stjepan Ivšić, koji je i sam istraživao govore Hrvata u Slovačkoj 30-ih godina 20. st. Rad Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata Gradišćanaca nije tiskan za Ivšićeva života, nego ga je tek 1971. za tisak priredio Božidar Finka, premda je rad našeg

najvećeg dijalektologa i nenadmašnoga stručnjaka za akcentuaciju vrijedan prinos poznavanju govora slovačkih (i gradišćanskih) Hrvata.

U novije vrijeme istraživanjem hrvatskih govora u Slovačkoj bave se Sanja Vulić, Bernardina Petrović i Jela Maresić, a rezultat je monografija Govor Hrvatskoga Groba u Slovačkoj kao zajednički rad autoricâ.

Najnovija gramatička istraživanja koja su proveli Lončarić i Šojat u sklopu Hrvatskog dijalektološkog atlasa 90-ih godina pružila su sliku hrvatskih govora u Slovačkoj koja se unekoliko razlikuje od ranijih prikaza. Najsvježije podatke o tim govorima donosi rad Andreja Novika Chorvati a chorvatština v slovenskem Podunaji (Obce Čunovo a Jarovce) i Lončarić u zborniku Odkaz a súčasnosť Chorvátov na Slovensku radom Jezik Hrvata u Slovačkoj, oba iz 2001.

Dobar dio rasprava, koje očito ne prestaju ni danas (Vulić – Petrović, 1999, s. 29 – 32), vodio se o dijalektnoj pripadnosti govora Hrvatskoga Groba. Naime, Vážný je govor tog hrvatskoga mjesta nazvao kajkavskim, najvećim dijelom zato što je u tom govoru prisutna zamjenica *kaj*. S tim se nazivom mnogi jezikoslovci u to doba nikako nisu mogli složiti, pa tako Miletić piše da „fonetika i morfologija ovoga govora pokazuju mnogo osobina štokavskog ikavskog govora, sa starijom morfologijom (...) dok je utjecaj kajkavskoga narječja i slovačkoga jezika na fonetiku i morfologiju dosta neznatan“ (Miletić, 1925 – 1926, s. 315). I Rešetar je prigovorio na kajkavskom određenju govora Hrvatskoga Groba, koji on smatra čakavskim. Jednakog je mišljenja i Belić, dok Ivšić na jednom mjestu kaže da „govor u *Hrv. Grobu* ima doduše kajkavsku uptinu zamjenicu *kaj*, ali je inače u osnovi više čakavski ili štokavski“ (Ivšić, 1971, s. 750), a na drugome: „Za *kajkavski* govor u *Hrv. Grobu* mogu reći da je to mješovit čakavsko-kajkavski govor, koje su nosioci bili nekad u susjedstvu kajkavskoga, iz koje je preuzeo upitnu zamjenicu *kaj*“ (Ivšić, 1971, s. 762). Vulić – Petrović u monografiji o Hrvatskome Grobu opširno pišu o problemu smještanja dotičnoga govora u čakavski, odnosno kajkavski dijalekt donoseći pregled rasprava o tome od samih početaka, tj. od Vážnoga sve do Ripke. Vulić – Petrović drže da govor Hrvatskoga Groba pripada kontinentalnom poddijalekta čakavskoga dijalekta, a govori Hrvata u Devinskom Novom Selu, Čunovu i Hrvatskom Jandrofu rubnom poddijalektu srednjočakavskoga dijalekta. Lončarić zaključno predlaže: „Govor HG drukčiji je ostalih hrvatskih govora u Slovačkoj i od svih drugih gh govora, čakavskih, štojskih (sombatelsko u Mađarskoj i susjedno područje u Austriji), koji imaju također znatnih kajkavskih osobina, te kajkavskih govora (Homok, Vedešin u Mađarskoj, na jugu Nežiderskoga jezera). Vážný je, pišući o njemu, dobro uočio njegov poseban položaj, označivši ga pod navodnicima kao „kajkavski“. Dakle, on nije rekao da je to kajkavski govor, nego da je drukčiji od čakavskih govora, s kajkavskim osobinama.

Svi istraživači koji su se bavili ili samo spominjali HG iznosili su, svoje mišljenje ili stav drugih, o njegovu mjestu u hrvatskom dijalektnom mozaiku. U tom je, svakako, vrlo važno mišljenje Stjepana Ivšića (1971, s. 750), pa ga citiram: „Za kajkavski govor u Hrv. Grobu mogu reći da je mješovit čakavsko-kajkavski govor, kojeg su nosioci bili nekad u susjedstvu kajkavskoga, iz kojeg je preuzeo zamjenicu *kaj.* “ Svakako, u Ivšića je točna karakterizacija HG kao čakavsko-kajkavskoga govora, ali nije dobro reći da je to „mješovit“ govor, već bi dijalektološki bila

točnija karakterizacija „prijelazni“, dakle HG ima prijelazni čakavsko-kajkavski govor. Takvih govora u Gorskom kotaru i susjednom sjevernom području ima više.

Međutim, ako se odlučuje između „čakavski“ i „kajkavski“, uvjetno ga se može svrstati i u čakavske govore, uz navođenje njegova posebna položaja, kao što je Ivšić „kajkavce ikavce“ svrstao u kajkavske govore i kao što govorimo o kajkavcima „akavcima“, tj. o kajkavskim govorima u kojima je refleks poluglasa *a,* a ne glas tipa *e,* kao što je to slučaj i s HG.

Kako se dosta o tome raspravljalo, a nigdje nije navedena važna kajkavska osobina govora HG – osnovna kajkavska akcentuacija. U HG prepoznatljiva je opreka po kvantiteti u prednaglasnom slogu – „prednaglasna duljina“ i kajkavske metatonije – akut i cirkumfleks. Kasniji razvoj akcentuacije također je kajkavski, pomak naglaska po drugim principima nego u čakavštini, ne dulji se zadnji zatvoreni slog. Ivšić je sigurno mislio na upravo na akcentuaciju kada HG pripisuju „kajkavštinu“. Na temelju akcentuacije Ivšić je također pleš̌ivičkoprigorske govore svrstao u kajkavštinu, iako ni oni nemaju tipičan kajkavski razvoj poluglasa i jata“ (Lončarić, 2001, s. 43 – 44).

Kao rezultat najnovijih istraživanja ovdje se donosi pregled morfoloških osobina hrvatskih govora u Slovačkoj.

Zbog specifičnosti morfološke razine i zbog prostora pregled oblika prikazat će se zajednički za sve skupine.[1] Čakavski govori obično imaju oblike jednake susjednim gh govorima, a od njih često odstupa HG, koji se opet u relativno većem broju slučajeva poklapa s govorom Bajnogroba (Weingraben) u srednjem Gradišću.

Stare morfološke osobine

U Lsg o-osnova nastavak *-i* dolazi u svim govorima, ali je on u HG, kao i kod moravskih Hrvata bio, bio jedini nastavak, dok je u drugim govorima uz njega, dolazio i nastavak *-u.* Primjeri: NS *uõki, (va) zuĀi, drźĀi*; J *(va) ũoki, (na) pŕsti; Č uĀki / uĀku, stóli / stolu;* HG *kóni, óci, séli, póli, teléti.*

U Isg a-osnova nastavak je *-u,* što se prenijelo i na *i*-osnove, kao i kod susjednih gh govora. Primjeri: NS *žénū, snáhu, slaĀu, kuošťū;* Č J *nógu, (z) mášťou, kokóšou;* HG *dūšou; kosťou, solou.*

Nastavci iza tvrdoga i mekog osnovnoga suglasnika

Tendencija za generaliziranjem nastavaka iza tvrdoga suglasnika, pa su česte dublete. U HG dolaze samo nastavci tvrdih osnova.

Primjeri: HG *kónof* Gpl, *kónom* Dpl; NS *kraĀem / kraĻuom, óciem / ócuom* (sve Isg i Dpl), *puóĻem* Isg; Č *nóžom / nóžiem, z ócom / óciem* Isg; J *(z) múžom, ocom, (o) múžouĀ* Lpl.

Vokativ

Za vokativ postoje posebni oblici samo za neke imenice,[2] i to za neke rodbinske nazive, što je prežitak, za *Boga* – utjecaj crkvenoga jezika, a čini se i pod utjeca-

[1] Tako je postupio i Neweklowsky u svojoj knjizi.

[2] S tim u vezi može se postaviti zanimljivo teoretsko pitanje: može li se govoriti o vokativu kao posebnom padežu u tim govorima, postoji li uopće kategorija vokativa? Takvo se stanje može interpretirati na dva način: (a) kategorija V ne postoji, pertirificirani su oblici iznimke; (b) V postoji kao samostalan padež, ali u velikoj većini imenica postoji sinkretizam između V i N, kao što postoji sinkretizam između većine padeža i-deklinacije.

jem slovačkoga jezika. U NS to su od rodbinskih naziva *s´Āu (muoj),* utjecaj je crkvenoga jezika u *Bóže oče, Bóže (sv´Ā),* a u primjeru *smráde* bit će utjecaj slovačkoga. U HG primjer je za rodbinske nazive *mámo.*

Imenice

Za sklonidbu treba reći da u množini nije došlo do sinkretizma DLI, kao ni u gh govorima, tj. postoje posebni oblici za te padeže, i to *-om* za m. i s. rod o-osnova te *-am* za a-osnove.

Primjeri: NS > D *gũolubom, kokóšām;* L *(na) nóxtī, dr´Āi, nógā;* I *konópcī, jãjci, ovcãmi;* J > D *junãkom, žénam, kťeram;* L *(na) nóxti, riẽbri, nógā* I *junãki, žénami, kťerami;* Č *žénām, (o) žénā, ženãmi;* HG D *vo&om, s´Āom, kčera&;* L *(na) noga&;* I *vóli, ófcami.*

Npl

U Npl imenice u čakavskim govorima imaju uobičajene hrvatske nastavke, tj. m. r. *-i* (bez duge množine), ž. r. *-e,* a srednji rod ima (kao i u A) *-a.* Osobitosti su u HG u imenica m. r. o-osnova, koje imaju dvojak nastavak, tj. s obzirom na kategoriju živoga različit je nastavak u imenica koje znače čovjeka – nastavak *-i*, od imenica koje znače nešto neživo ili životinju – nastavak može bit *-e*, što je preuzeto iz slovačkoga jezika. Vážný kaže da jedne imenice koje znače neživo imaju nastavak samo *-i,* druge samo *-e,* a treće jedan i drugi nastavak. Danas mogu sve imati *-e.* Primjere navodim prema Važnom: živo > *s@ni, pa&i, junak&i, bógi, dúhi;* neživo: samo *-i* > *zu&i, vla&, koráki; -e* > *méline, sve&e, píneze;* oba > *mózgi / mózge, oríhi / oríhe, rógi / róge, lónci / lónce.*

Gpl

U gh govorima generaliziran je u Gpl nastavak *-of (ov)* iz deklinacije o-osnova m. r. kod svih tipova i rodova imenica, s time da su obično moguće dublete, sa starijim stanjem i s tim nastavkom, i to tako da su u jednim govorima običniji oblici sa starijim stanjem, a u drugima s nastavkom *-ov.* Tako je (bilo) i u h govorima u Slovačkoj, osim u HG, gdje se čuva starije stanje. Neweklowsky se pita je li to utjecaj slovačkoga jezika, a što vjerojatno i jest. U Č zabilježen je nastavak *-o,* što nije jasno je li to jednačenje s L, ili je asimilacija (gubitak) *uH*

Primjeri: HG *brátof* (u hrvatskim govorima ta imenica obično nema množine, zamjenjuje ju zbirna imenica *braća*), *dneĀof / daĀof / daĀ, dúbof, kónof, luĀi, pineĀ, seĀ, pleĀ, meĀ, imeĀ; žeĀ, duĀ, zémal / zémli, kraĀ, sľĀ, dásak, séstar; kósti;* NS *sínov, junaĀov; z:pkov – divuoĀk, ž´Ān, dásāk;* Č *dičãko / dičakouH, ťinouH, ũk, nuoł, glał, r:či, riẽbar;* J *jeziko / jez´Āou / jeziko; riẽber, ramieĀ, ruĀ, nuoĀ, ž´Ān; (piet) daĀ, (jédna) tisūť – (dv´Āťísūť.* Neke imenice koje i inače u h. imaju posebne nastavke imaju ih i ovdje, npr. Č *očíju, ušíju.*

Dpl

U HG i NS imenice s. r. preuzele su nastavak *-am* iz a-osnova, a u J i Č dubletni su oblici s tim i starijim nastavkom *-om,* kao i gh govorima. Primjeri: HG *sélam, telétam; kostam, kčéram – žénam, žénax, žena&i; brátom, kónom;* NS *kóňom; teliẽtam, róba)n, žénām, kťérām, kokóšām;* J *žénam; kťéram, kokoĀum;* Č *dičãkom.*

Apl muških o-osnova

U čakavskim govorima, kao i u gh govorima, u Apl nastavak je u imenica m. i ž. roda *-e*, a u s. r. jednak ne Npl (*-a*). HG odstupa od toga a odlikuje se time što je taj

padež u imenica m. r. o-osnova jednak Gpl, npr. *brátof, stólof*, prema *lónce, dúbi.* Ta je osobitost preuzeta iz slovačkoga jezika.

Lpl

Imenice m. r. imaju nastavak *-i* (od *ih*), a ž. r. a-osnova ima *-a* (od *-ah*). Imenice ž. r. i-deklinacije mogu imati jedan i drugi nastavak, a imenice s. r. imaju različite nastavke u različitim govorima. U HG s. r. može imati nastavke *-ih / -ah.* Primjeri: NS *graḷi, siẽli, ž'enā, kóstī;* J *siẽli, riẽbri, dr´āi, žénāx, kóstīx;* Č *(o) s:no, dičāko, stóluo; žénā, nógā, (na) ram´āni;* HG *kónih, sluǵih; žénah, dušāh; sélah / sélih; pléčah / plečih*.

Posebnosti

Stare *n-* i *nt*-osnove razvile su se kao i u drugim hrvatskim govorima. Primjeri: NS *íme – imiena;* J *jíme – jimiena;* Č *jíme – jímena – jim:ena.* Prema *tele* u čakavskim, kao i u hg govorima, množina je supletivna, od osnova na *-ić* i *-(a)c*, dok su u NS djelomično, a u HG redovno dobile množinu prema proširenoj osnovi jednine, npr. *téle – téleta* Gsg i ANpl; NS *téle – teliẽta.*

Imenice *mát, kt´ā(kt'ier)* NS u kosim padežima s proširenom osnovom imaju nastavke a-osnova, osim u Asg gdje nemaju nastavka: NS *kt´ā kt'ier, mãti – mãter;* J A=N *kt'ieā – (meǵka);* HG *kčí – kčér, máti – máter.*

Odnos ***oko – oči, uho – uši*** > NS *uõko – uõči, uāo – uāi;* J *uõko – óči, uāo – úši;* HG *óko – óči, uho / ušeāo – ušésa;* ***dan*** > NS *daā – dn´āva;* J *dān – dnēva;* Č *dah, (do) dn´āva, (5) dân, (2,3) dn´āpuõdne, (po) puõdnevi;* HG *daā – dnievi / dāni.*

Konstrukcije s brojevima

U konstrukciji s brojevima 2, 3, 4 kao i u većini hrvatskih govora poseban je oblik, jednak Gsg za m. i s. r., a NApl u imenica a-osnova: NS *brãti, l:eta;* J *brãti, l´āta*; HG *bráti, láta; tr´ālíce.*

Uz brojeve veće od pet stoji u NS množina, i onda ako broj završava na broj od 1 do 4, npr. *stuā jédna ḷũdi.*

Rod

NS *žeja / žaja, stran – strani, kluā – klúpi, zvuoā;* J *žája, klúp, zvuoā – (smēt), klūp, zvón;* NS *pŕsa, jāsla, lãkat, kafeā; J pŕsi, jãsle, lákat, kafeābieli; HG pŕsi, jásle, lákat, kāva.*

Član

Za gh govore utvrđeno je da su pod utjecajem jezika koji imaju član – njemačkoga i mađarskoga – upotrebljavali pokaznu zamjenicu u funkciji sličnoj određenome članu, a broj *jedan* u funkciji neodređenoga člana.[3] Vážný daje primjere iz NS: *jédna mãti je imãla tr´āt'iere (...); ta: mãti n´āíkamor íšla (...); va tuom graḷi je b´ākraḷ; ta!kraḷ je čuḷ tr´āpánuof plač.*

[3] U hrvatskim narodnim govorima, kao i u gradskim govorima i kolokvijalnom jeziku uopće, česta je, odnosno češća je takva upotreba zamjenica i broja jedan nego u njegovanu jeziku, posebno pisanom. Znači takva je upotreba moguća i bez utjecaja sa strane. To pokazuju i originalne snimke kazivača narodnih pripovjedaka, ako nisu redigirane.

Zamjenice

Lične (osobne) zamjenice

ja: NS (kao većina gh govora) s osnovnim *a* ili bez osnovnoga samoglasnika (nenaglašeno, naglašen je prijedlog) u Isg *maȁu // mánu,* ali *sá mnu;* JČ *maȁu;* HG (kao i Štoji, npr. Čajta, Čemba) sa *e* u tom padežu *ménom.*

ti: Isg > NS *tuobu / tobu; JČ tóbu;* HG *tébom.*

sébe: Isg > NS dublete sa *o, e – sóbū // suobu + sébū;* JČ *sóbu;* HG *sébom.*

Za ***on*** čuva se razlika između D i L: *ńemu, mu – ńeȁ*, a za ***ona*** D=L *ńoj*, enklitički *joj.* Za *ona* Isg > NS *ńuȁ*; J Č Isg *(s) ńuȁ*; HG *ńoȁ;* Asg > NS *ńu,* nenagl. *ju.*

ono u Asg čuva se stari oblik *ńeȁ*, enkl. HG *je.*

Oblici Gsg *ńega, ńeȁ* služe i kao posvojne zamjenice, i to za m. i s. r. rjeđe, a za ž. r. uvijek.

U množini u HG oblik s. r. izjednačen je sa ž. r. – *one,* dok se u drugim govorima razlikuje *óna – óne.*

U čakavskim govorima A *ńe*, nenagl. *je,* a u HG za ljude A=G i glasi *n´ȁ*; DLI *ń´ȁ, ńimi, ń´ȁ*; HG *ń´ȁ.*

Upitno-odnosne imeničke zamjenice:[4]

– za čovjeka *(g)do* > NS *gdó / gduoȁ* pridjevska *k´ȁ*, npr. *K´ȁ je dóšal;*

– za neživo i životinju *ča* – u čakavskim govorima, *kaj* u HG.

Za *do* čuva se u ča govorima razlika između D i L – *kómu – kom*, a u HG L je *keȁ.*

Neodređene zamjenice složene sa (*g)do – nígdo, nígdor* sklanjaju se kao i ta zamjenica G *nikoga, nikogar*, NS *nígduor* ‚nitko‘, *vóḷdo / vójdo* ‚netko‘, J *nígdo + níki,* HG *nígdo(r).*

Za *ča // kaj* čuva se također razlika između D i L > *čemu – čiem.*

G je u NS i HG *čéga.*

Svuda je *níšt, s ničim, s nikim.*

Prilozi tipa *zač* poznati su u svim mjestima: NS *zaȁ, kuoȁ – tuoȁ*; J *záč;* HG *zāč.*

Pridjevske upitno-odnosne zamjenice

U svim govorima postoje *k´ȁ, kaȁ, koȁ*, a u HG uz njih i *kotéri.* Postoje razlike u Isg ž. r. čakavski *kuȁ*; HG *koȁ.*

Kod ***posvojnih*** zamjenica ističe se kontrahirani oblik *ńeȁ* za množinu u čakavskom, a u HG je starije *níhof.*

Nema posvojne zamjenice za 3. l. sg ž. r., za što služi G od *óna – ńeȁ*; HG *neȁ* (npr. *ńeȁ brat, od ńeȁ bráta*).

Ostale zamjenice

Prema prahrvatskom i praslavenskom **vьsь* i obično u hrvatskim govorima *ves // sav, sva, sve* u hrvatskoslovačkim govorima ta je zamjenica očuvana u HG, gdje ima sve oblike, osim Nsg m. r., npr. *sa tráva, se sélo, si luȁi,* ali samo *séga grah / lúdik.* Umjesto m. Nsg služi zamjenica *cēli.* U čakavskim govorima *vás, sé – séga, sá;* J Č m. i ž *tá,* s. *tuoȁ*; HG m.+ž. *ta.*

[4] Imeničke zamjenice ne mijenjaju se po rodu; to su i lične (osobne) zamjenice za 1. i 2. l. sg (*ja, ti, mi, vi*).

Pridjevi

Kategorija određenosti – razlikovanje između određenoga i neodređenoga vida pridjeva – izgubila se u HG i NS, vjerojatno pod utjecajem slovačkoga jezika, dok se u J i Č još dijelom čuva, kao i kod većine gh govora. I u HG i u NS postoje kod nekih pridjeva dva oblika u Nsg m. r. – bez nastavka i s nastavkom *-i.* U NS u atributivnoj službi ti su oblici dublete, a u predikativnoj običan je lik bez *-i* > *súh – súhi, zélien – zeľāni, nízak – níski, velik – vel:ki: Uoāje duoāar. – Dóšal je taā dobrāā duoāar človik.;* HG *dóbi, stári, māli, vísoki.*

U HG i neki posvojni pridjevi mogu imati likove sa i bez nastavka *-i*, npr. *bratof + bratóvi*, ali posvojni pridjevi od imena imaju obično samo likove bez nastavka, npr. *Jezušof, Josezfof.*

U Npl HG i NS izjednačili su se (u slovačkom okruženju) oblik s. r. s oblikom ž. r., npr. NS *nuóvi – nuóve* ž. i s. r., HG *noāi – noāe.*

Komparacija

Iz sljedećih primjera vidi se da je redovan sufiks za tvorbu komparativa i superlativa *-iji.* Navode se i potvrde za posebne tvorbe u određenih pridjeva: NS *ravníji – naāravníji, sláb – slábji, bľāad – bľāji, veľāā – vieťi, māakak – mékļi, ľāā – volíji, duoāar – buoāā + lípši;* Č *stáriji;* J *starjāvíšji, mékļi, ļigļi, mįńi, bóļi, viēťi, tvrďi, mlajāālípša; nějkreťi*; HG *deblíja, tvŕdii, šírja, sládia, bóli, máńi, víši, vékši; najboli.*

Brojevi

Brojevi veći od 20 tvore se u NS i HG kao i obično u hrvatskom jeziku, a u J i Č kao u gh govorima, tj. najprije idu jedinice a onda desetice, npr. *šiest četrdéset:* NS *jédan dvajāset, jédan dvajsiēti* – danas i obratno (desetice pa jedinice); HG *jédandvajāset* (Vážný).

Brojne imenice (zbirni/kolektivni) brojevi od 4 na više tvore se u čakavskim govorima sufiksom *or,* ali u NS sa *or,* ali *čiētvero,* dok se u HG javlja jedan i drugi.

Kao i u gh govorima postoje specifični zbirni brojevi, odnosno brojni prilozi za osobe sa sufiksom *-imi / -ime*, npr. u NS za m. r. i za miješano društvo *dvímie, trímie, petíme*, dok se za ž. r. upotrebljava glavni broj, npr. *piet (žien).*[5]

Glagoli

Od jednostavnih finitnih (ličnih) paradigmi postoji samo prezent. Od aorista sačuvan je samo petrificirano *réku* (< **rekoh*), u značenju ‚kažem, mislim‘.

Izgubljeno je *-i* u infinitivu, kao i kod većine gh govora. Prema djelomičnom pomaku akcenata, duljenju (što kod *e, o* rezultira diftongiranjem) Neweklowsky pokazuje da je to relativno novija pojava, što svjedoče i dublete sa *-i* u nekim gh govorima. Primjeri: NS *plākat, xtit*; J *pliest, trt, tkát, podõjit, zdígnut;* HG *jíst, čístit, ígrat, péč.*

Prezent

Nastavak *-u* u 1. l. prezenta ostao je samo u glagola *tit*, HG *htit,* – čakavski *ťu,* HG *ču,* prema *mórem*.

[5] U hrvatskom jeziku to je inače nepoznato, a od slavenskih jezika postoji u bugarskom jeziku. Hadrovics misli da su nastali pod mađarskim utjecajem (prema načinskim prilozima na *-an // -en*).

Glagoli s tematskim *-a-* imaju nastavak *-ju,* dok je inače u sjevernih gh govorima *-du,* npr. NS *kuõpaju, ímaju;* J *špac´Āju se, dádu/daĀu;* HG *čuāju, dostāváju.*

U glagola *(x)tit* 3.pl glasi NS *ťéju,* HG *óte.* U drugih glagola nema posebnosti, npr. NS *siď Ā*

U ***kondicionalu*** u gh, tako i u J i Č, pomoćni glagol ima oblik *bi* u sva tri lica i oba roda, u NS i HG zadržala se razlika: NS *bi, bis, bi, bísmo, bíste, bi*; HG 1.sg *bix, bim, bi sam,* dalje *bi, bi, bismo, biste, bi.*

U ***imperativu*** fakultativno se čuvaju rezultati sibilarizacije u glagola IV. vrste, a može se generalizirati palatalizirana osnova iz prezenta:

NS *réc – récte* uz *ispéč* (Vážný), danas *úpeč, vlíč;* HG *péči, péčmo, péčte;*

J péci; Č *tuĀi, tūcíte (ga)*.

Nenaglašeno *-i, -i-* može otpasti: NS *trés – tréste, móli – molíte;* J Č *sjédite se, vídite;*

Osim 3.sg, što je općehrvatsko, može se opisti i imperativ za druga lica, npr. *nú // núte pít*. Zanijekani se imperativ opisuje partikulom *neka, nekate,* u NS *nékaj, nékajmo, nékajte,* npr. *nékaj / nékajte str´ĀĄut.*

Posebnosti

Poznata osobina gh da adverbi dolaze u svojevrsnoj službi prefiksa, pod njemačkim utjecajem, potvrđena je u i u ovim govorima, npr. *van/nutr puojt.* Takve sveze mogle bi se u infinitivnim oblicima pisati i kao jedna riječ kada je prefiks ispred njega, kao u njemačkom jeziku, dakle *vanpojt,* ali *ťu puojt van*: *kráj vŕgla;* Č *núter/dubli pubjt*.

Enklitike

Postoje specifičnosti u redoslijedu enklitika, što se može vidjeti iz sljedećih primjera i usporedbe hrvatskim standardnim jezikom > *ča* ***se ti*** *sãńa – što ti se sanja, jeĀ* ***se mi*** *sãńalo – sanjalo* ***mi se***.

Leksik i tvorba

Za leksik karakterističan je očekivan utjecaj slovačkoga jezika u NS i HG. NS *naduoĀĄe* ‚posuđe‘, *ošajĀt* ‚prevariti‘, *sobāšíla se* ‚vjenčala se‘, *húba* ‚usta‘, *caĄĀ* ‚jarac‘, *h´Ā* ‚perad‘, *žíhadlo* ‚žalac‘, *loĀ* ‚lađa‘, *oĀrov* ‚otok‘, *zlódej* ‚lopov‘, *lãcin* ‚jeftin‘, *šíkovan* ‚vješt‘; HG *hlāpi* ‚mladići‘, *sklép (na vīno)* ‚dućan (s vinom)‘, *zémak* ‚krumpir‘.

Naprijed su navedeni primjeri koji se čine kao utjecaj na fonološkoj razini (npr. *next*), ali će to prije biti preuzimanje leksema.[6]

Spomenuti su prefiksi u glagola *vi-* i *raz-*. U sufiksalnoj tvorbi također ima slovačkoga utjecaja. U tvorbi imenica ženskoga roda prema hrvatskome sufiksu *-ka* prodiru *-ka* i *-ička*, npr. *príjateĄka* Č, *stolíčka* NS (Vulić – Petrović, 1998, s. 85). U nekim primjerima radi se također o preuzimanju leksema, a ne tvorbenoga elementa, npr. *Dušíčke* ‚Dušni dan‘ HG.

[6] Možda se može govoriti i o leksičkofonološkoj (leksfonološkoj ?) pojavi kao što se govori o morfonološkim fenomenima.

LITERATURA

BALAŠ, J. a kol.: Hrvatski dialekt u Devinskom Nuovom Selu. Bratislava 1991.

BELIĆ, A.: Dr. Václav Vážný, Čakavské nářečí v slovenském Podunají. Sborník Filosofické fakulty university Komenského v Bratislave. 5. Bratislava 1927, s. 121 – 336 (sa kartom na kojoj su obeležene nekadašnje kolonije u Čehoslovačkoj). In: Južnoslovenski filolog. Knj. 8. Beograd 1928 – 1929, s. 227 – 229.

BEZIĆ, J.: Istraživanje folklorne glazbe Hrvata u Slovačkoj. In: Gradišćanski Hrvati. Ur. Z. Črnja – M. Valentić – N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor 1973, s. 145 – 147.

BRABEC, I.: Govori podunavskih Hrvata u Austriji. In: Hrvatski dijalektološki zbornik. Knj. 2. Zagreb 1966, s. 29 – 118.

BRABEC, I.: Kajkavci u dijaspori. In: Hrvatski dijalektološki zbornik. Knj. 6. Zagreb 1982, s. 77 – 84.

HADROVICS, L.: Povijest gradišćanskohrvatskoga književnog jezika. In: Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata. Ur. I. Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus 1995, s. 465 – 485.

Historický slovník slovenského jazyka. I. zv. (A – J), II. zv. (K – N). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1991, 1992.

HORÁK, E.: Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991. 758 s.

HORVAT, I.: Hrvati med Slovakih i Čehih. In: Naša domovina. Letopis Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću. Ur. I. Horvat. 1934, s. 42 – 47.

HORVAT, I.: Kod Hrvatov zgora Bratislave. In: Gradišće. Kalendar i ljetopis Hrvatskoga kulturnoga društva u Gradišću. Željezno 1967, s. 71 – 77.

IVIĆ, P.: Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske. In: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knj. 6. Novi Sad 1961, s. 191 – 212.

IVŠIĆ, S.: Hrvatska dijaspora u 16. stoljeću i jezik Hrvata Gradišćanaca. In: Izabrana djela iz slavenske akcentuacije. Prir. B. Finka. München 1971, s. 723 – 798.

KRPAN, S.: Od Karaša do Biferna. In: Zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji. Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1988, s. 159 – 183.

KUČEROVÁ, K.: Hrvati u Srednjoj Europi. Zagreb: Matica hrvatska – Matica slovačka 1998.

LISAC, J.: Jezikoslovni pabirci uz tekstove usmene književnosti Hrvata u Slovačkoj. In: Zadarska smotra. Br. 4 – 5. Zadar 1992, s. 228 – 232.

LONČARIĆ, M.: Hrvatski Grob (Chorvátsky Grob). Upitnik za Hrvatski dijalektološki atlas (građa u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje), 1996.

LONČARIĆ, M.: Jezik Hrvata u Slovačkoj. In: Odkaz a súčasnosť Chorvátov na Slovensku. Bratislava 2001.

MATKOVIĆ, M.: Ant. Václavík, Podunajská dedina v Československu. Monografija. Nákladem Vydavateľského družstva v Bratislavě 1925. In: Južnoslovenski filolog. Knj. 5. Beograd 1925 – 1926, s. 314 – 316.

MOGUŠ, M.: Čakavsko narječje. Zagreb: Školska knjiga 1977.

NEWEKLOWSKY, G.: Gradišćansko-hrvatski govori u okviru srpskohrvatske dijalektologije. In: Naučni sastanak u Vukove dane. Br. 6/1. Beograd 1971, s. 213 – 223.

NEWEKLOWSKY, G.: Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1978.

NEWEKLOWSKY, G.: O kajkavskim osobinama u „nekajkavskim govorima“ Gradišća. In: Hrvatski dijalektološki zbornik. Knj. 6. Zagreb 1982, s. 257 – 263.

NEWEKLOWSKY, G.: Hrvatska narječja u Gradišću i susjednim krajevima. In: Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata. Ur. Ivan Kampuš. Zagreb: Nakladni zavod Globus 1995, s. 431 – 464.

NOVIK, A.: Chorvati a chorvatština v slovenském Podunají (Obce Čunovo a Jarovce). Diplomski rad u rukopisu, 2001.

POKORNÝ, V. a kol.: Devínska Nová Ves. Vlastivedná monografia. Bratislava 1995. Pogl. 8 i 9, s. 233 – 258.

POKORNÝ, V.: Hrvati u Devinskom Novom Selu – Chorváti v Devínskej Novej Vsi. Bratislava 1992.

POKORNÝ, V.: Hrvatsko etnikum v Devinskom Nuovom Seli. Bratislava 1993.

POKORNÝ, V.: Kulturne aktivnosti Hrvata u Slovačkoj. In: Marulić. Br. 5. Zagreb 1998, s. 921 – 923.

REŠETAR, M.: Dr. Václav Vážný, Čakavské nářečí v slovenském Podunají. Sborník Filosofické fakulty university Komenského v Bratislave. 5. Bratislava 1927, s. 216 (121 – 336 s.). In: Slavia, časopis pro slovanskou filologii. Knj. 8. Prag 1929 – 1930, s. 374 – 383.

RIPKA, I.: Reliktné chorvátske nárečia v okolí Bratislavy. In: Chorváti na Slovensku. Ur. J. Bótík. Bratislava: Slovenské národné múzeum 1996, s. 52 – 56.

SUMIĆ, I.: Hrvati u Slovačkoj. In: Zadarska smotra. Br. 4 – 5. Zadar 1992, s. 193 – 197.

ŠOJAT, A.: Jarovce (Jandrof). Upitnik za Hrvatski dijalektološki atlas (građa u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje), 1996.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Z autorovej pozostalosti na vydanie pripravil I. Ripka. Bratislava: Veda 1994. 220 s.

TAKAČ, F.: Moje rodno selo. In: Hrvatska rosa. Br. 1. Bratislava 1992, s. 3 – 4.

TAKAČ, F.: Rječnik govora Hrvatskoga Groba. Suradnja u leksikografskoj obradi i redakcija Mijo Lončarić (u rukopisu).

VÁCLAVÍK, A.: Ako sa posmievajú v Horvatskom(!) Grobe a okolí. In: Slovenský denník, 8. 6. 1924, br. 131, s. 4 – 5.

VÁCLAVÍK, A.: Podunajská dedina v Československu. Monografia o Chorvátskom Grobe. Bratislava 1925.

VALENTIĆ, M.: Novija povijest gradišćanskih Hrvata. In: Gradišćanski Hrvati. Ur. Z. Črnja – M. Valentić – N. Benčić. Zagreb: Čakavski sabor 1973, s. 15 – 39.

VÁŽNÝ, V.: O chorvátskem „kajkavském“ nárečí Horvatského Gróbu. In: A. Václavík, Podunajská dedina v Československu. Bratislava 1925, s. 109 – 176.

VÁŽNÝ, V.: O niektorých horvatských variantoch horvátskych alebo slovenských piesní ľudových v Horvatskom Gróbe. In: Sborník Matice slovenskej. Knj. 4. Martin 1926, s. 23 – 32.

VÁŽNÝ, V.: Čakavské nářečí v slovenském Podunají. In: Sborník Filosofické fakulty university Komenského v Bratislave. 5. Bratislava 1927, s. 3 – 216.

VÁŽNÝ, V.: Mluva chorvátských osad v Republice Československé. In: Československá vlastiveda. Knj. 3. Jazyk. Praha 1934, s. 518.

VULIĆ S. – PETROVIĆ, B.: Govor Hrvatskoga Groba u Slovačkoj. In: Korabljica, 5. Zagreb 1999.

VULIĆ S. – PETROVIĆ, B.: Slovački elementi u čakavskim govorima Hrvata u Slovačkoj. In: Riječ, god. IV, sv. l. Rijeka 1998, s. 83 – 88.

Korpus soukromé korespondence jako zdroj poznání jazykového úzu

ZDEŇKA HLADKÁ

1. Úvod

Využívání elektronických korpusů, umožňujících studium jazyka na základě rychlého vyhodnocení velkého množství autentických dat, se v poslední době stále více uplatňuje i v oblasti zkoumání slovanských jazyků. Pracuje se většinou s korpusy původně tištěných, tj. víceméně spisovných textů, v menší míře též s korpusy poměrně obtížně získatelných přepisů mluveného jazyka. V našem příspěvku chceme upozornit na výhody, které pro lingvistické studium může přinést využívání elektronického korpusu specifických komunikátů spojujících v sobě rysy psanosti i mluvenosti, tj. epistolárních textů. Opíráme se o zkušenosti s tvorbou nevelkého korpusu soukromé korespondence, který vzniká na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně jako budoucí součást Českého národního korpusu (ČNK).

2. Korpus soukromé korespondence vytvářený na FF MU v Brně

Ústav českého jazyka FF MU se soustřeďuje především na záznam a zpracování mluveného jazyka pro ČNK, od konce 90. let 20. století zde však vzniká též soubor elektronicky přepsané soukromé korespondence, který v současné době obsahuje více než tisíc dopisů (zatím nezahrnuje korespondenci e-mailovou, která je v mnoha ohledech specifická). Datace shromážděných dopisů se pohybuje v rozmezí let 1985 – 2000, autoři pocházejí z celého území České republiky, poměr žen a mužů je zhruba 4:1. Dopisy byly sbírány anonymně, jejich dárci pouze vyplnili stručný dotazník týkající se hlavních sociolingvistických parametrů. Na základě těchto informací byl každý dopis do korpusu zařazen s údaji o věku, pohlaví a vzdělání pisatele i adresáta, o charakteru jejich vztahu, o teritoriálním jazykovém zázemí pisatele apod. Při přepisu dopisů do elektronické podoby se striktně dodržovala jejich původní podoba, tzn. ponechávaly se např. pravopisné chyby. Zvláštními znaky bylo zachyceno též grafické členění textu (odstavce) a v skrytých, avšak vyvolatelných poznámkách byly připojeny informace o typu písma, obrázcích apod. Všechny identifikační údaje (příjmení, adresy, telefonní čísla apod.) byly v přepisech vynechány a nahrazeny zvláštním znakem.

Z předběžného souboru byl následně vytvořen subkorpus 500 dopisů, na němž se v současné době zkouší metody dalšího elektronického zpracování a také možnosti využití tohoto typu textů. Vybrány byly dopisy od pisatelů mladých, které nejlépe vypovídají o současných vývojových tendencích jazyka. Korpus byl uložen na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity v Brně pod vyhledávacím manažerem GCQP. Zatím v něm lze vyhledávat pouze konkordance zadaných slov, slovních tvarů a slovních kombinací. Aby nedošlo ke zkreslení frekvenčních údajů, byly ve všech dopisech odlišeny pasáže cizojazyčné a citátové; jsou sice zobrazitelné, ale nepodléhají frekvenčním analýzám. Uložení korpusu umožňuje pracovat v případě potřeby pouze s jeho vybranou částí, a to na základě zadání libovolné kombinace relevantních parametrů. (Tzn. lze zjišťovat např. výskyt jazykového jevu pouze v dopisech a) datovaných rokem 1988, b) milostných, c) napsaných ženami, d) a to ve věku od 15 do 30 let, e) s vysokoškolským vzděláním, f) ze středomoravské nářeční oblasti (teritoriální zázemí pisatele je zpracováno do číselných kódů podle nářečních oblastí v Českém jazykovém atlase), g) adresovaných mužům, h) ve věku od 15 do 30 let, ch) se středoškolským vzděláním.)

V současné době se připravuje gramatické značkování tohoto subkorpusu, je však třeba překonat řadu obtíží, protože jakákoli automatická či poloautomatická analýza se musí vyrovnat s velkou jazykovou nestejnorodostí korespondenčních textů. Hraniční postavení mezi psaností a mluveností s sebou přináší prolínání standardního jazykového kódu s kódy substandardními (často i v rámci jediné věty, srov. … *učitelé jsou někteří dobrý* …), v jehož důsledku výrazně narůstá problém s tvarovou homonymií (např. tvar *hezký* je pak interpretovatelný nejen jako spisovné vyjádření 1., 4. sg. m., ale též jako obecněčeské vyjádření 1., 4. pl. m., 2., 3., 6. sg., 1., 4. pl. f., 1., 4. sg., 1., 4. pl. n.). Podobně při analýze korpusu zahrnujícího dopisy pisatelů různého nářečního zázemí je nutno počítat se všemi potenciálními teritoriálními variantami (např. tvar *koze* je interpretovatelný jako spisovné i obecněčeské vyjádření 3., 6. sg., ale též jako nářeční, např. brněnské vyjádření 2. sg., 1., 4. pl. apod.). Automatická analýza jazyka korespondenčních textů je komplikována také přítomností mnoha lexémů z mluveného jazyka, které nejsou zachyceny v základních slovnících spisovné češtiny, a tudíž zůstávají pro analyzátory, jež se o tyto slovníky opírají, neznámé (např. *dopisák, fránina, narozky, zdrávka*). V neposlední řadě ztěžují automatické zpracování i zatemňující pravopisné chyby (např. grafická podoba *noví* může být pouze pravopisně nesprávným zápisem tvaru *nový*). Zdá se tedy, že gramatické značkování bude možné víceméně pouze na základě ruční mravenčí práce. Určitou metodickou pomoc snad poskytnou zkušenosti s poloautomatickým značkováním mluveného jazyka (pokusy v tomto směru probíhají na FF MU a FI MU).

3. Přednosti soukromé korespondence jako zdroje poznání jazykového úzu

Přestože je získávání a zpracování soukromých dopisů pro korpusové účely poměrně náročné, řada předností tohoto typu komunikátů problematičnost tvorby korpusu vyvažuje. K výhodám soukromé korespondence patří především značná míra autenticity a spontánnosti jazykového projevu. V tomto smyslu jsou se soukromou korespondencí srovnatelné snad jen obtížně získatelné tajné nahrávky mluveného

jazyka. Významná je též pestrost teritoriální příslušnosti pisatelů, která umožňuje alespoň doplňkové studium územně diferenčních jazykových jevů, aniž by bylo nutno provádět náročný terénní výzkum. Patrně nejrelevantnějším znakem soukromé korespondence z hlediska lingvistického studia je její hraniční postavení mezi mluveností a psaností. Soukromé dopisy se na jedné straně díky neoficiálnosti, skryté dialogičnosti, upřednostnění kontaktové funkce před funkcí sdělovací, zvýšené emocionalitě apod. blíží konverzačnímu stylu běžné mluvy, takže mohou podat důležité informace o současné podobě a vývojových tendencích tzv. běžně mluveného jazyka, na druhé straně je v nich v důsledku tradičního sepětí psanosti a spisovnosti (byť právě v soukromé korespondenci v poslední době značně oslabeného) reflexe běžné mluvy regulována a ukazuje se tak, které nespisovné prvky mluveného jazyka jsou už pociťovány víceméně neutrálně, a které jsou naopak pociťovány ještě natolik příznakově, že se nemohou objevit ani v tomto přechodovém typu psaných komunikátů. Tento aspekt je mj. využitelný při rozhodování o míře přijatelnosti substandardních jazykových prostředků do jazyka spisovného. (Srov. též Jedlička, 1971 – 1972.)

4. Některé konkrétní příklady využití korpusu soukromé korespondence

Oblast lexika. Specifičností soukromé korespondence (zejména korespondence mládeže!) v rovině lexikální je vysoká nasycenost příznakovými lexémy, související s tendencí vybírat z nabídky slovní zásoby národního jazyka takové prostředky, které nejlépe odrážejí snahu o uvolněné, nekonvenční, emotivní vyjadřování. Korpus ukázal, že zhruba 8 – 10 % lexika korespondence mladých lidí přesahuje hranici neutrální vrstvy spisovného jazyka. Jedná se o substandardní lexémy obecněčeské, interdialektické, lokálně nářeční a slangové, dále o lexémy expresivní, nejčastěji s příznakem evaluativnosti (časté je např. užívání hypokoristik, deminutiv, intenzifikačních hodnotících prostředků;? až nečekaně vysokou frekvenci mají vulgarismy), v neposlední řadě pak o různé aktualizační okazionalismy. Zmapování těchto lexémů, vzhledem ke spisovnému jazyku příznakových, v korespondenci a v běžné mluvě však relativně častých, může být inspirativní např. pro lexikografickou praxi. V tradici výkladových slovníků češtiny totiž zatím stálo zpracování slovní zásoby běžně mluveného jazyka spíš stranou zájmu (nebereme-li v úvahu specializované slovníky slangové či nářeční), a to jednak proto, že jejich cílem bylo především zachytit a stabilizovat lexikum spisovné, jednak proto, že excerpce mluvených projevů je velice náročná. V základních slovnících češtiny (Slovník spisovného jazyka českého, 1960 – 1971; dále SSJČ, Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994; dále SSČ) sice nespisovné lexémy najdeme v poměrně hojné míře, jejich výběr byl však limitován skutečností, že se opíral především o excerpci literárních textů. Při přípravě budoucích výkladových slovníků by právě korpusy korespondence mohly posloužit jako jeden z pramenů poskytujících autentičtější informace o kolokviální vrstvě lexika.

Této problematice jsme se věnovali např. v příspěvku Substandardní lexikální prostředky v soukromé korespondenci mládeže (Hladká, 1998), v němž jsme mj. ukázali, že už v malém vzorku 150 dopisů se vyskytlo 119 lexémů, které hlavní výkladové slovníky češtiny (SSJČ, SSČ) neuvádějí. Patřila k nim i slova v mluve-

ném jazyce běžná, např. *běžkovat, intr, jazykovka, manšestráky, narozky, překvápko, talentovka, těpéro, vysekat se* (= vybourat se), *zdrávka, ztrapnit se* apod. Podobně jsme v příspěvku Několik poznámek k výběru lexikálních jednotek pro výkladové slovníky (Hladká, 2000) ilustrovali mezerovité lexikografické zachycení běžně mluveného jazyka na příkladu substantiv se sufixem *-ák*. V korpusu 500 dopisů jsme takových slov zaznamenali 190, některá ve více výskytech (např. *foťák, kazeťák, obchoďák*). 45 z nich SSJČ ani SSČ nezachycují, přestože jde opět o lexémy v mluveném jazyce dosti frekventované, např. *časák, diák, dopisák, dospělák, korespondák, masňák, propadák, předškolák, puberťák, rodičák, řidičák, sympaťák*. Mezerovitost a nesystematičnost lexikografické reflexe dokumentuje např. dvojice *tramvaják* (zachyceno v SSJČ i v SSČ) – *autobusák* (nezachyceno).

Na jinou oblast možného využití korpusu korespondence jsme poukázali ve stati Spisovnost a nespisovnost v jazyce soukromé korespondence (se zřetelem k teritoriální příslušnosti pisatelů) (Hladká, v tisku), v níž jsme analyzovali soubor 80 náhodně vybraných dopisů rovnoměrně zastupujících pisatele jednotlivých nářečních oblastí českého jazyka. Za prvé jsme na základě porovnání míry užití nespisovných prostředků v jazyce korespondence a v běžné mluvě (zastoupené srovnatelným korpusem) zjišťovali, jakou "silou" tradiční spojení psaného projevu se spisovností omezuje užití nespisovných prostředků mluveného jazyka v epistolárních textech. Za druhé nás zajímalo, zda a jak se v rozsahu užití nespisovných prvků i v jejich konkrétním výběru odráží teritoriální příslušnost pisatele dopisu. V této souvislosti jsme se pokusili přispět i ke stále "žhavé" diskusi o pronikání prvků obecné češtiny na území Moravy a Slezska.

V sondě jsme statisticky porovnávali výskyt vybraných 5 hláskových (*-í, -íC, -ej, -ejC, vo-*) a 10 morfologických (*bysem, bysme, říct, pracuju, pracujou, nes, vedem, velký auta, dobrý muži, -ma* 7. pl.) jevů patřících k základním charakteristikám obecné češtiny (avšak zčásti náležitých i pro tradiční mluvu na Moravě a ve Slezsku); včetně těch, které už byly přijaty do spisovného jazyka jako stylově nižší dublety. Zkoumaný vzorek dopisů potvrdil, že do jazyka korespondence v současné době substandardní prvky patří. Faktory soukromost a neoficiálnost omezují působnost faktoru psanosti. Potvrzuje to do určité míry tendenci zužování funkčního rozpětí spisovného jazyka. Na druhé straně se ukázalo, že soukromá korespondence neakceptuje všechny prostředky běžně mluveného jazyka. Ve větší míře se v ní objevují ty substandardní prvky, které už zcela nebo téměř patří k neutrálnímu registru a jejichž spisovná varianta je na značné části území pociťována jako více či méně knižní (např. *pěkn**ý** město* místo *pěkn**é** město*). Zdá se též, že akceptabilita nespisovných prostředků pro jazyk korespondence stoupá podle hierarchie jazykových rovin. Nejméně přijatelné jsou substandardní prvky hláskové (jejich výskyt v běžné mluvě převýšil výskyt v korespondenci nejméně 2 – 3x, většinou však vícekrát). Z nich pak hlavně ty, které laik pravděpodobně podvědomě vnímá jako záležitost blízkou pravopisu, např. protetické *v-* (v běžné mluvě se vyskytlo v 80,5 % možných pozic, v zkoumaném souboru dopisů jsme však zaznamenali pouze jeho jediný výskyt ve slově *voblizuju se*). Platí to zčásti i o morfologických jevech spočívajících pouze v eliminaci jediné hlásky (velmi malý výskyt ve srovnání s běžnou mluvou mají v korespondenci tvary typu *nes* a *vedem*). Vcelku jsou však morfolo-

gické substandardní prvky pro epistolární texty (a tím potenciálně i pro spisovný jazyk) daleko přijatelnější nežli nespisovné prvky hláskové (jen zhruba u poloviny z nich výskyt v běžné mluvě alespoň 2x převýšil výskyt v korespondenci). Největší frekvenci mají v soukromé korespondenci nespisovné lexikální prvky. Poměrně časté jsou dopisy z hlediska hláskového a morfologického téměř spisovné, ale značně tolerantní k substandardním prostředkům slovníku (souvisí to mj. s tím, že hranice spisovnosti lexémů, zejména expresivních, je v povědomí mluvčích nejméně zřetelná). Všech těchto pozorování lze využít jako vodítka pro zjišťování uzuální přijatelnosti jednotlivých nespisovných prostředků pro psaný, potažmo spisovný projev, a tudíž pro účely kodifikační.

Z hlediska teritoriální stratifikace češtiny studium korespondence nepotvrdilo výrazné šíření obecné češtiny na Moravu a do Slezska (např. zúžené *-í* se v dopisech z Čech vyskytlo ve 28,7 % možných pozic, na východní Moravě v 17,7 % pozic a ve Slezsku v 1,5 % pozic). Jedinou výjimkou je šíření diftongu *ej* do oblasti středomoravských dialektů (to mj. souvisí se změnami výslovnosti středomoravského *é*). Nemusí to však znamenat, že se obecná čeština na Moravu nešíří (v nahrávkách běžné mluvy je doložena ve větší míře). Její omezený výskyt v dopisech může souviset i s jiným, pro diskusi o jazykové situaci na tomto území možná důležitějším momentem. Podle zkoumaného vzorku se zdá, že se v korespondenci moravských a slezských pisatelů objevuje celkově méně nespisovných prvků než v dopisech pisatelů z Čech. Platí to i o prvcích územně náležitých. Dopisy tak potvrzují vícekrát konstatovaný fakt, že mluvčí na Moravě a ve Slezsku výrazněji pociťují lokální příznakovost nářečních jevů, což je vede k používání spisovného jazyka ve více komunikačních situacích (k nimž patří i soukromá korespondence), než je tomu u mluvčích z Čech, kde má obecná čeština vzhledem ke ztrátě příznaku lokálnosti zákonitě větší prestiž.

V našem příspěvku jsme pochopitelně pouze naznačili některé možnosti využití korpusu korespondenčních textů. Bohužel jsme se poměrně málo mohli věnovat problematice gramatické. Využitelnost korpusu korespondence v tomto směru vzroste teprve po dokončení jeho morfologického značkování.

LITERATURA

HLADKÁ, Z.: Substandardní lexikální prostředky v soukromé korespondenci mládeže. In: Sborník přednášek z VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. – 16. září 1998. Plzeň 1998, s. 47 – 53.

HLADKÁ, Z.: Několik poznámek k výběru lexikálních jednotek pro výkladové slovníky. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference Praha 31. 10. – 1. 11. 2000. Praha 2000, s. 35 – 42.

HLADKÁ, Z.: Spisovnost a nespisovnost v jazyce soukromé korespondence (se zřetelem k teritoriální příslušnosti pisatelů). Naše řeč, v tisku

JEDLIČKA, J.: Jazyk korespondence jako pramen studia spisovného jazyka. In: Philologica 23 – 24. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava 1971 – 1972, s. 281 – 286.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené a doplnené vyd. Red. J. Filipec. Praha: Academia 1994. 647 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1960 – 1971. 4 zv.

A Corpus of Informal Correspondence as a Source for Investigating the Usage in Language

At the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, a corpus of informal correspondence is created as a subcorpus of the Czech National Corpus. The present contribution informs about the method used when building the subcorpus and presents several ways of using it. It pays attention to advantages of epistolary texts as a source that can be used for investigating the usage in language. It applies especially to their authenticity and spontaneity, to their borderline position between features of spoken ad written texts which gives the possibility to explore interesting relationships between the standard an the substandard and to the rich variety of territorial markedness providing the opportunity to investigate the features of language that differ according to various territories.

Kombinačné zmeny spoluhlások na morfematickom švíku (Konfrontácia slovenčina – srbčina)

MICHAL TÝR

1. Konsonantickým neutralizáciám ako fonologickému javu, resp. konsonantickým asimiláciám ako fonetickému javu venovala a venuje slovenská jazykoveda značnú pozornosť, o čom svedčí celý rad časopiseckých štúdií, gramatík a monografií. Z hľadiska vysokoškolskej praxe spomeňme aspoň základné práce, ktorých autormi sú E. Pauliny – J. Ružička – J. Štolc (1968), E. Pauliny (1968 a 1979), Á. Kráľ (1984), Š. Ondruš – J. Sabol (1981), Á. Kráľ – J. Sabol (1989). Najväčší podiel na dobrom mene slovenskej fonológie a na jej dôkladnom vedeckom spracovaní majú hlavne E. Pauliny, J. Horecký a J. Sabol, ich teoretické postuláty sú východiskom pri každom serióznom rozbore javov danej lingvistickej disciplíny.

Vysokoškolskí učitelia na svojich prednáškach musia zo spomenutých zdrojov vytiahnuť podstatu, prihliadajúc tak na teoretické dimenzie, ako aj na praktické dôsledky konsonantických zmien. V prostrediach, kde je slovenčina kontaktový jazyk s iným jazykom, sa javí ako potreba konfrontačná / kontrastívna hláskoslovná analýza. Platí to aj o prednáškach z fonetiky a fonológie v Juhoslávii, a to na Filozofickej fakulte v Novom Sade (kde existuje od r. 1961 študijná skupina slovenský jazyk a literatúra pre Slovákov, resp. poslucháčov, ktorí ovládajú slovenčinu; vyučuje sa totiž po slovensky, len niektoré pomocné predmety po srbsky) a na Filologickej fakulte v Belehrade (jadro poslucháčov na slovakistike tvoria Srbi).

2. V súvislosti s konsonantickými neutralizáciami jeden z kľúčových termínov na ich interpretáciu je morfematický švík. Pod morfematickým švíkom rozumieme miesto, kde sa stretajú dve morfémy daného slova. Na ňom niekedy dochádza k zmenám konsonantov. Neutralizačným miestom sú v určitých prípadoch aj dve slová tvoriace výslovnostný celok. Zmeny v daných pozíciách môžu byť buď kombinačné / závislé, buď voľné / nekombinačné.

Kombinačné zmeny sú také, pri ktorých sa jedna hláska nahrádza inou hláskou z artikulačných dôvodov; obyčajne nasledujúca hláska vplýva na predchádzajúcu.

Uveďme ako príklad slovo *hŕbka*, v ktorom sa prvá morféma končí na *b* a druhá morféma sa začína na *k*. Artikulácia je súvislý proces, pri ktorom záverečná výslovnostná fáza predchádzajúcej hlásky splýva s prvou výslovnostnou fázou nasledujúcej hlásky. V konkrétnom prípade (slovo *hŕbka*) sme ešte nevyslovili *b* a už sa rečové ústroje pripravujú na výslovnosť spoluhlásky *k*, ktorá je neznelá. Charakterizuje ju neúčasť hlasiviek, čo ovplyvňuje výslovnosť predchádzajúcej spoluhlásky: namiesto *b* počujeme neznelé *p* ako dvojicový protiklad. V uvedenom prípade máme do činenia so závislou čiže kombinačnou regresívnou zmenou. Zmena je regresívna preto, lebo druhá spoluhláska (nasledujúca) vplýva na prvú spoluhlásku (predchádzajúcu).

Nekombinačné / voľné zmeny nie sú riadené artikulačnými zákonitosťami. Nazývame ich aj alternáciami. Alternácie / striedania sú také zmeny, pri ktorých sa pred istými odvodzovacími a gramatickými príponami niektoré hlásky nahrádzajú inými hláskami (napr. deminutíva od slov *ruka* a *noha* utvorené odvodzovacou príponou *-ka* znejú *rúčka* a *nôžka* a N pl. substantív *pán* a *poeta* znie *páni, poeti,* čo vyslovujeme páňi, poeťi). Pri alternácii ide o pôsobenie morfémy na poslednú fonému (hlásku) predchádzajúcej morfémy. Z hľadiska historickej gramatiky aj v tomto prípade došlo k neutralizácii, ktorej dôvody zo synchrónneho hľadiska nie sú priezračné.

2. Kombinačné zmeny spoluhlások nazývame vo fonetike asimilácia. S termínom asimilácie sa bežne stretáme v gramatikách a fonetikách slovenského jazyka a nachádzame ho aj v normatívnej príručke Á. Kráľa (1984). V školskej praxi sa ujal názov spodobovanie (po srbsky jednačenje, čomu by v slovenčine zodpovedalo „vyrovnávanie“). Vo fonológii sa závislé zmeny menujú neutralizácie. Vieme, že znelosť a neznelosť sú dištinktívne vlastnosti (nie je jedno, či povieme *hladný* alebo *chladný* – sú to dve rozdielne slová), ale za určitých okolností sa uvedená opozícia (znelosť – neznelosť) môže anulovať / neutralizovať, pričom nedôjde k významovým posunom.

Konsonantická neutralizácia je regresívna zmena – prvoumiestnená spoluhláska sa prispôsobuje spoluhláske, ktorá nasleduje za ňou. Hovoríme o neutralizovanej spoluhláske (ktorá sa zmenila) a o neutralizujúcej spoluhláske (ktorá spôsobila zmenu predchádzajúcej spoluhlásky).

V slovenčine (pozri Pauliny, 1968, s. 92) podliehajú neutralizácii nasledujúce konsonantické protiklady:

a) znelosť – neznelosť,
b) kompaktnosť – difúznosť pri ostrých,
c) sykavosť – nesykavosť.

Vo fonetike sa hovorieva aj o asimilácii spoluhlások podľa miesta artikulácie.

Neutralizácia znelosti

3. V slovenskom jazyku je desať párových znelých spoluhlások (konsonantov) a desať párových neznelých spoluhlások javiacich sa ako usporiadané dvojice. Týchto dvadsať spoluhlások nazývame šumové spoluhlásky. Sú to:

b	d	ď	g	dz	dž	v	z	ž	h
p	t	ť	k	c	č	f	s	š	ch

(V odborných fonetických textoch spoluhlásku *dz* a *dž* zapisujeme osobitnými znakmi. V bežnej praxi sa však pripúšťa zapisovať uvedené spoluhlásky digrafmi – dvoma písmenami. Vo fonetike digrafu *ch* ako jednej hláske zodpovedá zápis *x* .)

Uvedené usporiadané dvojice podliehajú vo výslovnosti na morfematickom švíku a na hraniciach dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok zmenám: *b* sa môže zmeniť na *p* a opačne, *d* na *t*, ale aj *t* na *d* a tak ďalej. Osobitne sa hovorieva o trojici *v* – bilabiálne *u* – *f* (pozri bod 5 tohto príspevku) a o protiklade *h* – *ch*. Totiž *ch* je protiklad znelého *h*, ale neutralizáciou *ch* v určitých pozíciách vzniká znelý kombinatórny variant, vo fonetikách označovaný gréckym písmenom gama, ale fonologicky to hodnotíme ako *h*.

Na neutralizáciu môžu vplývať aj sonóry *(r, l, ľ, m, n, ň, j)* a samohlásky (*a, o, e, i, u*, aj dlhé samohlásky), ak dve slová tvoria výslovnostný celok, prípadne ak ide o zložené slovo – kompozitum.

4. Pri znelostnej neutralizácii si osobitne všímame zmenu neznelej šumovej na znelú v rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok. Posledná neznelá šumová prvého slova sa mení na zodpovedajúcu párovú znelú šumovú pred slovom začínajúcim sa: a) na párovú znelú šumovú, b) na sonóru, c) na samohlásku. Príklady:

Píšeme:	Počujeme:
a) *ma**ť** **h**ody*	ma**ď** **h**odi
*ko**sť** **h**oď*	ko**zď** **h**oť
b) *náš **r**oľník*	náž **r**oľňík
*vrá**ť** **m**u*	vrá**ď** **m**u
c) *bra**t** **a** sestra*	bra**d** **a** sestra
*plá**šť** **u**ž nemal*	plá**žď** **u**ž ňemal

V srbčine sa v takejto pozícii neznelá šumová mení na párovú znelú šumovú len pred párovou znelou šumovou (*danas ga nisam video* – danaz ga nisam video). Pred sonórou a pred samohláskou sa neznelá šumová v rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok zachováva (*naš narod*, resp. *brat i sestra* čítame tak, ako je to napísané).

V slovenčine sa neznelá šumová spoluhláska mení na párovú znelú aj v zložených slovách typu *šesťuholník, desaťnásobný, šesťboký, zadosťučinenie* (čítame: šezďuholňík, ďesaďnásobní, šezďboký, zadozďučiňeňie).

Všimnime si aj predložkové pády: predložka *s* sa nemení na *z* a predložka *k* na *g* len pred osobnými zámenami (*s ním, s ňou, s nami, s vami*, rovnako tak *so mnou; k nemu, k nej, k nám, k vám*), ale pred privlastňovacími zámenami sa mení: *s mojím bratom, s jeho bratom* čítame z mojím bratom, z jeho bratom, spojenia *k nášmu bratovi, k jeho bratovi* sa realizujú g nážmu bratovi, g jeho bratovi. Až na spomenuté výnimky predložky *s* a *k* sa správajú rovnako ako plnovýznamové slová zakončené na -*s* a -*k* v rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok.

Na morfematickom švíku v rámci slova neznelá šumová sa mení na znelú šumovú pred odvodzovacou príponou -*ba (kosba, prosba, mlatba, platba čítame kozba, prozba, mladba, pladba)* a pred osobnou príponou -*me* v rozkazovacom spôsobe (*kúpme, plačme, nosme, plaťme* čítame kúbme, pladžme, nozme, plaďme). Prvá osoba pl. prítomného času slovesa *byť* je *sme*, čo čítame zme.

Znelostná neutralizácia pri skloňovaní osobných zámen *náš* a *váš* (G *nášho* a *vášho* a D *nášmu* a *vášmu* vyslovujeme nážho, vážho, nážmu, vážmu) je osihotený jav zmeny neznelej na znelú pred gramatickou morfémou.

5. Znelá šumová sa vyslovuje ako neznelá:

a) na konci slova pred prestávkou: *zub, sud, mokraď, pedagóg, mosadz, sádž, motúz, muž, kruh* (na konci uvedených slov počujeme p, t, ť, k, c, č, s, š, ch),

b) ak sa prvé slovo končí na znelú šumovú a nasledujúce sa začína na neznelú šumovú: *teraz prišli* (teras prišľi), *sneh sa stopil* (sňech sa stopil),

c) vnútri slova pred odvodzovacou alebo ohýbacou príponou: *rybka* (ripka), *záhradka* (záhratka), *odvezte* (odvesťe),

d) pred neznelou spoluhláskou koreňa: *podpis* (potpis), *bezcenný* (bescenní), *obklad* (opklat).

Na rozdiel od slovenčiny v srbčine sa uvedená neutralizácia z bodov c) a d) prejavuje aj v pravopise. Napr. píšeme *pripovetka* (<pripoved+ka), *potpisati* (<pod+pisati), *srpski* (<srb+ski). Výnimkou sú skupiny *ds, dš*, a *đs (predsednik, podšišati, vođtstvo)*, pri ktorých je pravopis v rozpore s výslovnosťou.

Spoluhláska *v* sa mení na *f*:

a) keď je to predložka: *v kine* (čítame f kiňe),

b) vo funkcii predpony: *vpísať* (fpísať), *vtesnať* (fťesnať),

c) v ojedinelých slovách typu *včera, včela* (fčera, fčela); G substantíva *voš* je *vši* (fši).

Na konci slova a na konci slabiky vyslovujeme obojperné *u: stav* (stau), *stovka* (stouka). K spodobovaniu dochádza aj v spojeniach a slovách typu *šéf opery, šéfredaktor* a pod. Z uvedených dôvodov sa vo fonológiách slovenského jazyka poukazuje na špecifickosť trojice *v* – obojperné *u – f*, teda na skutočnosť, že *v* je do určitej miery sonóra.

6. Oproti desiatim dvojiciam v slovenčine líšiacim sa znelosťou stojí v srbskom jazyku len sedem dvojíc foném *(p – b, t – d, ć – đ, k – g, č – dž, s – z, š – žl)*. V srbčine neexistuje *dz* a *h* (totiž *h* ako laryngálna spoluhláska; písmeno *h* v srbčine sa rovná nášmu *ch; dz* ako kombinatórny variant sa javí v srbčine v rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok (napr. *otac bi rekao*). A *v* je v srbskom jazyku sonóra.

Neutralizácia protikladu kompaktnosť – difúznosť pri ostrých

7. Táto neutralizácia sa v spisovnej výslovnosti nepripúšťa v úplnosti. Týka sa dvojíc *t – ť, d – ď, n – ň, l – ľ, s – š, z – ž, c – č, dz – dž*, a to aj v opačnom poradí: *ť – t, ď – d* ... (názorne povedané ide o dvojice líšiace sa v písme mäkčeňom).

V spisovnej výslovnosti k uvedenej neutralizácii dochádza len pri záverových spoluhláskach: *odtiaľ, oddialiť, denne* čítame oťťiaľ, oďďialiť, ďeňňe. Na hraniciach dvoch slov sa nedeje (po**ď d**omov, pr**íť t**eraz). Podľa nášho názoru nemalo by k nej dôjsť ani v prípadoch typu *chrbát ťa bolí, svet ďakuje*, hoci E. Pauliny (1979, s. 158) tvrdí, že tu táto neutralizácia vzniká.

Úžinové spoluhlásky zachovávajú v spisovnej výslovnosti protiklad kompaktnosť – difúznosť. Slová *mužstvo, rozšíriť, rozžialiť, silbašský, sčítať* vyslovujeme mušstvo, rossíriť, rozžialiť, silbašský, sčítať (v nárečiach počuť musstvo, rošíriť,

rožialiť, silbaskí, ščítať). Rovnako tak pravidlá slovenskej výslovnosti nepripúšťajú danú asimiláciu v rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok: *kôš syra* (kuoš sira), *bez šidla* (bes šidla).

V srbskom jazyku je táto neutralizácia omnoho častejšia a neraz dochádza aj k splývaniu spoluhlások, resp. k zániku jednej spoluhlásky. Takáto výslovnosť je ináč v zhode so srbským pravopisom. Napr. *ražalostiti* (<raz+žalostiti), *iščekivati* (<is+čekivati <iz+čekivati), *ščepati* (<s+čepati), *silbaški* (<Silbaš+ski).

Neutralizácia protikladu sykavosť – nesykavosť

8. Výsledkom neutralizácie protikladu sykavosť – nesykavosť je buď zdvojená polozáverová, buď jednoduchá polozáverová spoluhláska.

Zdvojená polozáverová sa má vysloviť, ak po záverovej spoluhláske *t, d* (zriedka *ť, ď*) nasleduje úžinová spoluhláska *s, z, š, ž* alebo polozáverová *c, č* pred samohláskou. Napr. *kratší, tvrdší, dvadsať, tridsať, letci, sudca, platca* vyslovujeme kraččí, tvrččí, dvaccať, triccať, ľecci, succa, placca. Kombinácia *čš* pred samohláskou sa realizuje ako čč: *väčší* (veččí).

Uvedená asimilácia sa neuskutočňuje na hraniciach dvoch slov: *keď som bol* (keť som bol a nie ke – com bol). Podľa E. Paulinyho (1968, s. 97) k nej nedochádza niekedy ani v postavení predpona + koreň: *odsúdiť* (vysl. otsúďiť), *odcudiť* (otcudziť), *odčítať* (otčítať). Pravidlá slovenskej výslovnosti od Á. Kráľa (1984) pri *odsúdiť* uvádzajú dvojakú možnosť (otsúďiť alebo occúďiť), ale pred polozáverovou odporúčajú len výslovnosť zdvojenej polozáverovej (occudziť, oččítať).

V srbskom jazyku sa kombinácia *tc* najčastejšie realizuje ako polozáverové *c* (gubit+ci > *gubici*, u pripoved+ci > u pripovet+ci > *u pripoveci*) aj v pravopise, aj vo výslovnosti. V rámci dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok nedochádza ani v srbčine k neutralizácii spoluhlások podľa sykavosti (*kad sam bio* vyslovujeme kat sam bio, ale možno použiť aj *kada*: kada sam bio). Rovnako tak sa uvedená opozícia zachováva v kombinácii predpona + koreň (*otcepiti, otčepiti* a nie ocepiti, očepiti) aj v písme, aj vo výslovnosti. Existujú síce aj slová *ocepiti* a *očepiti*, ktoré sa tak aj píšu, ale majú iný význam.

Ak po skupine *ds* a *ts* na morfematickom švíku nasleduje spoluhláska, vyslovujeme jednoduchú polozáverovú spoluhlásku. Napr. slová *novosadský, lalitský* čítame novosackí, lalickí. Rovnaký proces prebieha aj v srbčine a aj tu sa pravopis líši od výslovnosti (píšeme *novosadski, pirotski* a čítame novosacki, pirocki).

V slovenčine sa zmena *cs* na *c* prejavuje aj v pravopise: Nemec+ský > *nemecký*, kupec+ský > *kupecký*, Inovec+ský > *inovecký*; prídavné meno *palúdzsky* čítame palúcki.

Zmena artikulačného miesta

9. Namiesto zuboďasnového *n* sa v kombinácii *nk* a *ng* vyslovuje zadopodnebné *n* ako kombinatórny variant (slová typu *banka, gangréna*). Spoluhláska *n* sa pred obojpernou spoluhláskou *b* mení v rámci daného slova na *m: hanba, klenba, ženba* vyslovujeme hamba, kľemba, žemba. V srbskom jazyku sa uvedená zmena reflektuje v niektorých slovách aj v pravopise: *prehrambeni, stambeni* (sl. potravinársky, bytový).

V súvislosti s asimiláciou podľa artikulačného miesta sa v Slovenskej gramatike (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968) uvádza zmena koncového *ň* a *n* na *m* v časti novohradských nárečí a na Dolnej zemi. Napr. slová *oheň, kameň, pán, baran* tu znejú ohem, kamem (i kemem), pám, baram.

10. V príspevku sme sa zamerali na konsonantické neutralizácie na morfematickom švíku, na konci slova a na hraniciach dvoch slov tvoriacich výslovnostný celok.

Z analyzovaných príkladov vyplýva, že pokiaľ ide o hranicu predpona + koreň a koreň + prípona, v slovenčine sa v pravopise dôsledne uplatňuje morfematický princíp: morféma bez ohľadu na výslovnosť sa píše vždy rovnako. V srbčine tu dominuje fonetický princíp – rozhodujúci je auditívny dojem; zapisujeme teda *potpis, srpski, ispisati, iščekivati* (ale zato *izbaciti*; prefixálne podoby *is* – a *iš* – vzniknuté neutralizáciou sú relevantné aj v ortografii). V srbskom jazyku sa okrem toho niekedy v dôsledku neutralizácií zjednodušujú spoluhláskové skupiny (napr. G slová *otac* je *oca*, čo vlastne vzniklo z podoby *otca*).

11. Uvedené zhody a rozdiely v kombinačných zmenách berieme vo Vojvodine do úvahy vo vyučovacej a bežnej praxi v snahe vyhnúť sa vplyvom jedného jazyka na druhý. Poznatky sa uplatňujú aj vo vyučovaní slovenského jazyka, aj vo vyučovaní srbského jazyka.

LITERATÚRA

KRÁĽ, Á.: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 632 s.

KRÁĽ, Á. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.

ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 320 s.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 90 – 98.

PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, s. 151 – 159.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.

STEVANOVIĆ, M.: Savremeni srpskohrvatski jezik. I. (Uvod – Fonetika – Morfologija.) Beograd: Naučna knjiga 1970.

STANOJČIĆ, Ž. – POPOVIĆ, Lj.: Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1992, s. 42 – 46.

Kombinatorische Veränderungen der Konsonanten an der morphematischen Grenze

(Konfrontierung der slowakischen und der serbischen Sprache)

In der Arbeit wurden die konsonantischen Neutralisierungen in der slowakischen Sprache dargestellt und mit der serbischen Sprache verglichen. Im Rahmen der konfrontierten Sprachen wurden der orthoepische und der orthographische Aspekt berücksichtigt.

Vzťah významu a výrazu v syntaktickom systéme jazyka

JÁN KAČALA

1. Syntaktické jednotky ako znakové jednotky jazyka majú bilaterálnu, významovo-výrazovú povahu. V tomto zovšeobecňujúcom konštatovaní sa istotne väčšina odborníkov zhodne. S pojmami a termínmi syntaktický význam, prípadne syntaktická forma sa v súčasnej jazykovede, resp. užšie v syntaxi narába bežne, a to aj bez toho, že by sa explicitne vymedzovali definíciou. Už preto si sotva môžeme byť istí, či sa táto väčšina odborníkov zhodne aj v tom, ktoré entity predstavujú syntaktický význam, a z druhej strany, ktoré prvky možno pokladať za syntaktický výraz, prípadne za syntaktickú formu. (Termíny výraz a forma, ako aj ich náprotivky význam a obsah v tomto kontexte chápeme ako rovnoznačné.) Výrazovú a významovú stránku syntaktických jednotiek najprv ukážeme na dvoch druhoch týchto jednotiek: na syntagmatických konštrukciách a na vetných konštrukciách.

Výraz alebo formu syntagmatickej konštrukcie tvorí: 1. spojenie syntagmatických komponentov (vetných členov) vyjadrených morfologicky stvárnenými slovnými druhmi a zviazaných na základe syntagmatického vzťahu realizovaného zodpovedajúcim výrazovým prostriedkom a 2. invariantné poradie (slovosled) týchto syntagmatických komponentov. Podľa toho slovnodruhové a slovosledové rozdiely medzi syntagmami typu *dobrý človek, dobrota človeka, túžba tvoriť, mesto Nitra, pomoc chudobným, láska k rodičom, protirečenie v podstatnom, cesta nocou* atď. sú rozdielmi v syntagmatickej, a tým aj v syntaktickej forme. K týmto špecifickým výrazovým prostriedkom na úrovni syntaxe sa organicky pričleňujú fonematické a suprasegmentálne prostriedky ako univerzálne jazykové prostriedky. Voľba slovnodruhových kategórií, v ktorých sú realizované syntagmatické komponenty, je prejavom príslušnej abstrakčnej úrovne, zodpovedajúcej syntaktickému subsystému ako najabstraktnejšej a najvšeobecnejšej súčasti jazykového systému, lebo v syntaktickej forme nejde o jednotlivé či konkrétne slová, lež o celé triedy slov zviazaných spoločnými príznakmi – na rozdiel od iných tried slov s inými spoločnými príznakmi. Z hľadiska syntaktickej roviny sú totiž aj v sémantickej štruktúre vety relevantné kategoriálne a prípadne subkategoriálne komponenty vo významovej štruktúre slova ako istej triedy odlišnej

od inej triedy a nie individuálne komponenty, ktoré sú charakteristické pre jednotlivé slová a ktoré robia zo slov jedinečné a neopakovateľné prvky systému slovnej zásoby.

V nadväznosti na to, čo sme tu povedali o syntagmatickej konštrukcii, môžeme výraz alebo formu vetnej konštrukcie vymedziť tak, že túto formu tvorí konfigurácia foriem zúčastnených syntagmatických, prípadne aj polopredikatívnych konštrukcií založená na aktualizácii ako vetotvornom akte.

Obsahový náprotivok syntaktickej formy, syntaktický význam, vymedzujeme ako syntaktický vzťah: je to abstraktný jazykový vzťah, na ktorom sú vybudované viacčlenné syntaktické jednotky, t. j. všetky druhy konštrukcií: skladové (syntagmatické), polovetné (polopredikatívne), vetné (predikatívne) a súvetné (polypredikatívne). Syntaktické vzťahy ako významová (obsahová) stránka syntaktických konštrukcií tvoria podstatnú vnútornú (ideálnu) zložku syntaktických konštrukcií. Pri syntaktických vzťahoch rozlišujeme základný vzťah, t. j. aktualizačný alebo vetotvorný vzťah, ktorý chápeme ako komplexný, t. j. gramatický aj sémantický zároveň, a špecifické vzťahy, ktoré sa členia na gramatické a sémantické. Gramatické vzťahy sa uplatňujú medzi gramatickými jednotkami vety, t. j. medzi vetnými členmi ako prvkami gramatickej štruktúry vety. Sémantické vzťahy sú vzťahy medzi sémantickými jednotkami vety ako prvkami sémantickej štruktúry vety.

Termín gramatický používame v dvojakom význame: 1. v rámci syntaxe na označenie javov gramatickej formy – oproti sémantike, ktorá zahŕňa javy syntaktickej sémantiky, ako aj javy lexikálnej sémantiky, na ktorú syntaktické sémantické javy bezprostredne nadväzujú; 2. v rámci jazyka na súhrnné, nešpecifické či všeobecné označenie syntaktických a morfologických javov dovedna. V tomto prípade termín gramatický stojí v protiklade k označeniu lexikálny (a prípadne aj fonologický). Tieto dva významy sa v našich výkladoch neprekrývajú a vždy je z kontextu či zo situácie zreteľné, o ktorý význam v danej súvislosti ide.

2. Význam a výraz v jazyku sú svojou podstatou aj svojím prejavom rozdielne fenomény, rozličné a spoľahlivo rozlíšiteľné dve stránky znakových jazykových jednotiek, ale jestvujú a fungujú len ako navzájom pevne spojené, ako navzájom na seba odkázané, ako jedna stránka s ohľadom na druhú. Ako to vraví E. Pauliny (1958, s. 43), „jazykový systém možno určovať len v súhre kritérií formálnych, ktoré sú súčasne kritériami materiálnymi, a kritérií významových“. Paulinyho výraz *súhra* identifikujeme ako vzťah rovnocenných fenoménov, t. j. ako vzťah ustáleného vzájomného priradenia významovej a výrazovej stránky, ktoré sú vzájomne rovnocenné. To značí, že v ich vzťahu – aj na rozdiel od stanoviska autora citátu – nehľadáme hierarchický princíp, prípadne vzájomnú podradenosť jedného prvku inému, tak ako to bolo charakteristické pre marxisticko-materialistické chápanie vzťahu obsahu a formy nielen v jazyku, ale vo filozofickom zmysle všeobecne.

Pri znakových jazykových jednotkách vo všeobecnosti, nielen pri syntaktických jednotkách máme pred sebou významovo-výrazovú dvojjedinosť, pri ktorej ani význam nejestvuje a nefunguje bez zodpovedajúceho výrazu, ani výraz nejestvuje a nefunguje bez zodpovedajúceho významu či funkcie, takže uplatňovanie hierarchického princípu pri významovo-výrazovej súvzťažnosti v jazyku –

s vymedzením významu ako primárneho fenoménu a formy ako sekundárneho fenoménu – môže bádateľa priviesť iba do slepej uličky, lebo význam v jazyku si nemožno odmyslieť od výrazu, tak ako ani výraz od významu. Izolovaný výraz, rovnako ako izolovaný význam ešte netvorí jazyk, jazykový systém. Ustálené priradenie významu a výrazu na základe rovnocennosti – pravdaže, aj s obmedzeniami, ktoré do tohto vzťahu vnáša Karcevského všeobecne prijímaný princíp asymetrického dualizmu jazykového znaku – pritom pri znakových jazykových jednotkách platí len v rámci konkrétneho jazyka a neprekračuje jeho hranice. Pri tvorbe, ako aj pri vnímaní jazykového prejavu, prirodzene, narábanie s významom a s výrazom má svoju prirodzenú postupnosť, ale to nič nemení na princípe rovnocennosti významu a výrazu pri znakových jazykových jednotkách v systémovej, ako aj v rečovej rovine jazyka.

3. Z uvedeného vymedzenia syntaktického výrazu a syntaktického významu vychodí aj špecifickosť týchto fenoménov v pomere k významu a výrazu na iných, nesyntaktických úrovniach jazykovej stavby. Charakteristická pre jazykový výraz i jazykový význam na syntaktickej rovine systému jazyka je predovšetkým vysoká úroveň zovšeobecnenia a abstraktnosti využívaných jazykových fenoménov. Kým na lexikálnej úrovni sa daný výraz prisudzuje individuálnej lexikálnej jednotke a na morfologickej úrovni sa príslušný výraz (napríklad istá pádová forma) pripisuje istej triede pomenovaní podľa gramatického rodu a v rámci nej podľa skloňovacieho typu, na syntaktickej úrovni pri syntagmatickej konštrukcii daný výraz platí na syntagmatický komponent realizovaný celým slovným druhom, pravdaže, vo vzťahu k syntagmatickému komponentu realizovanému iným alebo aj rovnakým slovným druhom.

Podobnú postupnosť v miere zovšeobecnenia a abstrakcie zisťujeme aj pri syntaktickom význame: kým lexikálny význam patrí konkrétnym, individuálnym lexikálnym jednotkám ako jedinečným prvkom slovnej zásoby jazyka a kým morfologický význam (napríklad význam akuzatívu) sa prisudzuje celej triede slov zoskupenej v rámci istého slovného druhu, syntaktický význam ako relačný typ významu je podstatou nielen všetkých syntagmatických konštrukcií, ale aj všetkých ostatných typov konštrukcií. Tak ako všetky druhy jazykového významu (okrem slovotvorného druhu, ktorý je čisto jazykový, štruktúrny), aj syntaktický význam si zachováva denotatívnu dimenziu a vzťah k mimojazykovej skutočnosti, ale tento vzťah je od skutočnosti veľmi vzdialený, sprostredkovaný a nepriamy a pri tvorení syntaktických konštrukcií a jazykových prejavov si ho neuvedomujeme. Je založený na rozlišovaní totožnosti a odlišnosti predmetov a javov mimojazykovej skutočnosti a hierarchických vzťahov medzi nimi a v jazyku sa sformoval na vzťah závislosti, prípadne nezávislosti plnovýznamových jazykových jednotiek uplatňujúcich sa v syntaktických pozíciách. Keďže ide o vzťah medzi jazykovými jednotkami, aj jeho podstata je jazyková, nie logická či psychologická.

Tak ako je špecificky jazyková podstata syntaktického vzťahu, špecificky jazykové sú aj prostriedky na jeho jazykovú realizáciu, resp. na jeho formálne vyjadrenie. Okrem osobitných syntaktických prostriedkov, ako sú gramatické kategórie času a spôsobu, ako aj osoby, ďalej zhoda, väzba, primkýnanie a slovosled a pri koordinatívnom vzťahu aj bezspojkové priradenie, využívajú sa na vyjadrenie

syntaktického vzťahu aj morfologické a lexikálne prostriedky, ako sú gramatické morfémy a spojky a predložky.

4. Aj z uvedeného výpočtu výrazových prostriedkov na realizáciu syntaktického vzťahu vidno, že túto funkciu primerane plnia prostriedky viacerých jazykových rovín, a tak možno povedať, že syntaktická forma má svoju pevnú organizáciu a že je komplexná. Organizovanosť syntaktickej formy vychodí z toho, že pri spájaní syntagmatických jednotiek do konštrukcií a pri realizácii syntagmatického vzťahu platia isté pravidlá dané povahou spájaných slovných druhov, prípadne aj konkrétnych slov podľa ich gramatickej vybavenosti a schopnosti primerane vyjadriť syntagmatický vzťah. Napríklad v syntagmatickej konštrukcii typu zhodné prídavné meno – nadradené podstatné meno sa súvzťažnosť syntagmatických komponentov realizuje na obidvoch spojených členoch: nadradené podstatné meno určuje podradenému členu tvar tak, ako sa samo tvarovo mení, napríklad *jesenná nálada – jesennej nálady – jesennú náladu – jesennou náladou* ... Podradené prídavné meno je gramatickými kategóriami aj tvarovo nesamostatné, závislé od nadradeného podstatného mena, nadradenému podstatnému menu sa tvarovo prispôsobuje. Zvyčajným, ale nie nevyhnutným signálom podradenosti prídavného mena je aj slovosled, postavenie tohto prídavného mena pred nadradeným podstatným menom. Na druhej strane v syntagmatickej konštrukcii typu nesklonné prídavné meno – nadradené podstatné meno typu *nóbl vystupovanie* prídavné meno nemá gramatickú vybavenosť na signalizovanie syntagmatickej závislosti od nadradeného podstatného mena, nie je schopné meniť a nemení svoj tvar, aj keď sa nadradené podstatné meno tvarovo mení: *od nóbl vystupovania, po nóbl vystupovanie, pri nóbl vystupovaní, pred nóbl vystupovaním* ... Keďže svoju syntaktickú závislosť od nadradeného podstatného mena nemôže signalizovať tým, že by sa mu tvarovo prispôsobovalo, jediným formálnym prostriedkom na vyjadrenie syntaktickej závislosti v mennej skupine je jeho tesné postavenie pri nadradenom podstatnom mene a nemožnosť zmeniť toto postavenie, t. j. gramatikalizovaný slovosled. Takto sa nedostatok morfologickej či tvarovej prispôsobivosti nesklonného prídavného mena v závislej syntaktickej pozícii nahrádza iným formálnym prostriedkom – jeho pevným slovosledom.

Komplexnosťou syntaktickej formy rozumieme to, že na syntaktickej úrovni jazykovej stavby sa na vyjadrenie syntaktického významu okrem vlastných syntaktických prostriedkov využívajú aj prostriedky ostatných, nesyntaktických úrovní jazykovej stavby, konkrétne morfologickej a lexikálnej, ako aj fonologickej. Tento stav vychodí z dominantného postavenia syntaktického systému v systéme jazyka, z toho, že syntaktický systém jazyka bezprostredne vyúsťuje do systému reči tým, že na základe syntaktických pravidiel a podľa rečových potrieb organizované výstupy zo systému bezprostredne plnia funkciu v reči, t. j. pri uplatňovaní jazykového systému v rečovej praxi. Z druhej strany komplexnosť syntaktickej formy vyplýva z toho, že syntaktická forma stojí proti viacrozmernému syntaktickému významu: ten popri informáciách o gramatickom význame zahŕňa aj informácie o sémantickej štruktúre vety, o obsahovej štruktúre vety, t. j. o členení obsahu vety z hľadiska známe – neznáme, prípadne nie nové – nové, o postoji podávateľa k obsahu vety, resp. o modálnej stavbe vety, o nocionálnej alebo expresívnej platnosti vety a prípadne iné jazykové informácie.

5. Za významný výdobytok ostatných desaťročí v jazykovednom výskume treba pokladať vypracovanie teórie, možno povedať skôr teórií, sémantickej štruktúry vety a emancipáciu sémantickej štruktúry vety od gramatickej štruktúry vety. V rámci orientácie na sémantiku vety sa značná pozornosť venuje aj osvetleniu relácie medzi prvkami gramatickej štruktúry vety a prvkami sémantickej štruktúry vety, pričom sa v jednotlivých syntaktických pozíciách zisťuje nielen symetria súvzťažných gramatických a sémantických prvkov, ale aj ich asymetria. Aspoň v niektorých školách sa aj pri tomto smerovaní výskumu potvrdzuje dominancia gramatickej štruktúry vety.

Vetu chápeme ako komplexnú gramaticko-sémanticko-obsahovú jednotku, ale dominantnú funkciu v nej pripisujeme gramatickej štruktúre, gramatickej stavbe vety. Takýto postoj vyplýva z toho, že rozhodujúce parametre základných prvkov vety, ktoré utvárajú gramatické a sémantické jadro vety ako minimálny a pritom štruktúrne úplný celok, sú obsiahnuté v gramatických informáciách, konkrétne máme na mysli predikatívne kategórie času a spôsobu, ktorými sa realizuje vetotvorný akt na verbe finite ako predikáte vety s rozčleneným aj s nerozčleneným jadrom (t. j. v klasickej terminológii: dvojčlennej i jednočlennej vety), ako aj kategóriu osoby, ktorou sa realizuje tento akt na subjekte vety s rozčleneným jadrom (t. j. v dvojčlennej vete; o syntaktickej kategórii osoby pozri náš text – Kačala, 2000a). Konfigurácia týchto kategórií a spôsob ich vyjadrenia alebo ich nevyjadrenie je rozhodujúcim činiteľom aj pri určovaní vetných typov.

Dominancia gramatickej štruktúry vo vete značí, že tak ako gramatická štruktúra vety zahŕňa isté formy na to, aby v príslušných syntaktických pozíciách ustálene signalizovali zodpovedajúce gramatické funkcie (napríklad gramatická forma nominatívu signalizuje gramatický subjekt vety, kým povedzme gramatická forma akuzatívu zasa signalizuje najcharakteristickejší gramatický objekt, prípadne zriedkavejšie aj okolnosť času, v ktorom prebieha dynamický príznak), signalizujú tieto formy aj relevantné informácie o sémantických funkciách, prípadne o prvkoch sémantickej štruktúry vety. Podľa toho napríklad v príkladoch *Svrbí ho dlaň. – Nepáči sa mu to. – To sa mu snívalo. – Zle je s ním.* formy akuzatívu *ho*, datívu *mu* alebo predložkového inštrumentálu *s ním* už tým, že nejde o formy nominatívu, nemôžu vyjadrovať inú funkciu ako funkciu objektu predikátového procesu alebo stavu v rovine gramatickej štruktúry vety, resp. zásahu dynamického príznaku (procesu alebo stavu) v rovine sémantickej štruktúry vety. Keď si totiž bližšie všimneme sémantickú štruktúru viet bez gramatického subjektu typu *Študovalo sa mu ľahko. – Zablyslo sa mu pred očami. – Hučí mu v ušiach. – Pri výbuchu ho odhodilo. – Ovanulo ho chladom. – Zle je s ním.* atď., zisťujeme, že pomenovanie osoby nemá v ich sémantickej štruktúre nieto činiteľskú (t. j. aktívnu), ale ani nositeľskú (t. j. neaktívnu, pasívnu) pozíciu vo vzťahu k predikátovému procesu, prípadne stavu, takže v nich nemožno hľadať sémantický subjekt. Pomenovania v akuzatíve majú povahu zásahu, pomenovania v datíve a v predložkovom inštrumentáli majú povahu stavového objektu. Pomenovaniam s takouto pozíciou v sémantickej stavbe vety nemožno pripisovať vlastnosti sémantického subjektu, lebo sémantický subjekt, keď má byť subjektom, musí byť v istej reálnej paradigmatickej súvzťažnosti s gramatickým subjektom, musí mu v stavbe vety

zodpovedať a musí byť vyjadrený takou formou, ktorá zodpovedá gramatickému subjektu, t. j. nominatívom alebo (v osobitnom prípade, keď ide o uprednostnenie kvantitatívneho alebo záporového hľadiska) genitívom. Aj podľa F. Mika (1962, s. 192) „vyjadrovať nositeľa deja a stavu môže len nominatív (v prípadoch, kde ide o pomenovací zámer s kvantitatívnym alebo záporovým zreteľom, aj partitívny alebo záporový genitív)“. Ako vidieť, pevne stojíme na stanovisku, ktoré sme podrobne zdôvodnili v osobitnom príspevku (pozri Kačala, 2000b), že gramatický výraz vo vete identifikuje aj prvky sémantickej štruktúry vety. Táto skutočnosť sa zreteľne prejavuje aj na predikáte ako centrálnom člene gramatickej i sémantickej štruktúry vety.

Ako vidno, komplexná syntaktická forma sa vzťahuje aj na prvky sémantickej štruktúry vety, bez opory o túto formu by sme prvky sémantickej štruktúry vety neboli schopní identifikovať a odlíšiť od príbuzných aj nepríbuzných prvkov sémantickej štruktúry vety. Naznačená paradigmatická súvzťažnosť medzi prvkami gramatickej a sémantickej štruktúry vety je reálnym jazykovým faktom, vychádza z rešpektovania jestvujúcich jazykových skutočností a predchádza sklonom vnášať do vedeckého výkladu jazyka neopodstatnené psychologizovanie či logizovanie. Aj touto paradigmatickou súvzťažnosťou sa naplňa komplexná funkcia syntaktickej či gramatickej formy, ňou sa gramatické formy pomenovaní substancií zviazaných s predikátovým dynamickým príznakom stávajú plnohodnotnými a funkčnými.

Z týchto zistení vyplýva, že keď podávateľ má zámer istú substanciu uviesť do pozície gramatického a sémantického subjektu vety, pomenovanie tejto substancie nemôže vo vete vystupovať v gramatickej forme, ktorá pozícii gramatického a sémantického subjektu vety nezodpovedá; v takom prípade je podávateľ nútený voliť takú gramatickú a sémantickú organizáciu vety a takú formu vety, v ktorej pomenovanie príslušnej substancie uvedie vo forme nominatívu v pozícii gramatického a sémantického subjektu vety. Jazykové procedúry, ktoré vedú k splneniu takého zámeru podávateľa, sú známe. Takéto procedúry sú zreteľné najmä vtedy, keď máme pred sebou vety s rovnakou obsahovou náplňou, ale s rozdielnou sémantickou štruktúrou a s rozdielnym obsadením relevantných syntaktických pozícií. Ukazuje to napríklad dvojica viet:

(1) *Susedia prenajali študentovi izbu.*

(2) *Študent si od susedov prenajal izbu.*

Veľmi typickou gramatickou procedúrou tohto typu je odsunutie jestvujúceho pomenovania činiteľskej alebo nositeľskej substancie z pozície gramatického subjektu vety a uvedenie pomenovania postulovanej (zasahovanej) substancie do pozície gramatického subjektu vety. Touto pasivizačnou operáciou, ktorou sa z vety s aktívnou gramatickou perspektívou stáva veta s neaktívnou (pasívnou) gramatickou perspektívou, sa však príslušná substancia nestane zároveň aj sémantickým subjektom vety; tým sa len pomenovanie činiteľa alebo nositeľa prísudkového dynamického príznaku odsúva z pozície gramatického subjektu vety, ale vzťah pôvodnej zasahovanej substancie k dynamickému príznaku po tom, ako pomenovanie zasahovanej substancie zaujme pozíciu subjektu vety, sa nemení a substancia, hoci je v štruktúre vety súvzťažná s pozíciou gramatického subjektu, zostáva zasahovanou substanciou. Pomenovanie zasahovanej substancie však

v pozícii gramatického podmetu napriek tomu, že táto substancia v sémantickej štruktúre vety zostáva zasahovanou, nadobúda tvar zodpovedajúci pozícii gramatického subjektu, t. j. tvar nominatívu. Tým sa dokazuje, že jednotka sémantickej štruktúry zodpovedajúca príslušnej jednotke gramatickej štruktúry tiež prijíma formu, ktorú vyžaduje organizácia gramatickej štruktúry vety. Uvedenou pasivizačnou operáciou sa veta zároveň stáva vetou s neaktívnou (pasívnou) sémantickou perspektívou. To sú známe prípady súvzťažných aktívnych a pasívnych viet typu:

(2) *Mladí umelci na sochárskom sympóziu utvorili viaceré pozoruhodné diela.*

(2a) *Na sochárskom sympóziu boli utvorené viaceré pozoruhodné diela.* alebo

(2b) *Na sochárskom sympóziu sa utvorili viaceré pozoruhodné diela.*

6. Napokon poukážeme na postavenie sémantickej štruktúry vety v relácii ku gramatickej štruktúre vety z jednej strany a k obsahovej štruktúre vety z druhej strany, a to z hľadiska syntaktickej synonymie, založenej na derivačných vzťahoch medzi syntaktickými konštrukciami. Sémantická štruktúra vety vedno s obsahovou štruktúrou vety v pomere ku gramatickej štruktúre vety nepochybne stoja vo vzťahu obsahová stránka – formálna stránka. Toto zistenie platí aj so zreteľom na to, že sme gramatickú štruktúru charakterizovali ako komplexnú formálnu stránku vety. Na druhej strane zasa platí, že aj sémantická štruktúra vety a obsahová štruktúra vety ako sémantický či obsahový náprotivok gramatickej štruktúry vety stoja v istom vzťahu navzájom, a preto sa žiada skúmať tieto sémantické roviny v stavbe vety aj osobitne. Tak sa ukáže špecifické postavenie sémantickej štruktúry vety jednak v relácii ku gramatickej štruktúre vety a jednak v relácii k obsahovej štruktúre vety. Tieto relácie budeme zisťovať rozborom gramaticky aj sémanticky súvzťažných príkladov, vyjadrujúcich informáciu „Záujem chlapca o techniku prejavovaný od malička.“ Tento ideový koncept či kognitívna štruktúra jazykovoinformačne platí ako invariant, prípadne ako hĺbková štruktúra takýchto reálnych predikatívnych vetných útvarov v našom jazyku:

(3) *Chlapec od malička prejavuje záujem o techniku.*

(4) *U chlapca sa od malička prejavuje záujem o techniku.*

Rozdiel medzi vetami je založený na reflexívnej derivácii (zmene slovotvornej štruktúry) slovesa *prejavovať*: vo vete (4) ide o zvratné sloveso *prejavovať sa*, utvorené slovotvornou morfémou *sa* z nezvratného slovesa *prejavovať*. S touto deriváciou predikátového slovesa je spojená derivačná zmena ďalších prvkov vety: najzávažnejšie zmeny sú v postavení dvoch členov bezprostredne zviazaných s prísudkovým slovesom, v podmete a v predmete. Z podmetového substantíva *chlapec* vystupujúceho v nominatíve, ktoré v sémantickej štruktúre vety vystupuje ako agens, činiteľ dynamického príznaku, takže veta má aktívnu sémantickú perspektívu, stáva sa v derivovanej štruktúre určenie miesta dynamického príznaku v tvare genitívu s predložkou *u: u chlapca*. Reflexivizáciou sa pri prísudkovom slovese blokuje objektová syntaktická pozícia a z pôvodného predmetu v akuzatíve sa v derivovanej štruktúre stáva gramatický podmet vety v nominatíve: v zjednodušenej podobe ide o vetu *Záujem sa prejavuje*. Pravdaže, v sémantickej štruktúre vety (4) sémantický subjekt už nevystupuje ako aktívny, lež naopak ako neaktívny (pasívny) a prísudkový dynamický príznak sa už nepredstavuje ako

vykonávaný niekým, ale ako jestvujúci na niekom, prípadne ako patriaci (vlastný) niekomu. Veta má neaktívnu (pasívnu) sémantickú perspektívu. Ostatné časti vety zostávajú v obidvoch podobách rovnaké: to sa týka časového určenia *od malička* vo vzťahu k prísudkovému dynamickému príznaku, ako aj cieľového vyústenia substantívom pomenovaného stavu v podobe akuzatívu s predložkou *o: záujem o techniku.*

V obidvoch vetách prísudkové sloveso vystupuje v činnom rode, takže v obidvoch vetách môžeme konštatovať aktívnu gramatickú perspektívu. Veta s neaktívnou (pasívnou) perspektívou vybudovaná na opisnom pasíve typu

(3a) *U chlapca je od malička prejavovaný záujem o techniku.*

je síce systémovo prípustná (možná), ale z hľadiska normy spisovnej slovenčiny zároveň veľmi príznaková a v reči málo pravdepodobná. V súvise s pasívnymi transformáciami východiskovej vety (3) sa ešte žiada pripomenúť, že možnosť utvoriť zvratné pasívum je v tomto prípade blokovaná stavom v lexikálnom subsystéme, t. j. jestvovaním zvratného slovesa (lexémy) *prejavovať sa*.

Ako sme už naznačili, jednotnej aktívnej gramatickej perspektíve vo vetách (3) a (4) zodpovedá rozdielna sémantická perspektíva: kým vo vete (3) je aktívna, ide tu teda o symetriu medzi aktívnou gramatickou a sémantickou perspektívou, vo vete (4) je naproti tomu neaktívna (pasívna), a tak tu máme pred sebou asymetriu medzi aktívnou gramatickou a neaktívnou (pasívnou) sémantickou perspektívou. Aj to, že pri tej istej vete môžeme hovoriť o rozdielnej gramatickej a sémantickej perspektíve, je dostačujúcim dôvodom na to, aby sme mohli uznať jestvovanie osobitnej sémantickej štruktúry vety a na spomínanú emancipáciu sémantickej štruktúry vety od gramatickej štruktúry vety.

Z hľadiska kategórií obsahu a formy platí, že gramatická štruktúra vety vo vzťahu k sémantickej štruktúre vystupuje ako formálna stránka v relácii k obsahovej stránke. Na druhej strane zároveň sémantická štruktúra vety vo vzťahu k obsahovej štruktúre vety funguje ako formálna stránka a obsahová štruktúra ako obsahová stránka. Keďže obsahová štruktúra viet (3) a (4) je totožná, kým sémantická štruktúra týchto viet – ako sme to videli – je rozdielna, napĺňa sa tak podmienka, aby sme mohli konštatovať jestvovanie synonymického vzťahu medzi obidvoma vetami: obsahová štruktúra obidvoch viet je rovnaká, kým ich formálna stránka (v danom prípade ako forma funguje sémantická štruktúra vety) je rozdielna. Tento stav je umožnený tým, že sémantická štruktúra vety má relatívnu povahu, lebo vo vzťahu ku gramatickej štruktúre vety vystupuje ako obsahová, významová stránka, kým vo vzťahu k obsahovej štruktúre zasa ako formálna, výrazová stránka. To značí, že sémantickú štruktúru vety nemožno vždy posudzovať ako zložku s absolútnou (nemennou) hodnotou, lež treba vychádzať z toho, že sémantická štruktúra vety reálne v jazyku jestvuje a funguje aj v relácii ku gramatickej štruktúre vety, aj v relácii k obsahovej štruktúre vety, pričom v relácii k jednému náprotivku vystupuje ako obsahová, významová stránka, kým v relácii k druhému náprotivku zasa ako formálna, výrazová stránka. Takéto zložitejšie vzťahy medzi významovým a výrazovým systémom zložitého jazykového systému si môžeme vysvetliť vyššou mierou štruktúrovanosti, prípadne viacúrovňovosťou vetnej stavby na rozdiel od iných oblastí zložitej jazykovej stavby.

LITERATÚRA

KAČALA, J.: Podstata syntaktických kategórií. In: Slovenská reč, 2000(a), roč. 65, č. 3, s. 129 – 138.

KAČALA, J.: Identifikácia prvkov sémantickej štruktúry vety. In: Slovenská reč, 2000(b), roč. 65, č. 5 – 6, s. 309 – 318.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1962. 256 s.

PAULINY, E.: Problémy slovesnej rekcie. In: K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků. Red. J. Bělič a kol. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 39 – 44.

Informačná štruktúra výpovede a slovosled

WOLFGANG GLADROW

1. Štruktúra výpovede sa chápe ako komplexná entita, ktorá zachycuje vetu nielen v jej statickej stavbe, ale tiež vo fungovaní v komunikácii. V tomto zmysle možno rozlišovať viaceré aspekty štruktúry výpovede: konštruktívno-gramatický, propozično-sémantický, komunikatívno-pragmatický a aktuálno-informačný aspekt (porov. Gladrow, 2000). Aktuálno-informačná štruktúra výpovede odráža modifikáciu vety, ktorá vyplýva z vloženia do konkrétneho kontextu, resp. do komunikačnej situácie, a ktorá sa osobitne realizuje v slovoslede spolupôsobením s intonačnou kontúrou. Táto stránka komplexnej štruktúry výpovede jednoduchej vety v slovenčine je predmetom môjho príspevku.

Výskum slovosledu v slovenčine sa zakladá na poznatkoch V. Mathesia (1947) o aktuálnom členení. E. Bajzíková (1995, s. 10 – 11) zhrňujúco zhodnotila dôležité práce E. Paulinyho (1950 – 1951), J. Horeckého (1959) a J. Mistríka (1966) zo zreteľa textovej syntaxe, takže pre nedostatok času sa tým teraz nemusím zaoberať. Aj vysokoškolská učebnica syntaxe (Oravec – Bajzíková, 1982, s. 224 – 227) obsahuje kapitolu o aktuálnom členení. Tu sa definujú časti aktuálneho členenia takto: „Východiskom je tá časť elementárnej textovej jednotky, ktorá je známa z predchádzajúceho kontextu alebo mimojazykovej situácie, ním sa v texte nadväzuje ... Jadrom je tá časť elementárnej textovej jednotky, ktorá vyjadruje skutočnosti z hľadiska predchádzajúceho kontextu alebo mimojazykovej situácie ako neznáme, nové“ (c. d., s. 224). Okrem toho sa vyčleňuje tranzitný člen, „ktorý uvádza do vzťahu východisko a jadro, nepatrí ani k jadru, ani k východisku, významovo sa však viac prikláňa k jadru, novšie sa hodnotí ako súčasť východiska“ (c. d., s. 225). Podobná definícia sa nachádza u J. Mistríka (1983, s. 174): „Východisko výpovede je tá časť, ktorá je zo situácie známa, ktorá sa iba nejakým spôsobom opakuje alebo niekedy aj vynecháva. Jadro výpovede je tá časť, ktorá nesie novú informáciu, kvôli ktorej sa vlastne výpoveď uskutočňuje. Medzi týmito časťami sú slová, ktoré slúžia na prechod od východiska k jadru – nazývajú sa tranzitnou časťou.“

2. Vo svojom uvažovaní o slovoslede v slovenčine vychádzam z troch premís: a) Podstatný základ pre regularitu slovosledu je informačná váha častí propozície. Pojmu komunikatívnej váhy zodpovedá približne termín „komunikatívní dynamismus“, ako ho používa F. Daneš v nadväzovaní na J. Firbasa (Daneš, 1985, s. 197 – 198). Na rozdiel od J. Firbasa, E. Bajzíkovej a J. Mistríka, ale v zhode s F. Danešom vychádzam z dichotomického členenia (tamže).

b) Neexistuje abstraktný základný sled propozičných elementov; tento názor zastávajú napr. U. Junghanns – G. Zybatow (1998). Z uvedeného vyplýva, že chápem gramaticky determinované konštrukcie ako formálne obmedzenie, porov. napr. diferenciáciu nominatívu a akuzatívu pri synkretizme koncoviek v slovenčine v prvom príklade na rozdiel od druhého príkladu:

(1) *Bytie určuje vedomie.*
(2) *Vedomie určuje bytie.*

c) Slovosled treba vidieť v korelačnej spojitosti s prozodickou kontúrou výpovede, ktorá je formovaná vetným akcentom a intonáciou. Prozodické charakteristiky sú funkčne ekvivalentné slovosledným regularitám.

Ďalej sa chcem zaoberať tromi otázkami: a) existenciou nečlenených výpovedí a obligatórne členených výpovedí, b) dvomi rovinami aktuálneho členenia, c) pojmom informačnej paradigmy.

3. Okrem členených výpovedí existujú aj konštrukcie, ktoré uvádzajú novú informáciu ako celok, a tým vykazujú informačne nečlenenú štruktúru. Často tieto vety označujú existenciu meteorologických javov, napr.:

(3) *Blíži sa búrka.*
(4) *Už ide jeseň.*

Lexikálny význam slovies v týchto výpovediach je značne redukovaný, slovesá signalizujú v prvom rade gramatické kategórie času a spôsobu. Podstatné mená týchto výpovedí vyjadrujú znak časového trvania. Také konštrukcie otvárajú diskurz a sú označované, ako je známe, ako tetické výpovede.

V protiklade s tým existujú výpovede, ktoré sú obligatórne členené. Ich členenie nevyplýva z použitia v kontexte, resp. v komunikačnej situácii, ale jedine z propozičnej sémantiky. Tak napr. vlastnostné vety pomenúvajú predmet ako východisko výpovede a charakteristiku predmetu ako jadro, napr.:

(5) *Zem obieha okolo Slnka.*
(6) *Stará láska nehrdzavie.*
(7) *Mráz žihľavu nespáli.*

Aktuálne členenie týchto výpovedí nevyplýva z ich miesta v postupujúcom texte, ale spočíva v ich vlastnostnom význame: predmetu v širšom zmysle sa pričlení vlastnosť, znak. Výpovede toho druhu by mohli stáť aj na začiatku textu. Nie sú viazané na nejakú predchádzajúcu informáciu.

4. Aktuálno-informačná štruktúra odráža, ako už bolo povedané, lineárny sled častí propozície. O tom, ako konkrétne toto členenie vyzerá, kde sú jeho hranice, existujú rôzne názory. To zrejme súvisí s tým, že aj informačná štruktúra je viacrovinová. Už F. Daneš rozlišoval tri aspekty aktuálneho členenia: „Viděno dosti obecně, vydělují se (u různých badatelů různě, s názvoslovím, které se často překrývá) tři aspekty AČ: (1) tematiko-rematický („o čem se mluví“ a „co se o tomto tématu říká“), my jej zde

budeme nazývat „komunikativní artikulací“, (2) známá (kontextově zapojená, daná, stará) informace – nová (kontextově nezapojená) informace, my jej zde budeme nazývat „informačním členěním“ a jeho složky pak „východisko“ (známá inf.) a „jadro“ (nová inf.), (3) různé stupně komunikativního dynamismu“ (Daneš, 1985, s. 188).

I v novších prácach (Seliverstova – Prozorova, 1992; Molnár, 1993; Junghanns – Zybatow, 1998) sa diferencujú aspoň dve roviny, ktoré by som tu chcel nazvať členenie topik – komentár a členenie pozadie – fókus. Členenie topik – komentár je orientované jedine na výpoveď, na jej východisko a jej jadro. Členenie pozadie – fókus sa orientuje na text, to znamená na členenie, ktoré vyplýva z vloženia do kontextu, resp. do komunikačnej situácie.

Topikom sa rozumie tá časť výpovede, o ktorej sa niečo hovorí, komentárom to, čo sa o topiku povie. Pozadie a fókus sú naproti tomu časti, ktoré vyplynú ako známe a nové z rozdielneho stavu vedomostí komunikačných partnerov podmienených kontextom alebo situáciou, presnejšie povedané vyplývajú z toho, ako hodnotí hovoriaci stav vedomostí počúvajúceho.

Obe roviny informačnej štruktúry, členenie topik – komentár a členenie pozadie – fókus, sa nemajú, samozrejme, skúmať oddelene. Môžu sa navzájom kryť, to znamená topik a pozadie, ako aj komentár a fókus sú zhodné, alebo dochádza ku kolíziám. V príklade (8) je prípad, v ktorom sa kryje členenie topik – komentár s členením pozadie – fókus:

(8) – *O čo vlastne šlo na Tichom Potoku?*
– [*Táto kauza*] $_{T=P}$ [*sa ťahala dlho.*] $_{K=F}$ [*Priehrada Tichý Potok*] $_{T=P}$ [*mala byť najväčšia na Slovensku.*] $_{K=F}$

Obe odpovede na otázku sú tak členené, že sa vždy kryje topik a pozadie, ako aj komentár a fókus.

Kolízie oboch rovín môžu byť rozdielne situované. Príkladmi (9) a (10) môžem ilustrovať len dve z mnohých možností. Odpovede v dialógu (9) sú napríklad charakterizované tým, že obsahujú vcelku novú informáciu, takže majú charakter fókusu a nevyčleňujú segment pozadia. Ale všetky tri výpovede vyčleňujú topik a komentár:

(9) – *Kedy vstúpila do hry organizácia Ľudia a voda?*
– [[*Po nežnej revolúcii*] $_{T}$ [*sa zaktivizovali vodohospodárski odborníci a mali veľký zálusk na výstavbu priehrady ...*] $_{K}$] $_{F}$

V ďalšom dialógu obsahuje topik v odpovedi časť fókusu *(najlepšou)* a časť pozadia *(čističkou vody)*:

(10) – *Zodpovedala by táto voda požadovaným kritériám? Ako by sa čistila?*
– [[*Najlepšou*] $_{F}$ [*čističkou vody*] $_{P}$] $_{T}$ [*je zdravé prírodné prostredie.*] $_{K=F}$

Samozrejme, dali by sa uvádzať aj príklady, v ktorých sa komentár nekryje so zložkami fókusu, ale so zložkami pozadia.

5. Ako je všeobecne známe, môže sa veta realizovať vo viacerých informačných variantoch, resp. odpovediach, ktoré sa rozlišujú vo vzťahu k slovosledu a k intonačnej kontúre. Tieto varianty vyplývajú z toho, že jedna veta s rovnakou konštruktívno-gramatickou a propozično-sémantickou stavbou môže prijímať v rôznych situáciách rozličné aktuálno-informačné štruktúry. To sa dá znázorniť na jednoduchej vete, ktorá sa skladá zo substantívneho podmetu a verbálneho prísudku. V prvom variante je topikom *študent* a komentárom *vyšiel*, v druhom je opačne topikom *vyšiel* a komentárom *študent*, tretí variant nevyčleňuje topik, je teda informačne nečlenený:

(11) – *Kde je teraz študent?* – *Študent / vyšiel.*
(12) – *Kto vyšiel?* – *Vyšiel / študent.*
(13) (Buchli dvere.) – *Čo sa stalo?* – *Vyšiel študent.*

Keď sa pripočítajú ku každému z troch variantov s objektívnym slovosledom ešte príslušné analógie so subjektívnym slovosledom, ktoré vykazujú expresívnu charakteristiku, vychádza 6 variantov jednej vety. Celistvosť aktuálno-informačných variantov v ich štylisticky neutrálnej a štylisticky expresívnej realizácii tvorí informačnú paradigmu výpovede. Pojem informačnej paradigmy dokazuje systémový charakter aktuálneho členenia.

LITERATÚRA

BAJZÍKOVÁ, E.: Slovenský jazyk. Textová syntax. Bratislava: STIMUL 1995. 89 s.

DANEŠ, F.: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha: Academia 1985. 236 s.

GLADROW, W.: Das Prinzip der mehrdimensionalen Äußerungsstruktur als Deskriptionsbasis des Satzes. In: Princípy jazyka a textu. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 9. – 10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava 2000, s. 43 – 54.

HORECKÝ, J.: Gramatickí činitelia poriadku slov. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959, s. 55 – 62.

MATHESIUS, V.: O takzvaném aktuálním členění větném. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947, s. 234 – 342.

MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 276 s.

MISTRÍK, J.: Moderná slovenčina. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 256 s.

MOLNÁR, V.: Zur Pragmatik und Grammatik des Topikbegriffes. In: Linguistische Arbeiten, 306. M. Reis (ed.): Wortstellung und Informationsstruktur. Tübingen 1993, s. 155 – 202.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 272 s.

PAULINY, E.: Slovosled a aktuálne vetné členenie. In: Slovenská reč, 1950 – 1951, roč. 16, s. 171 – 179.

SELIVERSTOVA, O. N. – PROZOROVA, L. A.: Kommunikativnaja perspektiva vyskazyvanija. In: Teorija funkcionaľnoj grammatiki: Subjektnosť. Objektnosť. Kommunikativnaja perspektiva vyskazyvanija. Opredelennosť/Neopredelennosť. Red. A. V. Bondarko. Sankt-Peterburg 1992, s. 189 – 231.

ZYBATOW, G. – JUNGHANNS, U.: Topiks im Russischen. Sprache und Pragmatik. Arbeitsberichte, 47. Lund 1998.

Informationale Äußerungsstruktur und Wortfolge

Die Äußerungsstruktur wird als eine komplexe Größe verstanden, die vier Dimensionen ihres Aufbaus unterscheidet: den konstruktiv-grammatischen, den propositional-semantischen, den kommunikativ-pragmatischen und den aktuell-informationalen Aspekt. Die aktuell-informationale Struktur widerspiegelt die Modifizierung des Satzes, die sich aus seiner Einbettung in den konkreten Kontext bzw. die Gesprächssituation ergibt und die insbesondere in der Wortfolge im Zusammenwirken mit der Intonationskontur ausgedrückt wird.

Die Deskription der Wortfolge im Slowakischen geht von drei Prämissen aus: a) Eine wesentliche Grundlage für die Wortfolgeregularitäten ist die informationale Gewichtung der Konstituenten der Proposition. b) Es gibt keine Ausgangs- oder Normalabfolge der Propositionskonstituenten. Konstruktiv-grammatisch determinierte Präzedenz wird als formale Einschränkung gesehen. c) Die Wortfolge wird in korrelativer Verbindung zur prosodischen Kontur der Äußerung, die vor allem durch den Satzakzent und den Intonationsverlauf geprägt wird, gesehen. Die prosodischen Kennzeichnungen sind den Wortfolgeregularitäten funktionsäquivalent.

Die informationale Gewichtung der Propositionskonstituenten ergibt sich einerseits aus dem Platz der Äußerung im fortlaufenden Text bzw. aus dem gemeinsamen Wissen der Kommunikationspartner sowie daraus, was für den Hörer als Ausgangspunkt und Zielpunkt der Äußerung gesetzt wird, und kann andererseits auch durch ihre Lexik bzw. durch die Semantik der Äußerung determiniert werden.

Außer informational gegliederten Äußerungen gibt es auch Äußerungen, die als Ganzes eine neue Mitteilung einführen und somit eine informational nichtgegliederte Struktur aufweisen. Derartige Konstruktionen tragen diskursinitialen Charakter und werden als thetische Äußerungen bezeichnet, z.B. *Blíži sa búrka*. Im Unterschied dazu sind Beispiele wie *Stará láska nehrdzavie.*, die eine Eigenschaftsbedeutung haben und obligatorisch gegliedert sind, kategorische Äußerungen.

Schon F. Daneš hatte 1985 drei Aspekte der aktuellen Gliederung unterschieden, und auch in neueren Arbeiten wird zumindest zwischen zwei Ebenen differenziert. In diesem Sinne wird zwischen der äußerungsorientierten (satzinternen) Topik-Kommentar-Gliederung und der kontextorientierten (kontextabhängigen) Fokus-Hintergrund-Gliederung unterschieden. Die beiden Aspekte der aktuellen Gliederung stehen in einem komplizierten Wechselverhältnis zueinander. Sie können zusammenfallen, das heißt, Topik und Hintergrund sowie Kommentar und Fokus sind deckungsgleich, oder es kommt zu unterschiedlich gelagerten Überschneidungen.

Ein Satz kann sich in mehreren informationalen Varianten bzw. Äußerungen realisieren, die sich in bezug auf ihre Wortfolge und Intonationskontur unterscheiden. Die Gesamtheit der aktuell-informationalen Varianten in ihren stilistisch neutralen und stilistisch expressiven Ausprägungen bilden das informationale Paradigma des Satzes.

Vetnočlenský a valenčný prístup k skúmaniu syntaxe

JOLANA NIŽNÍKOVÁ

Syntaktická rovina jazyka stojí v systéme jazykových rovín najvyššie, pretože najúplnejšie odráža vzťah jazyka a myslenia a iba v nej sa prejavuje uplatňovanie jazykového systému v konkrétnych jazykových prejavoch. Z tohto postavenia syntaktickej roviny v jazykovom systéme by malo logicky vyplynúť, že práve syntaktická problematika by mala byť centrom jazykovedného výskumu, ale aj centrom jazykovej výučby na všetkých typoch škôl – od základných až po vysoké školy. Ak však sledujeme jazykovednú produkciu (monografickú, ale aj publikovanú v odborných časopisoch a zborníkoch), musíme prísť k záveru, že sa syntaktickému výskumu u nás nevenuje taká pozornosť, akú by si syntax vzhľadom na svoje postavenie zaslúžila, ba v ostatnom desaťročí sa syntaktická problematika dostáva na okraj záujmu. Dôkazom nepriaznivého stavu vo výskume syntaktickej roviny jazyka je aj absencia akademickej syntaxe slovenského jazyka, a to aj napriek tomu, že od roku 1958, keď sa uskutočnila prvá celoštátna konferencia na prípravu akademickej syntaxe (ako je známe, materiály z tejto konferencie boli publikované v Jazykovedných štúdiách IV. z roku 1959), sa takéto prípravy realizovali už niekoľkokrát, ale skutočnosťou zostáva, že slovenčina akademickú syntax podnes nemá. Tento nepriaznivý stav vo výskume syntaktickej roviny sa premieta aj do čoraz väčších problémov pri výučbe syntaxe v školskej praxi. Syntax sa tu zredukovala na vetný rozbor, ktorý sa často robí mechanicky, lineárne, od prvého po posledné slovo vo vete, bez rešpektovania hierarchie vetnej stavby a obsahovej náplne komponentov vetnej štruktúry. Syntax sa preberá izolovane, bez vzťahu k ostatným čiastkovým jazykovedným disciplínam, osobitne k morfológii, s ktorou je úzko spätá a iba spolu tvoria gramatický systém jazyka. V takejto podobe sa výučba syntaxe stáva formalistickou a vôbec nevedie k tomu, aby sa žiaci naučili tvoriť správne vety, a teda aj správne komunikovať. Nemožno sa preto čudovať ani hlasom, ktoré odmietajú vetný rozbor a vetnočlenský prístup v syntaxi vôbec.

V posledných troch desaťročiach sa výrazne ukazuje potreba presunúť pozornosť vo výskume i vo výučbe syntaxe od analýzy hotových syntaktických konštrukcií k princípom ich tvorenia. V teoretickej rovine sa posilňuje najmä komunikačno-pragmatický a sémantický prístup k skúmaniu vety. Treba však otvorene povedať,

že výsledky najnovších výskumov sa iba ojedinele a veľmi ťažko dostávajú do školskej praxe. V našej syntaktickej teórii i v školskej praxi prevláda tradičný vetnočlenský, resp. syntagmatický prístup, pri ktorom sa pri určovaní vetných členov vychádza z funkcií autosémantických slov vo vete. Za základ vetnej štruktúry sa pokladá spojenie subjektu a predikátu, prípadne vetný základ jednočlennej vety. Vetné členy sú definované na základe značne heterogénnych kritérií (subjekt a predikát pojmami z formálnej logiky, vedľajšie vetné členy na základe toho, aký slovný druh rozvíjajú, príslovkové určenia na základe svojej sémantiky, doplnok a prístavok na základe transformačných kritérií). Napriek tomu, že sa vetná štruktúra podáva ako celok zložený z istých funkčných komponentov spojených syntagmatickými (predovšetkým závislostnými) vzťahmi, má tradičný vetnočlenský prístup celý rad nedostatkov. Predovšetkým sa pri ňom stráca stupňovitosť, hierarchické usporiadanie vetnej štruktúry, pretože sa dostatočne nezdôrazňuje základný princíp rekurzívneho fungovania syntaktických pravidiel. Vychádza sa iba z formy a sémantická stránka sa neberie vôbec do úvahy, dôraz sa kladie na analýzu a klasifikáciu. Takto chápaný vetný rozbor nemôže dať odpoveď na otázku, prečo sú v slovenčine gramaticky správne a významovo úplné vety typu: *Prší. Sneží. Ochladilo sa.* a prečo je na druhej strane nemožná veta *Bratislava leží. alebo *Deti navštívili.

Aby sme mohli odpovedať nielen na tieto konkrétne otázky, ale širšie na to, ako tvoriť vety, koľko a akých komponentov musí mať slovenská veta, aby bola gramaticky korektná a sémanticky úplná, je nevyhnutné vychádzať zo slovesa ako vetného predikátu a z jeho intenčného, či širšie valenčného potenciálu. Pravda, valenčná teória nie je v jazykovednom myslení nová a od čias svojho vzniku (Tesniére, 1934) prešla pomerne zložitým vývojom. Na druhej strane je táto teória v súlade s jazykovedným myslením na Slovensku už od uzákonenia spisovnej slovenčiny Ľ. Štúrom. Štúrov výrok: „sloveso je vždi utajená celá vípoveď“ (Štúr, 1848, s. 112) plne korešponduje s chápaním centrálneho postavenia slovesného predikátu vo vete. Tieto názory plodne rozvinul v teórii slovesnej intencie jej zakladateľ E. Pauliny. Podľa jeho názoru „Intenciou nazývame fakt, že sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo paciensa svojho dejania“ (Pauliny, 1943, s. 16). Z hľadiska valenčnej teórie je významné jeho zistenie, že „významová plnosť vety závisí od toho, či sú vyslovené tie členy, ktoré sloveso ako predikát potrebuje mať vyslovené“ (c. d., s. 8). Na tieto myšlienky v súčasnosti nadväzuje J. Kačala pri vymedzení predikátového slovesa ako centrálneho člena vety, ktorý je dôležitým organizujúcim činiteľom gramatickej a sémantickej štruktúry vety (Kačala, 1989, s. 75), ale aj S. Ondrejovič, ktorý zdôvodňuje postavenie slovesa ako dominanty vety (Ondrejovič, 2000, s. 269 a n.).

Podľa valenčnej teórie je sloveso centrálnym pojmom a štruktúrno-organizačným centrom vety. Pod valenciou sa chápe schopnosť slovesa (príp. aj iného slova) viazať na seba istý počet ďalších jazykových jednotiek (doplnení, participantov) a určovať ich tvarové a významové vlastnosti. Sloveso v pozícii vetného predikátu svojou sémantikou a z nej vyplývajúcim valenčným potenciálom rozhoduje o charaktere vetnej štruktúry. Určuje jednak gramatickú štruktúru vety, teda to, či bude vetná štruktúra obsahovať ľavovalenčný participant (čiže subjekt v tradičnom chápaní) a či jej záväzným komponentom budú aj pravovalenčné doplnenia – intenčné

alebo aj neintenčné. Súčasne sloveso podmieňuje aj sémantickú štruktúru vety, pretože práve sémantika slovesa prideľuje participantom isté sémantické roly, teda rozhoduje o tom, či bude ľavovalenčný participant aktívnym činiteľom deja, nositeľom deja, stavu, vzťahu, vlastnosti či dispozície (prípadne v transformovaných pasívnych vetách aj patiensom), a tiež, či bude pravovalenčným participantom paciens, adresát, výsledok deja, prípadne aj relácie lokálne, temporálne, alebo spôsobové. Za valenčné doplnenia sa pokladajú iba tie, ktoré so slovesom vytvárajú síce minimálnu, ale gramaticky i významovo úplnú vetnú štruktúru, a teda sú v tejto štruktúru záväzné (obligátne alebo aspoň potenciálne).

Nechceme ani nemôžeme tvrdiť, že valenčný prístup vyrieši všetky problémy vo výskume i vo výučbe syntaxe. Aj valenčný prístup prináša so sebou mnohé problémy a otvorené otázky. V rámci tohto príspevku sa dotkneme aspoň niektorých z nich. Jedným zo závažných problémov je vysoká miera polysémie (nielen) slovenských slovies. Formálne to isté sloveso vytvára často celý rad valenčných štruktúr s odlišným formálnym i sémantickým obsadením. Napr. sloveso *sedieť* vo svojom základnom význame ako polohové sloveso si vyžaduje okrem ľavovalenčného doplnenia substantívom v nominatíve s významom agensa (a so sémantickým obmedzením na osobu, príp. zviera) aj vyjadrenie priestorovej lokalizácie (*Dieťa sedí v postieľke*.). V inom význame (vo vete *Ten oblek otcovi nesedí.*) si okrem substantíva v nominatíve s významom nositeľa kvalifikácie (a sémantickým obmedzením na pomenovanie konkrétnej veci) vyžaduje aj väzobné doplnenie bezpredložkovým datívom (so sémantickým príznakom osoby a významom relátora, vo vzťahu ku ktorému platí predikovaný príznak). V ďalšom význame (vo vete *Jeho otec sedí.* s významom ‚je zatvorený‘) si sloveso vyžaduje iba ľavovalenčný participant s významom nositeľa stavu. Uvedené príklady ukazujú, že je potrebné hovoriť nie o valencii slovesa ako lexémy (teda jednotky lexikálneho systému), ale o valencii jednotlivej lexie – konkrétneho významu slovesa, pretože v podstate zmena v lexikálnom význame slovesa prináša so sebou aj zmeny v jeho valenčnom potenciáli.

Problémovým sa ukazuje aj rozlíšenie obligátnych, potenciálnych a tzv. voľných slovesných doplnení. Napriek tomu, že najmä v nemeckej a českej lingvistike (porov. napr. Helbig, 1983; Daneš – Hlavsa, 1981) bola rozpracovaná séria testov a pravidiel (napr. eliminačný test, analógový test, substitúcia vetou ap.), predovšetkým pri okolnostných významoch je rozlíšenie záväzných či potenciálnych (a teda valenčných) alebo voľných (teda nevalenčných) doplnení najmä pri analýze konkrétnych výpovedí často subjektívne a nejednoznačné. Za jeden z možných prístupov, ktorý sme uplatnili vo valenčnom slovníku (Nižníková – Sokolová, 1998) a pri vetných modeloch (Nižníková, 2001), pokladáme taký prístup, pri ktorom sa za záväzné valenčné okolnostné určenie pokladá jednak také, ktoré je istým spôsobom zakódované v sémantike slovesa (napr. lokalizácia pri pohybových a polohových slovesách), a tiež také, ktorého prítomnosť mení sémantiku slovesa a súčasne odlišuje jednu valenčnú štruktúru od inej (porov. napr. vety: *Otec robí fotografie v prírode.* s valenčnou štruktúrou Sn – [VF – Sa] a *Otec robí fotografie v tmavej komore*. s valenčnou štruktúrou Sn – [VF – Sa] – ADVloc: lokácia je záväzná iba v druhej vete, pretože mení význam slovesa *fotografovať* na ‚vyvolávať fotografie‘).

O potenciálnosti sa niekedy hovorí aj v súvislosti s ľavovalenčným doplnením slovesa, pretože táto pozícia sa v slovenskej vete pri osobných slovesách síce z hľadiska valencie (aj intencie) predpokladá, ale nie vždy býva obsadená osobitnou lexémou. Nazdávame sa, že ľavovalenčný participant je pri osobných slovesách v slovenskej vete vždy obligátny, pretože sa ako jediný zo slovesných participantov vyjadruje dvojakým spôsobom: morfematicky – gramatickou morfémou predikátového slovesa – a lexikálne – formou substantíva (substantivizovaného výrazu) v nominatíve. Keď gramatická morféma predikátu jednoznačne identifikuje, kto je činiteľom, resp. nositeľom predikovaného príznaku (v 1. osobe je to hovoriaci, v 2. osobe adresát), nie je potrebné vyjadriť tento participant aj osobitnou lexémou. Preto sú vety typu *Prídem. Spíš?* nepríznakové a ani v jazykovej praxi sa nepociťujú ako eliptické. Naopak, vety s lexikálne vyjadreným subjektom sú vždy príznakové, napr.: *Ja som to nebol. Ty prídeš? Ani ty neprídeš?*

Osobitným problémom, ktorý istým spôsobom stavia do ostrého protikladu vetnočlenský a valenčný prístup k skúmaniu vetnej štruktúry, je vzájomný vzťah subjektu a predikátu. Kým v tradičnej syntaxi sa subjekt hodnotí ako jeden zo základných, hlavných vetných členov, ba dokonca ho niektorí bádatelia pokladajú za jediný nezávislý vetný člen, ktorému je formálne podradený vetný predikát (le détermine absolu – termín S. Karcevského, 1927; Ružička, 1962 a i.), z hľadiska valenčnej syntaxe je subjekt rovnakým valenčným doplnením slovesa ako objekt, prípadne záväzné príslovkové určenia.

Nazdávame sa, že vzťah medzi subjektom a predikátom nemožno chápať jednostranne. Na jednej strane je subjekt témou výpovede (teda tým, o čom sa predikuje), pomenúva substanciu, z hľadiska ktorej sa podáva dej, resp. príznak. Má teda, ako na to upozornil aj S. Ondrejovič (2000), dominantné postavenie medzi slovesnými participantmi. Toto dominantné postavenie spôsobuje, že sa podmet v dvojčlennej vete nemôže vynechať, teda je v nej implicitne obsiahnutý aj vtedy, ak sa nevyjadruje lexikálne. Na druhej strane sa subjekt môže realizovať iba vtedy, ak je sloveso osobné, pretože existencia či absencia ľavovalenčného participanta je určovaná intenciou slovesa. Na jednej strane sa slovesný predikát svojím tvarom „podriaďuje“ subjektu vety, pretože sa s ním spája na základe zhody, na druhej strane si osobné sloveso vyžaduje na ľavej strane intenčnej štruktúry substantívum v nominatíve. Z toho vyplýva, že vzájomný vzťah subjektu a predikátu je obojstranný a tvar subjektu je určovaný slovesom tak, ako tvar objektu. Rozdiel medzi subjektom a objektom je jednak v tom, že subjekt je vo vete vždy prítomný, a tiež v tom, že objekt sa realizuje pri každom tvare predmetového slovesa, kým subjekt iba vtedy, ak je sloveso v určitom tvare, teda ak plní funkciu vetného predikátu. Subjekt a objekt sú intenčné doplnenia slovesa, preto sú aj tvarovo určené, kým záväzné príslovkové určenia sú neintenčné (hoci sú valenčné), a teda aj tvarovo neurčené. Je síce pravda, že subjekt môže byť v slovenskej vete aj v genitíve, ale tvar genitívu nevyplýva z valencie ani z intencie slovesa, ale z prítomnosti sémy kvantity vo vetnej štruktúre, ktorá sa navyše neuplatňuje absolútne (napr. pri spájaní základnej číslovky s počítaným predmetom sa uplatňuje až od *päť* vyššie, kým pri číslovkách *jeden – štyri* sa neuplatňuje vôbec). Navyše aj vtedy, ak je genitív podmienený sémou kvantity vo význame slovesa, uplatňuje sa paralelne popri no-

minatíve, pravda, s výrazným významovým rozdielom medzi vetami typu: *Voda ubúda. Vody ubúda.* Preto pokladáme genitívny subjekt za modifikáciu základného nominatívneho subjektu. Zreteľne sa to prejavuje v rozdieloch v tvare subjektu vo vetách: *Na oslavu prišli deti. Na oslavu prišli tri deti. Na oslavu prišlo päť detí.*

Istým problémom sa ukazuje aj skutočnosť, že isté formálne a sémantické pozície vo valenčnej štruktúre môžu byť obsadené formálne odlišnými typmi doplnení: pádom substantíva, infinitívom, vedľajšou vetou a v prípade neintenčných doplnení aj príslovkou. Uvažuje sa o tom, či v takých prípadoch možno hovoriť o osobitných valenčných štruktúrach alebo iba o variantoch v rámci jednej štruktúry. Ak vychádzame z toho, že valenčná štruktúra je spojením formálnych (gramatických) a sémantických komponentov, za rozlišujúce kritérium pokladáme to, či pri zmene formálneho prostriedku dochádza k zmene v sémantike komponentov. Ak k zmene nedochádza, pokladáme za vhodnejšie hovoriť o variantoch vo valenčnej štruktúre, pretože sa tu prejavuje asymetrický dualizmus medzi obsahom a formou.

Istý problém môže spôsobovať aj skutočnosť, že nie vždy je možné určiť sémantiku participantov jednoznačne a presne, ba v niektorých prípadoch sa vo valenčných štruktúrach realizujú aj tzv. dvojroly (termín F. Daneša, 1981). Základný typ ľavovalenčného participanta je daný sémantickou štruktúrou slovesa. Pri akčných slovesách je ním vždy agens, pri procesných slovesách procesuál a pri statických stavových slovesách statuál. Varianty a podtypy týchto základných typov sa môžu ďalej rozpracovať podľa úrovne zovšeobecnenia, s ktorou sa pri výskume pracuje, pretože výskum sémantiky participantov je u nás iba v začiatkoch (porov. napr. práce o sémantike objektu a subjektu E. Tibenskej, 1991, 1998, prípadne koncept parafrázovača slovenčiny E. Páleša, 1994 a i.).

V našom príspevku sme chceli upozorniť na niektoré problémy, s ktorými sa pri tradičnom vetnočlenskom, ale i valenčnom prístupe stretávame, prípadne aj ponúknuť jeden z možných prístupov k riešeniu nastolených problémov. Uvedomujeme si, že vetnočlenský a valenčný prístup predstavujú odlišné prístupy k skúmaniu i výučbe syntaxe. V perspektíve výskumu a výučby syntaxe sa teda ukazujú dve možné alternatívy: alebo rozvíjať valenčnú syntax (pričom nie je nevyhnutné vzdať sa vetnočlenskej roviny, čo dokazuje príklad Skladby češtiny z roku 1998), a pokúsiť sa ju, podobne ako v Českej republike, zaviesť aj do školskej praxe, alebo zotrvať pri tradičnom vetnočlenskom prístupe. Neodmietame tradičný prístup, ale sme presvedčení, že základné postuláty valenčnej syntaxe – chápanie predikátového slovesa ako štruktúrneho a organizačného centra vety, vzájomný vzťah a prepojenosť gramatickej a sémantickej štruktúry vety a organické spájanie poznatkov zo syntaktickej, morfologickej a lexikálnej roviny jazyka – by bolo možné a potrebné využiť aj pri tradičnom vetnočlenskom prístupe.

LITERATÚRA

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. 1. vyd. Praha: Academia 1981.

DANEŠ, F.: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha: Academia 1985. 236 s.

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 505 s.

HELBIG, G. – SCHENKEL, W.: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig 1969, 1983.

Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 238 s.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 252 s.

KARCEVSKIJ, S.: Systéme du verbe russe. Prague 1927.

NIŽNÍKOVÁ, J. – SOKOLOVÁ, M. a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity – SLOVACONTAKT 1998. 270 s.

NIŽNÍKOVÁ, J.: Vetné modely v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 134 s.

ONDREJOVIČ, S.: Medzi slovesom a vetou. (Problémy slovesnej konverzie.) Jazykovedné štúdie. Bratislava: Veda 1989. 128 s.

ONDREJOVIČ, S.: K otázke dominanty vety. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 269 – 272.

PÁLEŠ, E.: Sapfo. Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: Veda 1994. 305 s.

PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha: Academia 1980. 224 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 112 s.

RUŽIČKA, J.: Veta a sloveso. In: Otázky slovanské syntaxe. Red. J. Bauer et. al. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962, s. 141 – 153.

ŠTÚR, Ľ.: Nauka reči slovenskej. V Prešporku 1846, nákladom Tatrína č. 1.

TESNIÉRE, L.: Comment construire une syntaxe. In: Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg 1943.

TIBENSKÁ, E.: Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 1, s. 39 – 52.

TIBENSKÁ, E.: Objektový participant sémantickej štruktúry vety. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 198 – 209.

Formálny opis syntaxe slovenského jazyka

EDUARD KOSTOLANSKÝ

1. Úvod

V tomto príspevku uvádzame základnú charakteristiku nástrojov modelovania syntaxe prirodzených jazykov, ktorá vychádza z dvoch súčasných hlavných prúdov tvorby lingvistickej teórie. Prvým prúdom je syntakticko-centristický prúd a druhým komunikačno-kognitívny prúd. Zaujímajú nás syntaktické modely, konštruktívne v tom zmysle, že je možná ich efektívna počítačová realizácia, podporujúca vykonanie automatickej syntaktickej analýzy vstupných textov, t. j. priradenie syntaktickej štruktúry týmto textom.

Zložitosť počítačového modelovania prirodzeného jazyka a snaha tvoriť efektívne modely syntaxe (výpočtová efektívnosť a rozsah vstupného textu) neustále inšpirujú k novým projektom v tomto smere. Pravda, najvyššie sú hodnotené tie modely, ktoré sú jazykovo nezávislé, uskutočňujú analýzu, t. j. priradenie štruktúry ku každému analyzovanému textu, a ich kvalita má vysoký štandard. Od týchto základných požiadaviek sa odvádzajú ďalšie požiadavky, ktoré podporujú bližšiu charakterizáciu modelu. Ide o požiadavky typu adaptabilnosť modelu na rôzne typy jazyka, rozširovanie modelu efektívnym spôsobom, zrozumiteľnosť modelu ap. Nárast digitalizovaných textových zdrojov a ich zužitkovanie s podporou ich automatického spracovania je príležitosťou na tvorbu systémov, ktoré nevyžadujú komplexné modelovanie viet. Vystačí sa napr. s identifikovaním mennej časti alebo prísudkovej časti ap. Takéto systémy majú uplatnenie v triedení dokumentov, vo výučbe podporovanej počítačmi atď.

V tomto príspevku uvedieme ako prvé základnú charakteristiku formálneho systému vyvinutého aj s cieľom modelovania syntaxe prirodzených jazykov, t. j. systému identifikujúceho lingvistické výrazy (vety a ich časti) a priraďujúceho štruktúru (syntaktickú) každému takémuto výrazu. Pôjde o reprezentanta výsledkov dosahovaných v rámci prvého prúdu formovania lingvistickej teórie, teda reprezentanta syntakticko-centristického lingvistického prúdu, menovite o zovšeobecnenú frázovo-štruktúrovú gramatiku (ZFŠG; Gazdar a kol., 1985). Túto gramatiku sme vybrali ako reprezentanta syntakticko-centrického prístupu z viacerých príčin. Prvou je jej teoretická prepracovanosť, ktorá je obsiahnutá v teóriách vlastností, v teoretickom rozpracovaní pravidiel bezprostrednej dominancie, vo vypracovanom mechanizme dvojhladinových pravidiel (metapravidiel) a vo sformovaní niekoľkých princípov, ktoré sa týkajú vlastností a ich úlohy pri tvorbe štruktúrovania textu. Druhou príči-

nou je previazanosť syntaktickej roviny s morfologickou rovinou a rovinou interpretácie sémantiky v rámci ZFŠG. Pripomeňme, že ZFŠG je považovaná za podstatný prínos v hľadaní univerzálnej gramatiky a všíma si jazyk so všetkými jeho komponentmi. Treťou príčinou je, že ako ilustrácia komplexnosti teoretických výsledkov existuje (aspoň jeden) opis netriviálnych častí angličtiny.

Ďalší formálny systém, ktorý uvedieme v práci, bude reprezentantom komunikatívno-kognitívneho lingvistického prúdu. Je to rolovo-referenčná gramatika (Valin, 1993). Tento model je v strede spektra modelov, v ktorom na jednom konci sú modely zdôrazňujúce komunikatívnu stránku jazyka a na druhom modely dávajúce do popredia kognitívny status jazyka. Rolovo-referenčnú gramatiku (RRG) uprednostňujeme taktiež z rôznych dôvodov. Prvým dôvodom je dosť široký záber otázok patriacich do oblasti objasňovania lingvistických javov. RRG si nárokuje patriť medzi tie teórie, ktoré prispievajú k objasneniu hlavne nasledujúcich otázok:

– Aká je štruktúra prirodzených jazykov? Prečo prirodzené jazyky majú túto štruktúru?

– Čo je spoločné pre všetky prirodzené jazyky?

– Ako hovoriaci produkujú a rozumejú jazyk v reálnom čase?

– Aká je povaha poznatkov bežného používateľa jazyka o tomto jazyku?

– Ako sa dieťa učí jazyk?

Druhým dôvodom je skutočnosť, že RRG obsahuje prostriedok na opis gramatík, ktorý sa vyvíjal ako súčasť (vysvetľujúcej) teórie syntaxe. Tretím dôvodom je umiestnenie RRG v strede spektra komunikatívno-kognitívnych teórií. Povedané inými slovami RRG-koncepcia sa zakladá na tom, že gramatická štruktúra jazyka môže byť pochopená v spojitosti s poukázaním na jej sémantické a komunikačné funkcie. Zdá sa nám, že tento vyvážený prístup k uvedeným funkciám je opodstatnený a je evolučným krokom dvoch skupín teórií nachádzajúcich sa na koncoch spektra teórií tejto skupiny.

2. Zovšeobecnené frázovo-štuktúrové gramatiky

Pripomeňme, že ZFŠG je výsledok v rámci disciplíny generatívna gramatika. Základným predpokladom v generatívnej gramatike je, že jazyky sa uvažujú ako súbory prvkov – výrazov v jazyku (zjednodušene: viet). Výrazov jazyka je nekonečný počet, preto je potrebný formálny systém, ktorý na jednej strane definuje príslušnosť jazykového výrazu do súboru a na druhej strane priraďuje každému členu súboru štruktúru a interpretáciu (význam). Takže pri takomto prístupe k skúmaniu prirodzených jazykov ich skúmanie je skúmaním gramatík, t. j. pravidiel a princípov gramatík. V súvislosti s týmto ZFŠG je nástroj, metajazyk, pomocou ktorého sa definujú gramatiky prirodzeného jazyka.

2.1. Základné prvky ZFŠG

K ZFŠG existuje postačujúca literatúra a našou snahou je predstaviť jej základné črty, ktoré by nám mohli pomôcť predstaviť (priblížiť) prácu, potrebnú na modelovanie slovenčiny pomocou tohto formalizmu.

Syntaktické kategórie. Sú vymedzené takto. Kategória je množina špecifikácií vlastností. Špecifikácia vlastností je usporiadaná dvojica tvaru <vlastnosť, vlast-

nosť_hodnota>, kde vlastnosť je pomenovanie a vlastnosť_hodnota môže byť buď atomická hodnota, alebo kategória.

Pokiaľ ide o teóriu vlastností v kontexte, ZFŠG dovoľuje aj čiastočnú špecifikáciu kategórie. Takže napr. ((V +)) alebo ((BAR 0)) sú také isté kategórie ako plnošpecifikované kategórie.

Podstatnou reláciou uvažovanou nad kategóriami je **rozšírenie.** Neformálne, **rozšírenie** kategórie je v istom zmysle jej nadmnožinou. Treba však upozorniť na dva prípady. Prvým je požiadavka, že rozšírenie kategórie musí byť znova kategória. To znamená, že je to nadmnožina, ktorá je zároveň funkciou. Ak ide o atomické hodnoty vlastností, je táto požiadavka priehľadná a zrozumiteľná. Napr. majme kategóriu ((V +)), (VFORM Fin)). Potom ((V +), (VFORM Fin), (PRED +)) je rozšírením predchádzajúcej kategórie. No kategória ((V +), (VFORM Fin), (PRED +), (PRED –)) nie je jej rozšírením. Je síce nadmnožinou, ale nie je funkciou, pretože jednej vlastnosti PRED sú priradené dve rôzne hodnoty +, –.

Druhý prípad je spojený s rozšírením, v ktorom pôvodná kategória obsahuje vlastnosti majúce ako hodnoty kategórie. Napr. takouto je špecifikácia vlastnosti

(Rez ((N +), (V –), (Bar 2), (Per 3), (Plu –)))

majúca meno vlastnosti Rez a hodnotu kategóriu za menom. V takomto prípade, keď kategória C obsahuje vlastnosť majúcu hodnotu kategóriu, je potrebné zaručiť, že rozšírenia kategórie C zachovávajú situáciu vo vnútri hodnoty tejto vlastnosti. Teda v poslednom príklade chceme, aby rozšírenia vlastnosti Rez zachovávali údaj tretia osoba jednotného čísla, ktorý je súčasťou hodnoty Rez. To sa dosiahne nasledujúcou (rekurzívnou) definíciou rozšírenia:

Kategória B je rozšírením kategórie A práve vtedy, keď

i. všetky atomické špecifikácie vlastnosti v A sú aj v B,
ii. pre ktorúkoľvek vlastnosť f majúcu hodnotu kategóriu, je hodnota f v B rozšírením hodnoty f v A.

Rozširovania kategórií sú riadené viacerými pravidlami, ktoré prispievajú k získavaniu legálnych kategoriálnych rozšírení.

Gramatické pravidlá. Vychádzajú z bezkontextových pravidiel, ale oddelene modelujú relácie bezprostredného dominovania (tiež známe ako relácie matka – dcéra) a relácie lineárnej precedencie. Tieto relácie sú uvedené v jednej úrovni, súbežne. Dosahuje sa tým zovšeobecnenie stanovením poradia prvkov pre gramatiku ako celok. Priblížme si to príkladom. Majme gramatiku

$$\text{Vet} \rightarrow \text{NF VF}$$
$$\text{Vet} \rightarrow \text{Pom NF VF}$$
$$\text{VF} \rightarrow \text{Pom VF}$$
$$\text{VF} \rightarrow \text{V VF}$$
$$\text{VF} \rightarrow \text{V NF}$$
$$\text{VF} \rightarrow \text{V NF VF}$$

Táto gramatika nevyjadruje napr. zovšeobecnenie, že NF časti predchádzajú VF častiam alebo že Pom časti a V časti predchádzajú ostatným prvkom pravej strany.

Ekvivalentná gramatika s oddelenými pravidlami na vyjadrenie bezprostredného dominovania a lineárnej precedencie je takáto:

Pravidlá bezprostredného dominovania

Vet → NF, VF
Vet → Pom, NF, VF
VF → Pom, VF
VF → V, VF
VF → V, NF
VF → V, NF, VF

Pravidlá lineárnej precedencie

Pom □ NF
V □ NF
NF □ VF

Nie je naším záujmom bližšie sa zaoberať uvedenou podobou gramatiky (v literatúre sa obyčajne označuje táto forma gramatiky ID / LP gramatika; ID, LP – skratky z anglických názov Immediate Dominance, Linear Precedence). Podstatné je, že vo všeobecnosti takáto forma gramatiky je ekonomická aj v smere počtu pravidiel, zvlášť keď ide o jazyky s voľnejším poradím slov vo vete. Treba mať však na zreteli, že nie ku každej gramatike existuje ID / LP ekvivalentná gramatika.

Metapravidlá. Sú ďalším nástrojom podchytenia zovšeobecnení, a to v smere definovania novej množiny ID pravidiel pomocou pravidiel už obsiahnutých v gramatike. Metapravidlá majú tvar

$$\alpha_0 \rightarrow \alpha_1, \ldots, \alpha_n \Rightarrow \beta_0 \rightarrow \beta_1, \ldots, \beta_m$$

Dvojitá šípka sa číta ‚dáva'. Teda uvedená schéma metapravidla sa číta: ktorékoľvek pravidlo tvaru $\alpha_0 \rightarrow \alpha_1, \ldots, \alpha_n$ dáva pravidlo tvaru $\beta_0 \rightarrow \beta_1, \ldots, \beta_m$ (pričom β_0 môže byť odvodené z α_0 a $\beta_1, \ldots, \beta_m$ z $\alpha_1, \ldots, \alpha_n$ stanovenou cestou). Ilustrujme účinnosť metapravidla na príklade.

Majme ID pravidlo

((V +), (N –), (Bar 2)) ? ((V +), (N –), (Bar 0), (Subkat 2)), ((N +), (V –), (Bar 2))

a metapravidlo pre pasívum

((V +), (N –), (Bar 2)) ? W, ((N +), (V –), (Bar 2) ((V +), (N –),
(Vforma PAS), ((Bar 2)) ? W, [((N –), (V –), (Pforma prostredníctvom))]

Interpretácia metapravidla:

Pre každé ID pravidlo v gramatike, ktoré umožňuje dominanciu VF – t. j. ((V +), (N –), (Bar 2)) – nad NF – t. j. ((N +), (V –), (Bar 2)) a tiež nejakým iným prvkom, označeným W, v gramatike je tiež iné pravidlo, ktoré pripúšťa dominovanie pasívnej kategórie ((V +), (N –), (Vforma PAS), (Bar 2)) časti W pôvodného pravidla a (voliteľne) s predložkovým fragmentom PF, ktorý obsahuje špecifikáciu (Pforma prostredníctvom). Vlastnosti, ktoré sú obsiahnuté v kategóriách vo vstupnom pravidle zostávajú zachované na týchto kategóriách vo výstupnom pravidle, pokiaľ ich nezmení samotné metapravidlo.

Teda aplikáciou metapravidla získavame pravidlo

((V +), (N –), (Bar 2), (Vforma PAS) ? ((V +), (N –), (Bar 0), (Subkat 2)),
[((N –), (V –), (Bar 2), (Pforma prostredníctvom))]

Vidíme, že metapravidlá istým spôsobom prispievajú k rozširovaniu kategórií. ZFŠG má však viaceré nástroje na rozširovanie kategórií, zabezpečovanie zhody vlastností, ich dedičnosť ap. Sú to viaceré princípy stanovovania vlastností a ich hodnôt.

Podstatným argumentom, možno povedať, dospelosti tohto nástroja modelovania aj syntaxe prirodzeného jazyka je jeho opis anglických viet (Briscoe, 1987).

Ďalším pokrokovým prvkom tejto gramatiky je aj jej využiteľnosť pri modelovaní morfematickej analýzy slov a jej väzba na interpretáciu textov – výrazov. Tým sa stáva ZFŠG nástrojom modelovania lingvistickej teórie, ak za cieľ takejto teórie sa považuje špecifikovanie vzťahu medzi výrazmi jazyka (morfologickými aj syntaktickými) a ich významom.

3. Rolovo-referenčná gramatika (RRG)

V porovnaní s inými prístupmi z teórie syntaxe RRG sa líši v tom, že vychádza z jednoúrovňovej syntaktickej reprezentácie. Model gramatiky, ktorá je založená na jednoúrovňovej reprezentácii syntaxe, je:

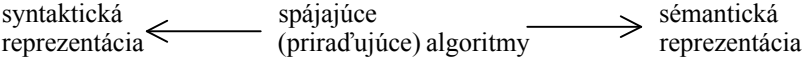

Prijíma sa za platné pre všetky (zatiaľ známe) jazyky, že základné prvky vystupujúce v optimálnej reprezentácii klauzy (vety) sú predikát a jeho argumenty (nominálne a predložkové frázy) a frázy – nie argumenty predikátu. Graficky znázornené

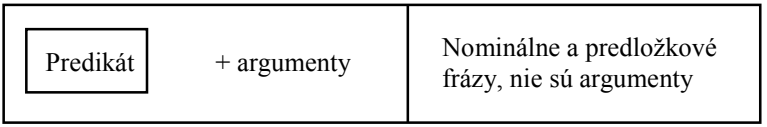

Predikát stanovuje určitú syntaktickú jednotku v štruktúre klauzy, ktorá sa volá **nukleus.**

Podchytenie skutočnosti, že niektoré nominálne a predložkové frázy sú sémantickými argumentmi predikátu, sa realizuje zavedením jednotky **jadro,** t. j. **jadro = predikát + jeho argumenty.** Tie prvky, ktoré nie sú argumentmi predikátu, formujú **periféria.** Takéto odlíšenie a následné zoskupenie prvkov, vrátane pojmu nukleus, tvoria **vrstvovú štruktúru klauzy** (vety). Schematicky znázornenie vrstvovej štruktúry klauzy (VŠK) je:

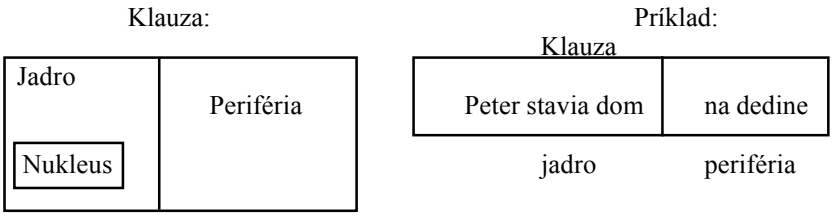

Nukleus je *stavia*, *Peter* a *dom* sú jadrové argumenty a *na dedine* je periféria.

Jadrové argumenty sú také argumenty, ktoré sú časťou sémantickej reprezentácie slovesa. Poznamenávame, že syntaktické jednotky nukleus, jadro, periféria a klauza sú motivované sémantickými kontrastmi, ktoré sa odvádzajú od kategoriálneho

kontrastu medzi menami a slovesami. Aj v komunikačno-kognitívnom prúde lingvistiky sú mená a slovesá brané ako univerzálne kategórie a tento lingvistický prúd to zdôrazňuje tým, že tieto dve kategórie odrážajú skutočnosť, že každá z nich realizuje jednu z dvoch základných funkcií, a to referenciu (mená) a predikáciu (slovesá).

Vzťahy medzi sémantickými a syntaktickými jednotkami sú sumarizované takto (Valin – Palla, 1998):

Sémantický prvok (y)	Syntaktická jednotka
Predikát	Nukleus
Argumenty v sémantickej reprezentácii predikátu	Jadrové argumenty
Niargumenty	Periféria
Predikáty + argumenty	Jadro
Predikáty + argumenty + niargumenty	Klauza (= Jadro + Periféria)

3.1. Reprezentácia vrstvovej štruktúry klauzy

Na reprezentovanie syntaktických jednotiek klauza, periféria, jadro a nukleus sa využíva stromová štruktúra, ktorá sa však odlišuje od frázovo-štruktúrových stromov.

Abstraktná schéma vrstvovej štruktúry klauzy môže byť reprezentovaná takto:

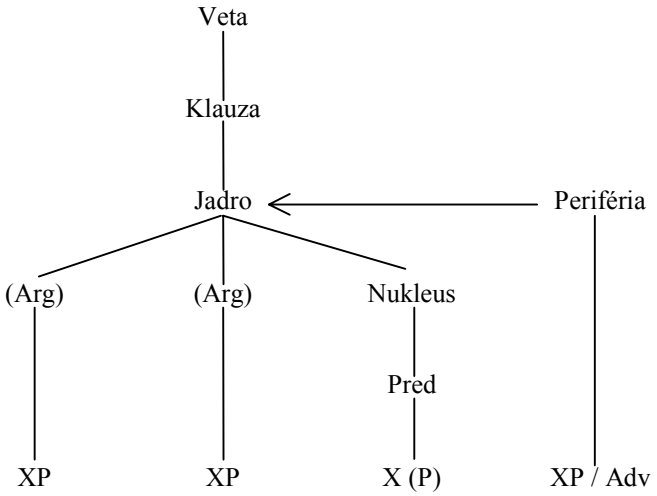

Štruktúra sa číta: Klauza pozostáva z jadra majúceho argumenty a jadro ďalej obsahuje nukleus, ktorý zahrňuje predikát. Spodný riadok tvoria skutočné syntaktické kategórie, ktoré sú realizáciami týchto jednotiek. Periféria je reprezentovaná na okraji a šípka značí, že je voliteľným prídavkom jadra, t. j. voliteľným modifikátorom jadra. Prvkami v periférii sú obyčajne príslovky alebo predložkové frázy.

Hlavná os štruktúry klauzy vylučuje periféria a sleduje prvky klauza, jadro, nukleus. Pri stanovení, či prvok patrí do nuklea, jadra alebo periférie, poradie prvkov nehrá žiadnu úlohu. Napr. vrstvová štruktúra klauzy *Zuza tancovala polku pred žiakmi včera v škole.* je táto:

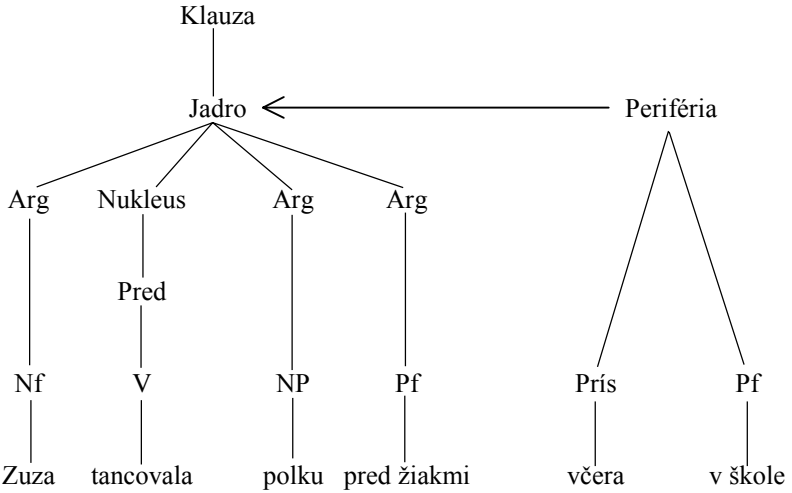

No veta môže mať aj takýto slovosled: *Včera tancovala Zuza polku pred žiakmi v škole.* a zodpovedajúca vrstvová štruktúra je:

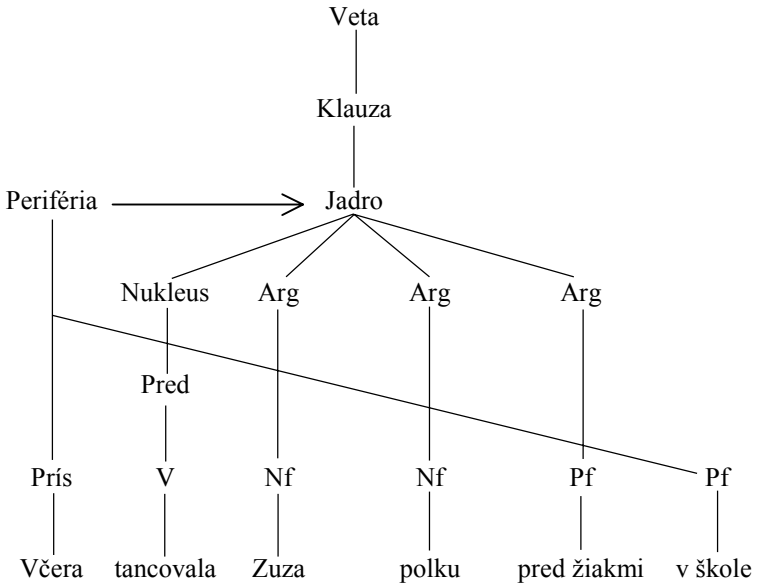

Vidíme, že vrstvová štruktúra klauzy je aplikovateľná aj na jazyky s voľným poradím slov vo vete, kde zlyháva prvkovo-štruktúrová reprezentácia viet.

Okrem univerzálnych prvkov vo vrstvovej štruktúre klauzy môžu vystupovať aj iné prvky, ktoré však **nie sú univerzálne,** t. j.: sú závislé na jazykoch či skupinách jazykov. Takýmito prvkami môžu byť opytovacie slovo, Nf alebo Pf. Tieto slová či frázy sa môžu v jazykoch ako slovenčina vyskytovať v pozícii na začiatku klauzy, no nie v jadre klauzy. Príkladom takejto situácie je veta *Knihu žiak položil na okno.* Pozíciu, ktorú zaberajú tieto prvky, sa volá **predjadrová položka (Prjp).** Pred klauzou sa môže vo vete vyskytovať počiatočná fráza, ktorá je oddelená od ostatku vety niektorým predelom.

Táto počiatočná fráza má dva príznaky, ktoré ju odlišujú od predjadrovej položky. Prvým príznakom je už spomenuté oddelenie počiatočnej frázy od frázy, ktorá za ňou nasleduje. Druhým príznakom je, že ak nominálna fráza tejto počiatočnej frázy má funkciu sémantického argumentu v nasledujúcej fráze, tak musí byť zámeno v tejto fráze odvolávajúce sa na nominálnu frázu. Príklady takýchto (technicky modelových, rozfrázovaných) viet sú:

Počas vojny, mládenec premyslel mnohé veci.
Včera, čo žiak priniesol kamarátovi do školy?
Veď tajomník, pracovníčky ho nevideli už dva dni.

Druhý príklad ukazuje, že táto počiatočná fráza nemôže patriť do predjadrovej položky, tú zaberá slovo *čo*. Preto pozícia, ktorú zaberá táto počiatočná fráza, sa odlišuje od predjadrovej pozície. Je mimo klauzy, ale vo vete. Táto pozícia sa volá **ľavá oddelená pozícia** (Ľop).

Stromová reprezentácia druhej vety je potom takáto:

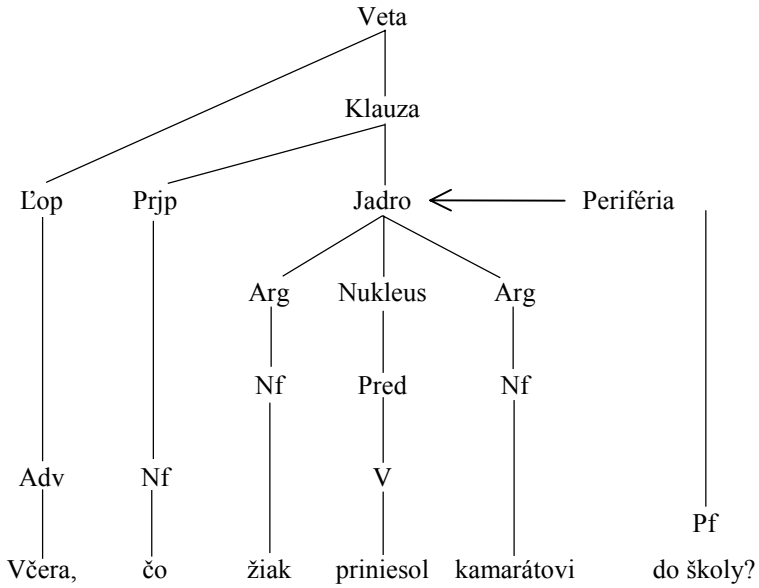

Symetricky k ľavej oddelenej pozícii možno uvažovať pravú oddelenú pozíciu (Pop) a k predjadrovej položke postjadrovú položku (Pojp). Abstraktná vrstvová štruktúra klauzy obsahujúcej predjadrovú aj postjadrovú položku a obe oddelené pozície má potom takúto podobu:

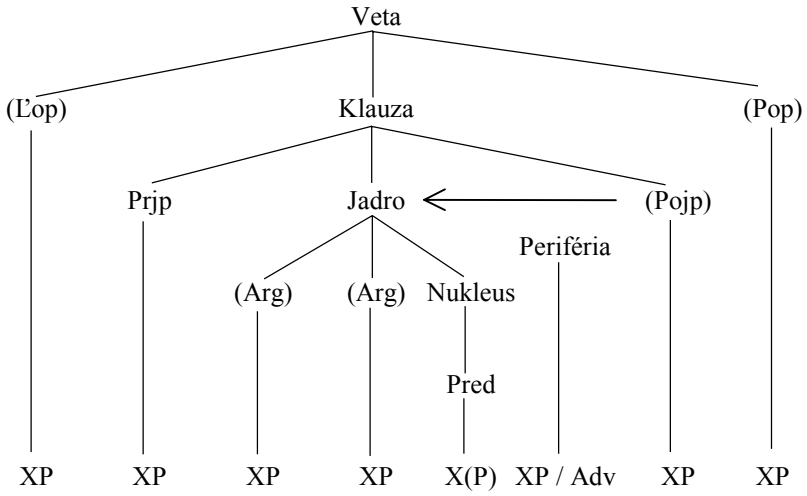

RRG obsahuje analýzu vrstvovej štruktúry nominálnych aj predložkových fráz a taktiež otázku operátorov. Predchádzajúce výsledky sú postačujúce na to, aby sme predstavili aj spôsob špecifikovania navrhovaných štruktúr príslušnou gramatikou. Pre účely tohto príspevku uvedieme len dva prístupy k tomuto špecifikovaniu. Prvý je založený na (prepisovacích) pravidlách, ktoré vymedzujú (generujú) tieto štruktúry. Druhý spôsob spočíva na formulovaní skupiny opodstatnených konštrukčných šablón. V RRG je zvolený druhý spôsob, t. j. gramatické štruktúry sa pamätajú ako **konštrukčné šablóny** (prvky), ktoré sa môžu kombinovať s inými šablónami s cieľom získania zložitejších štruktúr. RRG predpokladá skupinu syntaktických šablón, ktoré reprezentujú možné syntaktické štruktúry v jazyku. Okrem toho v prístupe RRG druhú časť lingvistického modelu tvorí lexikón, ktorý obsahuje rôzne typy heslových slov a informácií. Nás zaujíma len súbor syntaktických šablón. RRG rieši aj sémantiku a pragmatiku textov, no tieto otázky nie sú predmetom tohto príspevku.

Na základe predchádzajúceho syntaktické šablóny majú univerzálny základ vo vrstvovej štruktúre klauzy. Pri konkrétnom jazyku však súbor syntaktických šablón odráža vlastnosti kláuz tohto jazyka.

Dá sa ukázať, že šablóny môžu byť vyjadrené aj v tvare už spomínaných ID / LP pravidiel.

Uvedieme skupinu syntaktických pravidiel pre klauzu v slovenčine:

Šablóna 1

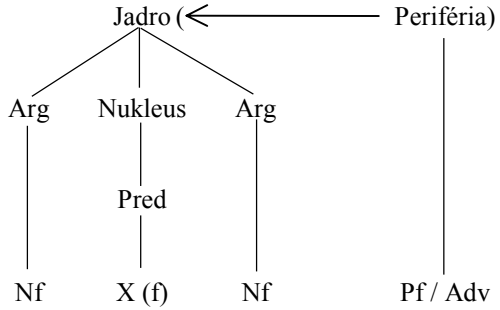

Táto šablóna je štruktúrou pre vety typu *Čerstvý vysokoškolák hľadá prvú prácu vo fabrike.*

Šablóna 2

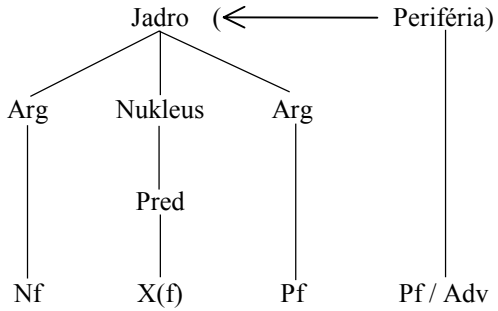

Ide o štruktúru viet typu *Šaty visia v skrini dlho.*

Šablóna 3

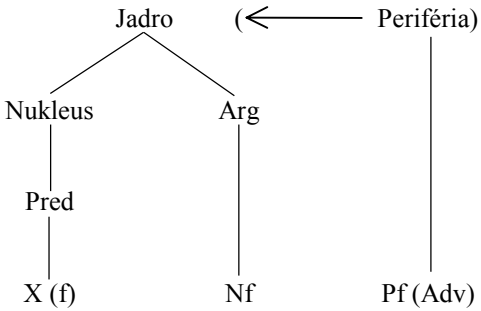

Táto šablóna je štruktúrou viet typu *Zatvor dvere od ulice!*

Uveďme ešte tieto dve šablóny:

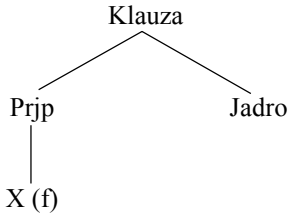

Šablóna predjadrovej položky Prjp

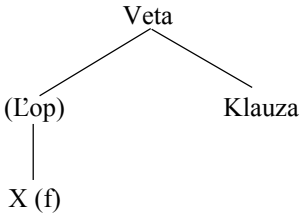

Šablóna ľavej oddelenej pozície (Ľop)

Kombinovaním šablóny Ľop a šablóny 3 sa získa štruktúra viet typu *Kto navštívil mamu v nedeľu?* T. j.

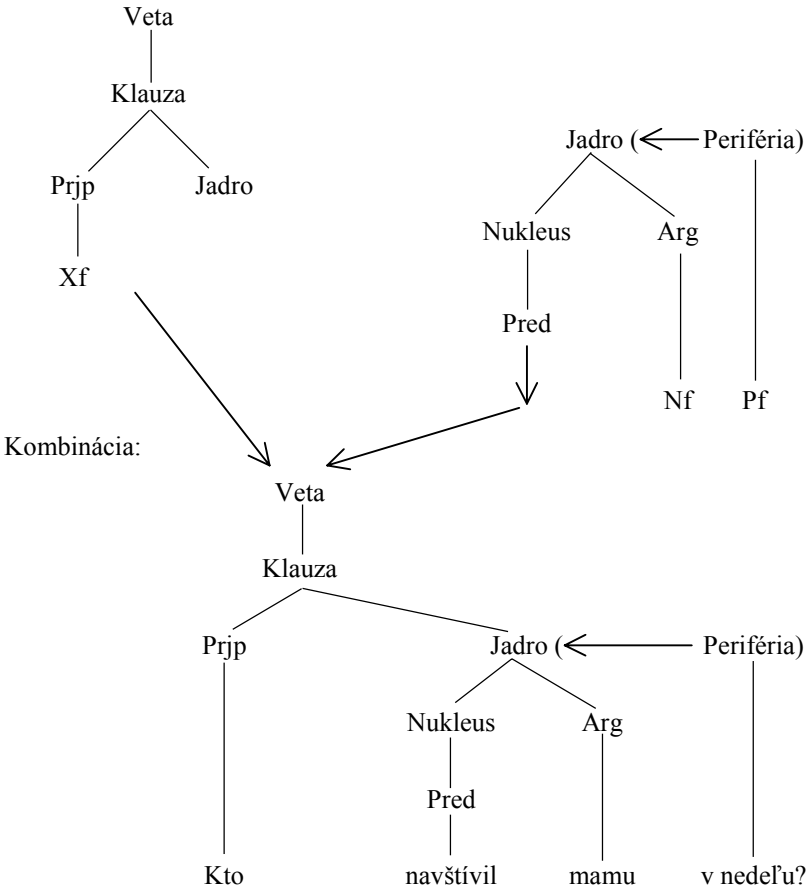

3.2. Niektoré novšie výsledky v slovenskej lingvistike

Vzhľadom na počítačové modelovanie iných jazykov a aj na naše snahy počítačovo modelovať slovenský jazyk ako systém a s podporou efektívnych nástrojov všímame si hlavne tie práce, ktoré študujú jazyk ako systém alebo v rámci neho príslušné subsystémy. Takouto prácou je monografia E. Páleša (1994), ktorá dáva nástroje na modelovanie (aspoň slovanských) jazykov ako celku. Je to inšpirujúca práca, mnohé výsledky sú univerzálne využiteľné v rôznych jazykových aplikáciách. M. Trabalka – E. Bieliková (1999) riešia problém konštrukcie slovenského lexikónu s využitím internetových textových zdrojov. Morfologická databáza, ktorá bola výsledkom systematického zhromažďovania morfologických údajov najfrekventovanejších slov súčasnej slovenčiny, je opísaná v kolektívnej štúdii V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského (2001). Rozsah lexikálneho súboru tejto databázy je aspoň porovnateľný s rozsahom súboru Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997). Z lingvistických prác sú práce tohto typu napr. Morfematický slovník slovenčiny (Sokolová – Moško – Šimon – Benko, 1999), ktorý obsahuje rozsiahly materiál pre postupy slovnej analýzy, a ucelený pohľad na systém syntaxe (aj slovenského) jazyka, ktorý predstavil J. Kačala (1998). Táto práca je, myslím, duchom veľmi blízka komunikatívno-kognitívnemu lingvistickému prúdu. Niektoré princípy študované v tejto práci, hlavne princíp jadra a periférie, je základom aj vrstvovej štruktúry vety uvažovanej v RRG. Podporou pre opis a modelovanie slovenčiny je aj korpus, ktorý sa v r. 1994 – 2001 tvoril v spolupráci Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a Laboratória počítačovej lingvistiky Pedagogickej fakulty UK.

Nakoniec pripomenieme poznatok, že paralelné uskutočňovanie opisu jazyka a jeho počítačového modelovania je prínosom k akcelerácii prác, zdokonaľovaniu opisu modelu jazyka i k zdokonaleniu modelovacieho nástroja. Už sa vie, že počítačové modelovanie prirodzeného jazyka je supernáročný problém, bude sa uskutočňovať iteratívne a v dlhom časovom úseku.

LITERATÚRA

Advances in Role and Reference Grammar. Red. Jr. R. van Valin. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins 1993.

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Morfologická databáza ohybných slovných druhov slovenčiny na účely algoritmického spracovania textov. In: Jazykovedný časopis, 2001, roč. 52, č. 1, s. 3 – 22.

BRISCOE, T. et all: A formalism and environment for the development of a large grammar of English. In: Proceedings of 10th International Joint Conference on Artificial Intelligence, Milano, Italy 1987, s. 703 – 708.

GAZDAR, G. et all: Generalized Phrase Structure Grammar. Cambridge, MA: Harvard University Press 1985.

KAČALA, J.: Syntaktický systém jazyka. Pezinok: Formát 1998. 144 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

PÁLEŠ, E.: Sapfo. Parafrázovač slovenčiny. Bratislava: Veda 1994. 305 s.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

TRABALKA, M. – BIELIKOVÁ, M.: Performing adaptive morphological analysis using internet resources. In: Proceedings of TSD ’99. Plzeň 1999, s. 66 – 71.

VALIN van, R., Jr. – POLLA la, R.: Syntax: structure, meaning and function. Cambridge: University Press 1998.

The Formal Description of the Slovak Language Syntax

This contribution is a touch of main ideas of two very general contrasting perspectives on the goals of linguistic theory. This touch is done by introducing representative means for both perspectives. The first perspective – the syntactocentric perspective – is represented by Generalized Phrase Structure Grammar (GPSG). Described are the most important components of the GPSG: syntactical categories and category extension operation, ID / LP rules and metarules. The second perspective – the communication and cognition perspectives – is represented by Role and Reference Grammar (RRG). On an example of the clause is demonstrated in which way the RRG addresses the major issues in contemporary syntactic theory. RRG syntactic templates that are a tool to represent the possible syntactic structures in the language, are explained using the slovak text.

Osobné slovesá vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet

MÁRIA DZIVIAKOVÁ

Problematika slovesných jednočlenných viet v slovenskom spisovnom jazyku je veľmi široká a obsiahla a hoci nie je v slovenčine spracovaná monograficky, jej čiastkovým otázkam sa na väčšom či menšom priestore venuje pozornosť v mnohých významných slovenských jazykovedných prácach (monografických dielach) alebo odborných štúdiách a príspevkoch.

Jednočlenné vety sa vyčleňujú ako vetné typy s nerozčleneným gramatickým (a sémantickým) jadrom vety oproti dvojčlenným vetám s gramatickým (a sémantickým) jadrom vety rozčleneným na prísudok a podmet. V jednočlenných vetách zostáva gramatické a sémantické jadro nerozčlenené a tvorí ho len jeden základný člen, vetný základ (fundament), ktorý predstavuje „východiskový bod na syntagmatické stvárnenie jednočlennej vety“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 476) a ktorý môže byť – v závislosti od intencie vetnozákladového slovesa – doplnený o závislé (obligatórne) členy, komponenty alebo sa môže vyskytovať bez nich.

Najcharakteristickejším druhom jednočlenných viet sú slovesné jednočlenné vety, ktorých vetný základ sa opiera o slovesné východisko, predstavuje ho určitý slovesný tvar v neosobnej forme (forme neutrálnej z hľadiska osoby, čísla a rodu) zodpovedajúcej tvaru 3. osoby singuláru neutra príslušného času a spôsobu osobných slovies (napr. *Vonku prší / pršalo / bude pršať / bolo pršalo / by pršalo / by bolo pršalo., Drieme sa mu., Zasypalo ho v bani.*), tento určitý slovesný tvar je nositeľom predikačných kategórií času a spôsobu (kategória zhody sa tu nemôže uplatňovať) a funguje ako nezávislý, absolútne určený vetný člen. Vo vetnom základe týchto viet sa vyskytujú najmä pôvodné neosobné slovesá rôznych významových okruhov (predovšetkým tie, ktoré vyjadrujú prírodné, atmosferické deje, psychofyzické stavy a tajomné deje) a osobné slovesá v neosobnom tvare. Rozdiel medzi osobným a neosobným slovesom spočíva v intenčnej hodnote týchto slovies, v jestvovaní alebo nejestvovaní možnosti a potreby vyjadriť osobitným výrazom riadiacu substanciu deja. Neosobné slovesá si „nežiadajú a ani nepripúšťajú vysloviť osobitným pomenovaním logický subjekt (primárnu nadradenú substanciu) svojho deja“ (Ružička, 1961, s. 25), osobné slovesá, naopak, „predpokladajú a žiadajú vysloviť osobit-

ným pomenovaním logický subjekt (primárne nadradenú substanciu) svojho deja“ (Ružička, 1960, s. 30). Z uvedeného vyplýva, že neosobné slovesá ako tie, ktoré nemajú gramatickú kategóriu osoby, majú z určitých tvarov len tvar pre 3. osobu singuláru neutra a osobné slovesá majú kompletnú paradigmu tvarov podľa osôb alebo majú osobitné tvary aspoň pre 3. osobu singuláru a 3. osobu plurálu s uplatnením gramatického rodu.

Teraz sústredíme pozornosť na fungovanie osobných slovies vo vetnom základe jednočlenných slovesných viet, konkrétne na tie slovesné jednočlenné vety, ktorých vetný základ je osnovaný na osobnom slovese v nezvratnom neosobnom tvare, resp. na neosobnom významovom variante osobného slovesa. Ide o jednočlenné vety typu *Pri závale v bani zabilo dvoch baníkov., V hore temne hučí., Ťahalo ju opäť do mesta., Udrelo do stromu pri ceste.*, pričom to isté sloveso sa môže vyskytnúť i v dvojčlenných vetách, napr. *Zával v bani zabil dvoch baníkov., Hora temne hučí., Mesto ju opäť ťahá., Blesk udrel do stromu pri ceste.*

V súvislosti s uvedenou problematikou najskôr načrtneme náhľady na existenciu a fungovanie osobných slovies vo fundamente jednočlennej vety v slovenskej jazykovednej literatúre.

E. Pauliny vo svojej monografii Štruktúra slovenského slovesa z r. 1943 nepracuje s pojmami osobné a neosobné sloveso. Avšak v súvislosti s intenciou slovesa ako faktom, že „sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo patiensa svojho dejania“ (c. d., s. 16) klasifikuje vety podľa toho, či v nich podľa intencie slovesného predikátu agens dejania je alebo nie je vyjadrený, na vety s agensom určitým a vety s agensom neurčitým. Medzi vety s agensom určitým zaraďuje i vety s agensom, ktorý nie je vyjadrený osobitným výrazom, teda vety typu *zabilo ho* a *hrmí* (s. 25 – 27 a s. 69 – 71). Agens nebýva v týchto vetách vyjadrený preto, lebo dôležitejší ako ten, kto dej koná, je dej, ktorý vykonáva, a najmä preto, že sa nevie presne pomenovať. Vždy sa však pociťuje, „že určitý a individuálny agens daného dejania existuje“ (s. 25) a takýto individuálny subjekt konajúci dej sa predpokladá. Výskyt týchto viet je podľa E. Paulinyho možný len pri slovesách tzv. externej akcie, pri ktorých sa vyjadruje určitý agens.

Vo vetách typu *zabilo ho* (schéma AD – Z) sa podľa E. Paulinyho agens a dejanie vyjadrujú spoločným výrazom a objekt býva vyjadrený osobitným výrazom. Predmet dejom zasiahnutý možno vysloviť buď akuzatívom, napr. *Jerguša nadhadzovalo.* (Ondrejov), datívom, napr. *dušu ti vytrasie* (Ondrejov), alebo sa nevyjadruje ako objekt, lež ako nástroj, napr. *keď Adam počul výstrely, trhlo ním* (Jégé). Vo vetách ako *Bodlo ho na srdci.* (Ondrejov), *dych sa staval, popichávalo v obličkách* (Ondrejov) a pod. sa miesto a smer dejania vyjadruje ako pri type *nesie*.

Vo vetnom type *hrmí* (schéma ADZ) sa nevyžaduje vyjadrenie objektu, ktorý je dejom zasahovaný, pretože tento objekt už daný typ v sebe obsahuje, „všetky tri významové komponenty (agens, dejanie, zásah) sú vyjadrené spoločným výrazom“ (tamže, s. 18). E. Pauliny k tomuto typu viet začleňuje vety s predmetom vyjadreným v datíve, napr. *aj vatru mu skoro udusilo* (Hronský), formálne k nim zaraďuje i vety s inštrumentálom, v ktorých subjekt iba formálne, z vôle hovoriaceho nie je vyjadrený, ale z kontextu je známy (nástroj, ktorým sa dejanie koná, pri tomto type nebýva vyjadrený), napr. *Jerguš vyniesol krta do záhrady, položil do trávy. Zabrú-*

silo labkami, rypáčkom poštúralo a vrylo sa do zeme. (Ondrejov). E. Pauliny sem začleňuje i vety s predložkovými pádmi vyjadrujúcimi ekvivalent objektu, vyslovujúcimi zameranie, smer činnosti a majúcimi prenesený smerový význam, význam zásahu, napr. *Konôpkovi zaľahlo na srdce ani kameň.* (Jégé), *mal tušenie, že tu ide o nejaké nástroje* (Ondrejov). Formálne sa sem radia i vety so zachovaným pôvodným smerovým významom (z kontextu možno presne určiť pomenovanie subjektu konajúceho činnosť), napr. *zahvižďalo v povetrí, udrelo do konárov, padlo na zem. Pozreli, čo to bolo: okrúhly, ako slepačie vajce, kameň.* (Ondrejov). Do tejto skupiny viet patria podľa E. Paulinyho i vety, pri ktorých je miesto konania vyjadrené zvyčajným spôsobom, napr. *cítila, že jej v hlave hučí ako veľká voda* (Jégé), *Jergušovi zaškŕkalo v žalúdku* (Ondrejov), a napokon i vety skladajúce sa len zo slovesa bez vyslovenia okolnosti, napr. *stekalo*, *čurčalo*, *hukotalo* (Ondrejov), *švihol korbáčom – prasklo* (Ondrejov), *bojazlive zasvitalo* (Ondrejov).

Fungovanie osobných slovies vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet si všíma J. Ružička vo svojich štúdiách o osobných a neosobných slovesách (1960) a o významových skupinách neosobných slovies (1961). Slovesá ako *hučať, dunieť, liať sa, kvapkať, fúkať, horieť, trešťať* a pod. zaraďuje k neosobným slovesám vyjadrujúcim prírodné deje a zmyslové vnemy týchto dejov (vonkajšie deje). Príklady vo vetách: *Zahvižďalo v povetrí, udrelo do konárov, padlo na zem. Pozreli, čo to bolo: okrúhly, ako slepačie vajce, kameň*. (Ondrejov) – *Nemal som obrobené tak, ako bolo treba, a tak mi roľu vymylo do posledného zrna*. (Mináč). Slovesá typu *zabiť, zasypať, zadusiť, zavaliť, zaviať, raniť, dokaličiť, odtrhnúť, sotiť, udrieť, ťahať, hodiť, triasť, myknúť, točiť* a pod. radí J. Ružička k neosobným slovesám vyjadrujúcim živelné deje, konkrétne k slovesám vyslovujúcim tragické deje. Tieto slovesá stoja veľmi blízko k slovesám vyslovujúcim prírodné deje atmosférickej i neatmosférickej povahy. Pri rôznych nešťastiach, katastrofách, v rôznych osudových situáciách nás neočakávaný dej tak prekvapí, že dôraz kladieme nie na príčinu, priameho činiteľa tohto deja – od týchto skutočností odhliadame – ale, naopak, na samotný dej, ktorý býva spojený s nepríjemnými, často tragickými následkami pre zasiahnutú osobu alebo vec (nešťastné usmrtenie, vážne poranenie, dokaličenie a iné nepríjemné deje). Príklady vo vetách: *Boli sme chudobná rodina drevorubača, ktorého zabilo v hore*. (Ondrejov) – *Malý Vinco mal dva roky, keď mu otca zadusilo*. (Horák) – *Ranilo ho v januári za vyloďovania pri Nettune*. (Žáry).

J. Ružička uvádza, že isté sloveso rovnakého významu sa raz používa ako neosobné (*Zabilo dvoch drevorubačov*.) a inokedy ako osobné (*Padajúci strom zabil dvoch drevorubačov.*), v každom z uvedených príkladov patrí sloveso do iného intenčného typu. J. Ružička konštatuje, že tu treba hovoriť buď o dvoch slovesách – osobnom (vo vete *Padajúci strom zabil dvoch drevorubačov.*) a neosobnom (vo vete *Včera zabilo dvoch drevorubačov.*), pričom obe tieto slovesá sú homonymné a majú totožný význam, alebo ide o neosobne použité osobné slovesá, teda o to isté sloveso, pričom neosobne sa môže použiť iba osobné sloveso s istým významom, a to na základe situácie alebo vôle podávateľa. V tejto súvislosti podľa autora možno napokon hovoriť i o osobnom a neosobnom variante toho istého slovesa, potom sa rozlišujú dva gramatické typy toho istého pomenovania. Medzi neosobnými slo-

vesami J. Ružička vyčleňuje tie, ktoré sa dajú len zriedkavo použiť osobne (napr. *Dnes prší*., ale *Lístie prší*. – osobný variant neosobného slovesa *pršať*), a také, ktoré predstavujú varianty osobných slovies (príklad so slovesom *zabiť*).

Výklady o fungovaní neosobných a osobných slovies v neosobnom tvare vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet v akademickej Morfológii slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ) priamo nadväzujú na príspevky J. Ružičku o uvedenej problematike z rokov 1960 a 1961 a uvedené poznatky zaraďujú a dávajú do uceleného morfologického prehľadu o slovesných tvaroch. Povedané terminológiou MSJ (s. 405 – 406, 466 – 467, 518 – 520), vo vyššie spomenutých slovesných jednočlenných vetách sa používajú tzv. nezvratné neosobné tvary osobných slovies. Neosobnými tvarmi osobných slovies sa podávajú prírodné deje a deje majúce nepriaznivé účinky pre živého nositeľa, sú to často takmer synonymá základných neosobných slovies (vyjadrujú deje podobné prírodným, psychofyzickým a tajomným dejom). Ide napr. o slovesá *hučať, dunieť, udrieť, buchnúť, kvapkať, tiecť, zatekať, ťahať, fúkať, pripekať, priťahovať, dusiť, triasť, šumieť, zahlušiť, zasypať, zabiť, poraniť, dodrúzgať, zavaliť*. V jednočlenných vetách s neosobne použitými osobnými slovesami vystupuje do popredia dej (jeho vplyv a účinok na zasiahnutú osobu), od agensa, resp. nositeľa deja sa odhliada (nie je v realite dosť zreteľný alebo sa zámerne – autorom prehovoru – odsúva do pozadia, alebo ustupuje do pozadia pod vplyvom citového vzrušenia). Ako slovesá vyjadrujúce prírodné deje sa používajú slovesá vyjadrujúce horenie, dymenie, pohyb, zvuky a vône, metaforicky sa nimi vyjadrujú aj psychofyzické a spoločenské procesy. Napr. *„Ľudia boží, horí!“ vykríkne plným hrdlom.* (Hečko) – *Z komína sa kudlilo ako z fabriky.* (Žáry) – *V niektorých domoch vrelo ako v kotloch.* (Hečko) – *„Od predošlej jari mi tieklo do kuchyne, nuž aj táto robota ma súrila.“* (Švantner) – *Povetrie bolo neobyčajne nabité elektrinou. Zatrešťalo, zapáralo, zahučalo ...* (Ondrejov) – *Len pozor, aby vám nefrklo do očí!* (Zelinová) – *Zapráskal bičom, zaťukalo v bukovej hore.* (Ondrejov) – *Udrelo do tej velikánskej lipy pri potoku.* (Figuli) – *Tvár jej oblialo pýrom.* (Lacková) – *V stroji hrklo, zaškrípalo a kolesá sa zastavujú.* (F. Kráľ) – *Dnu bolo útulne, teplo, páchlo tam kožušinou a kyslým mliekom ...* (Urban). Slovesá, ktoré podávajú deje majúce nepriaznivý (často tragický) účinok na zasiahnutú osobu alebo vec, resp. osudové a mimovoľné (subjektívne neovládateľné) psychofyzické deje, vyjadrujú zasiahnutie, poranenie, dokaličenie i usmrtenie niekoho. Príklady vo vetách: *Nepočuli o ňom od Všechsvätých, až pred Vianocami prišla zvesť, že ho zabilo ...* (Tajovský) – *Nerozmliaždilo ho celého, ale odtrhlo mu pravú ruku za pásťou a ľavú mu zlomilo vyše lakťa.* (Tajovský) – *Matku vyhodilo spomedzi ojec a zostala visieť na krovinách v bezvedomí.* (Figuli).

V publikácii J. Oravca a E. Bajzíkovej Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax z r. 1986 sa v tejto súvislosti hovorí o jednočlenných vetách s bezagentným slovesným základom, ktorý predstavujú nezvratné i zvratné pôvodne neosobné slovesá. Bezagentné slovesné základy tvoria slovesá intenčného typu *brata zabilo*, ku ktorému sa záväzne pridáva objekt alebo nositeľ stavu v akuzatíve alebo v datíve, a slovesá intenčného typu *prší*, ku ktorým sa nemusí pridávať nijaké záväzné doplnenie a tvoria ho slovesá vyjadrujúce predovšetkým atmosférické deje a javy (*mrholiť, snežiť, otepliť sa*), ďalej slovesá označujúce zvukové, zrakové, hmatové, ču-

chové a iné dojmy sprevádzajúce prírodné, atmosférické deje (*zatrešťalo, zapáralo, zahučalo, prasklo, dymilo sa*), ako aj podobné dojmy z iných neatmosférických dejov (*horelo, vyhaslo, prášilo sa, poťahovalo, dunelo, voňalo, páchlo, zavialo*). Do typu *brata zabilo* patria predovšetkým slovesá vyjadrujúce deje so zlým (tragickým) účinkom, napr. *zranilo*, *zavalilo*, *zasypalo,* a slovesá pomenúvajúce tajomné alebo strašidelné deje, napr. *mátalo, strašilo, vodilo, volalo (ho)*, osobitnú skupinu predstavujú slovesá *poraziť, porantať, stisnúť, metať, pošinúť*. J. Oravec a E. Bajzíková neoddeľujú od seba typ *brata zabilo* a typ *chorého dusilo*, ktorý pomenúva telesné a duševné, príp. psychofyzické stavy človeka (napr. *oziabať, mraziť, svrbieť, bolieť, smädiť, chutiť, odľahnúť, svitnúť* atď., psychické stavy označujú aj slovesá *záležať na dačom, ísť o dačo, (ne)ostať pri dačom*), pretože ich pokladajú za konštrukčne rovnaké. Za neosobné tvary osobných slovies sa pokladajú len prípady s bezpodmetovým zvratným tvarom, tvoriacim vetný základ slovesných jednočlenných viet.

Uvedenými typmi slovies sa v monografii Sloveso a sémantická štruktúra vety (1989, s. 102 – 105) zaoberá i J. Kačala. Konštatuje, že pri takých slovesách ako *hučať, poraniť, usmrtiť, ťahať, páčiť sa, štípať, páchnuť, horieť, odbiť, strašiť* nejde o „dvojice osobných a neosobných slovies, lež o osobné a neosobné významové varianty jedného, resp. toho istého slovesa“ (s. 106), ide o varianty toho istého významu, pričom rozdiel medzi týmito slovesami autor nehľadá v ich sémantike, ale v intencii ich slovesného deja. Slovesá majú totožný význam, ale rozdielnu intenciu (sú viacintenčné). Pri týchto slovesách „nastáva zmena v prednej časti intencie slovesného deja: subjektová pozícia intencie sa eliminuje, a tak sa osobné sloveso mení na neosobné, resp. presnejšie vzniká tak neosobný významový variant osobného slovesa“ (tamže). Za východiskový variant J. Kačala pokladá osobný variant, neosobný variant je derivovaný. Ako príklady uvádza vety: *Hora temne hučí.* (osobný variant) */ V hore temne hučí.* (neosobný variant) – *Poranil ho padajúci strom. / Poranilo ho pri padaní stromu. – Zával v bani usmrtil niekoľko baníkov. / Pri závale v bani usmrtilo niekoľkých baníkov. – Stále ho ťahá fabrika. / Stále ho ťahá do fabriky. – Bratislava sa mi páči. / V Bratislave sa mi páči.*

Ak sústredíme pozornosť na rozsah spomenutých slovies, možno povedať, že osobné slovesá použité neosobne vo vetnom základe slovesných jednočlenných viet čiže neosobné tvary (neosobné varianty) osobného slovesa sa z formálneho hľadiska vyskytujú – podobne ako pôvodné neosobné slovesá – v tvare zhodnom s tvarom 3. osoby singuláru neutra osobných slovies a z hľadiska významu, ktorý majú, vyjadrujú podobné deje ako pôvodne neosobné slovesá – ide o prírodné, atmosférické deje, psychofyzické stavy, tragické a tajomné deje.

Ako osobné slovesá, resp. neosobné tvary (neosobné varianty) osobných slovies sa vo funkcii fundamentu slovesných jednočlenných viet zo slovies vyjadrujúcich prírodné, atmosférické deje používajú najmä tieto slovesá: *buchnúť, dunieť, fúkať, horieť, hrknúť, hučať (zahučať), kvapkať, odbiť, páchnuť, prasknúť, pripekať, štípať, šumieť, tiecť (zatekať), ťahať (priťahovať, poťahovať), udrieť, voňať, zaškrípať, zatrešťať, zaťukať*. Príklady vo vetách: *V hore dunelo a búchalo., Fúka na mňa., V kozube pekne horí., V stroji hrklo a zrazu sa zastavil., V hore hučí., Zateká mu do chalupy., Udrelo do stromu pri ceste., V kuchyni páchne po rybách a cibuli.,*

Vonku voňalo jarou. Psychofyzické deje vyslovujú v takýchto jednočlenných vetách slovesá ako *natriasať, obliať, páčiť sa, prasknúť, štípať, triasť* a *ťahať*. Napr. *Od smiechu ho natriasalo., Tvár jej oblialo červeňou., V Tatrách sa mi veľmi páči., Trasie ju od zimy., Ťahalo ju do rodného mesta.* Tragické a tajomné (strašidelné) deje, majúce nepríjemné, často tragické následky, nachádzajú svoje vyjadrenie prostredníctvom slovies *buchnúť, dodrúzgať, dokaličiť, dusiť (zadusiť), frknúť, hodiť, myknúť, odtrhnúť, raniť (poraniť), rozmliaždiť, rozpučiť, sotiť, točiť, triasť, trhnúť, ťahať, udrieť (poudierať), usmrtiť, zabiť, zahlušiť, zasypať, zavaliť, zaviať* a *zlomiť*, ďalej *mátať, strašiť, vodiť* a *volať*. Príklady vo vetách: *Matku mu dusilo., Od neutíchajúceho plaču jej mykalo celým telom., Pri závale v bani zabilo dvoch baníkov., Ruku mu ťahalo do stroja., Poranilo mu prsty na nohách., V starom mlyne asi straší., Mátalo ho celú noc.*

Medzi osobnými a neosobnými slovesami, samozrejme, neexistuje neprestupná hranica. Podľa MSJ vývoj v jazyku smeruje od neosobného slovesa k osobnému a prechodné jednotky stojace medzi výlučne neosobnými a výlučne osobnými slovesami možno pokladať za osobné slovesá, ktoré sa sekundárne používajú aj ako neosobné (MSJ, s. 401). J. Kačala (1989, s. 107) v tejto súvislosti konštatuje, že „pôvodný rozdiel medzi osobnými a neosobnými slovesami, ktorý je v jazykoch nášho typu pomerne starý, nadobúda aj novšie podoby vo vzniku neosobných významových variantov“. Prostredníctvom zmeny v prednej časti intencie slovesného deja – konkrétne vylúčením pozície subjektu – sa osobné sloveso mení na neosobné, resp. vzniká spomínaný neosobný významový variant osobného slovesa, pričom tu ide o osobný a neosobný významový variant jedného, resp. toho istého slovesa, teda o viacintenčnosť v rámci toho istého významu.

V našich úvahách o fungovaní pôvodne neosobných alebo osobných slovies, ako aj slovies, ktoré sa používajú aj ako osobné, aj ako neosobné, vychádzame z predpokladu, že pri procese ich vzniku, ktorý sa prejavil v existencii spomenutých jednočlenných viet s osobným slovesom vo vetnom základe, je možný nielen postup vzniku neosobného slovesa zo slovesa pôvodne osobného (**O – N**), ale aj opačný postup, keď z neosobného slovesa vzniká osobné sloveso (**N – O**). Pravdepodobný je však i proces, pri ktorom vznikajú osobné a neosobné slovesá, resp. osobné a neosobné významové varianty **paralelne**.

Ak neosobné sloveso, resp. neosobný významový variant vzniká z pôvodne osobného slovesa (**O – N**), predpokladáme, že človek si síce vedel vysvetliť východisko, agensa daného deja, ale nepomenoval ho, pretože z hľadiska istého zobrazenia danej reality nie je dôležitý. Dôkazom toho sú napr. i jednočlenné vety typu *poranilo ho pri zaobchádzaní s elektrinou, vybilo mu baterky, v byte mu vyrazilo poistky*, ktoré možno z časového hľadiska určite pokladať za novšie, pretože sa týkajú súčasných javov a sú späté „s rozvojom ľudskej civilizácie v oblasti motorizmu, resp. využívania elektrickej energie“ (Kačala, c. d., s. 123). Takisto možno predpokladať, že si človek agensa daného deja vysvetliť nevedel a ani nechcel, a to vtedy, keď išlo najmä o prírodné, tragické a tajomné deje, kde sila (východisko, agens), ktorá ich spôsobovala, bola nepoznaná, mala negatívny dosah na človeka a v spoločnosti bola tabuizovaná, takže sa ani osobitným pomenovaním nepomenovávala.

Treba zdôrazniť, že osobné slovesá môžu vzniknúť i z pôvodne neosobných slovies (**N – O**). Popri jednočlenných vetách potom s tými istými slovesami existujú a fungujú i dvojčlenné vety. V obidvoch typoch viet ide buď o významovo to isté sloveso (pri výklade jednotlivých významov sa opierame o Krátky slovník slovenského jazyka z r. 1997), napr. porov. *Vonku prší. / Vonku prší drobný dážď.* („padať v drobných kvapkách z oblakov“) – *Už týždeň sneží. / Sneh sneží.* („padať z oblakov na zem“) – *Od rieky veje. / Vietor veje.* („fúkať, duť, vanúť“) – *Hrmí. / Hrom silno hrmí.* („znie hrom, zvuk hromu“), alebo dochádza k zmene, posunu vo význame slovesa, napr. porov. *Vonku prší.* („padať v drobných kvapkách z oblakov“) / *Lístie prší zo stromov v parku.* („husto padať ako dážď“), *Vlasy pršia.* („padať“) – *Sneží.* („padať z oblakov na zem“) / *Obrazovka sneží.* („prejavovať sa ako chyba televízneho obrazu“) – *Mrzne.* („je mráz“) / *Mrznem. Mrzne mu nos.* („trpieť zimou, krehnúť“), *Zver mrzne.* („trpieť zimou, krehnúť, hynúť od mrazu“) – *Od rieky vialo chladom.* („šíril sa chlad, fúkať, duť“) / *Zástavy vejú.* („vlnivo sa pohybovať vo vetre, povievať“) – *Hrmí.* („znie hrom“) / *Motory, delá hrmia.* („ohlušujúco znieť, dunieť, rachotiť, burácať“), *Hrmel naňho ostré a nepríjemné slová.* („hovoriť silným hlasom“).

Z toho, čo sme uviedli vyššie, vyplýva, že to isté sloveso sa môže popri jednočlenných vetách vyskytnúť i v dvojčlenných vetách, pričom tieto slovesá považujeme za viacintenčné – a to za viacintenčné v rámci toho istého významu, keďže medzi takouto dvojicou slovies (resp. medzi osobným a neosobným významovým variantom slovesa) často existuje zreteľná významová súvislosť a význam osobného a neosobného variantu je totožný. Napr. *Zával v bani zabil dvoch baníkov. / V bani zabilo dvoch baníkov.* („pripraviť o život, usmrtiť“) – *Hora temne hučí. / V hore temne hučí.* („ozývať sa súvislým hlbokým zvukom, robiť hukot, hukotať“) – *Tatry sa mi páčia. / V Tatrách sa mi páči.* („budiť alebo mať pocit krásy, miloty, dobra ap.“) – *Rana ho štípe. / V rane ho štípe.* („pociťovať pálčivú bolesť, páliť“) – *Ryba páchne. / Páchne tu po rybách., Pivnica páchne. / V pivnici páchne.* („vydávať nepríjemný pach, zapáchať, smrdieť“) – *Jar tu páchne. / Páchne tu jarou.* („voňať“). *Mesto ju opäť ťahá. / Opäť ju ťahá do mesta.* („lákať, vábiť, priťahovať“) – *Blesk udrel neďaleko do stromu pri ceste. / Neďaleko udrelo do stromu pri ceste.* („spôsobiť náraz sprevádzaný zvukom, udériť“).

V mnohých prípadoch však takáto súvislosť nejestvuje a sloveso so zmenou svojej intenčnej hodnoty úplne zmení aj svoj význam, ide napr. o slovesá *fúkať, búchať, prašťať, trešťať, obliať* a pod. V týchto prípadoch ide o viacintenčnosť viazanú na polysémiu daného slova. Príklady vo vetách: *Tvár jej oblialo červeňou.* („zaplniť, zahrnúť vo veľkom množstve“) / *Oblial sa studenou vodou.* („naliať na niekoho, niečo, tekutinu“), *Fúka na mňa.* („viať, vanúť, duť“) / *Matka fúkala polievku.* („púšťať vzduch zúženými perami, dúchať“), *V hlave mu treští.* („prenikavo bolieť“) / *Kosti treštia.* („praskať, prašťať“), *Mráz treští.* („intenzívne sa prejavovať“). Príklady na neosobné slovesá, ktoré so zmenou svojej intenčnej hodnoty menia aj svoj význam (*pršať*, *mrznúť*, *snežiť*, *viať*, *hrmieť*), sme uviedli vyššie.

Uvedené typy slovesných jednočlenných viet predstavujú pomerne bohato zastúpenú skupinu jednočlenných viet a tvoria pomerne častý vyjadrovací prostriedok. Tento fakt potvrdzuje i doterajšie skúmanie a analyzovanie jednotlivých typov slo-

vesných a slovesno-menných jednočlenných viet v prejavoch odborného, umeleckého, publicistického a esejistického štýlu spisovného slovenského jazyka. Treba poukázať i na živosť utvárania neosobných tvarov, resp. neosobných významových variantov osobných slovies v slovenskom spisovnom jazyku.

LITERATÚRA

Encyklopédia jazykovedy. Red. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava: Veda 1989. 252 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 272 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

RUŽIČKA, J.: Osobné a neosobné slovesá. In: Jazykovedný časopis, 1960, roč. 11, č. 1, s. 6 – 31.

RUŽIČKA, J.: Významové skupiny neosobných slovies. In: Jazykovedný časopis, 1961, roč. 12, č. 1, s. 25 – 43.

Persönliche Verben im Fundament der verbalen eingliedrigen Sätze

Folgender Aufsatz orientiert sich auf die Problematik der verbalen eingliedrigen Sätze in der slowakischen Schriftsprache. Besondere Aufmerksamkeit wird den verbalen eingliedrigen Sätzen gewidmet, deren Satzfundament auf einem persönlichen Verb in der unreflexiven unpersönlichen Form, bzw. auf einer unpersönlichen Bedeutungsvariante des persönlichen Verbs aufgebaut ist (gegenüber den zweigliedrigen Sätzen mit einer persönlichen Variante eines und von der Bedeutung her desselben Verbs). Es handelt sich um eingliedrige Sätze wie *Pri závale v bani zabilo dvoch baníkov., V hore temne hučí., Ťahalo ju opäť do mesta., Poranilo ho pri padaní stromu.*, wobei dasselbe Verb auch in den zweigliedrigen Sätzen vorkommen kann, z. B. *Zával v bani zabil dvoch baníkov., Hora temne hučí., Mesto ju opäť ťahá., Padajúci strom ho poranil*. Unsere Aufmerksamkeit konzentriert sich auf die Festlegung des Umfangs erwähnter Verben, auf die Feststellung des Bedeutungszusammenhangs zwischen einer persönlichen und unpersönlichen Bedeutungsvariante eines und desselben Verbs, bzw. zwischen einem persönlichen Verb in der unpersönlichen Form und gehörigem unpersönlichen Verb. Im Aufsatz wird die Lebendigkeit der Bildung der unpersönlichen Bedeutungsvarianten der persönlichen Verben im Slowakischen festgestellt. Man wird hier auch darauf hingewiesen, dass die erwähnten Satztypen relativ oft einer der häufigsten Ausdrucksmittel bilden.

Eliptické syntaktické konštrukcie

JURAJ GLOVŇA

Už len letmý pohľad do odbornej literatúry ukazuje, že charakteristickým znakom elipsy je terminologická rozkolísanosť. Za elipsu sa pokladali a aj dnes sa pokladajú rozličné jazykové javy, ktoré súvisia so skracovaním. Pojem elipsa etymologicky súvisí s gréckym slovom élleipsis (nedostatok, vynechávanie) zo slovesa elleípein (vynechať). Významovo je spätý s pôvodne geometrickým pojmom elipsa, ktorým sa označuje rez kužeľa, pri ktorom hodnota ordinát je menšia ako hodnota abscís, rez má teda istý „nedostatok" (Kluge, 1995, s. 218). V histórii boli jazykovedci, ktorí odmietali pojem elipsa, respektíve poukazovali na zneužívanie tohto pojmu. Vossler žiada, aby už konečne zmizol pojem elipsy z gramatík („Es wäre Zeit, dass der Bergriff der Ellipse endlich aus unseren Grammatiken verschwände" – citované podľa H.-M. Schuh, 1974, s. 13). K. Bühler (1978), ktorého dielo Sprachtheorie produktívne formovalo moderné myslenie o jazyku a jeho funkciách, označil výskum elipsy ako „Landplage übereifriger Ellipsenforscher" (s. 167). Na inom mieste sa vyjadruje o zložitosti tohto syntaktického javu: „Die Ellipsen sind eine alte crux der Sprachtheoretiker" (s. 310). Pripájame ešte dobový ironický postreh na adresu lingvistu Kruegera: „Was er nicht konstruieren kann, das sieht er als Ellipse an" (citované podľa H.-M. Schuh, s. 13). Prehľad používania pojmu elipsa uvádza H. Ortner v monografii Die Ellipse. Ein Problem der Sprachtheorie und der Grammatikbeschreibung (1987). Názvy elíps v slovanských jazykoch možno nájsť v Slovníku slovanské lingvistické terminologie (1977, s. 446 – 447).

Prieskum fungovania pojmu elíps priviedol M. Grochowského (1978, s. 84) k záveru, že „nie ma w tekstach takiego zjawiska, jak elipsa". Žiada sa toto radikálne stanovisko spresniť. Riešenie problematiky elipsy je otázkou uhla pohľadu na skúmaný jav a bádateľského prístupu. V syntaktickej rovine, kde má elipsa podľa nášho názoru domovské právo, je vynechanie komponenta vo vetnej konštrukcii elipsou. Pri aplikácii komunikačného prístupu však niet dôvodu hovoriť o elipse. Príjemca textu pri recepcii totiž elipsu nevníma, pravda, s výnimkou štylisticky príznakového použitia. (Z hľadiska štylistickej funkcie preskúmal elipsu v diele M. Kukučína J. Mistrík, 1960, s. 89 – 114). Inými slovami to vyjadril H. Ortner (1987, s. 1): „Vo výskume elipsy som prišiel k poznaniu, že vlastne všetky jazykové štruktúry možno chápať ako elipsy alebo aj ináč: že žiadnu jazykovú štruktúru nemusíme chápať ako eliptickú."

Každodenná komunikácia podlieha istému princípu ekonómie. Časti výpovedí, ktoré nie sú pre komunikáciu z informačného hľadiska dôležité, sa vynechávajú. V syntaxi vypúšťanie nadbytočných, redundantných prvkov zo štruktúry výpovede sa tradične nazýva elipsou. Vo výpovedi, v rovine jej formy, vzniká „prázdne" miesto, medzera, ktorá však nemá dosah na významovú stránku. Eliptické a úplné vetné štruktúry sú sémanticky rovnocenné, prípadný rozdiel môže byť len štylistický. Pod elipsou sa rozumie jednak proces vypúšťania častí výpovede, jednak jeho výsledok: neúplná (eliptická) syntaktická štruktúra. V príspevku používame promiskue obidva významy. Pridržiavame sa bilaterálneho chápania jazykových znakov, úzkeho vzťahu obsahu a formy, a to aj vo vnútri samej syntaktickej roviny (Kačala, 1998, s. 29 – 31).

Pod pojmom elipsa rozumieme vypustenie materiálnej zložky (mezosegmentu) z výrazovej intralinearizačnej štruktúry výpovede s podmienkou, že vo významovej (sémantickej) štruktúre signifikát elidovaného výrazu ostáva (Glovňa, 1998, s. 97). Vynechaný výraz možno na základe kontextu výpovede či širšieho textu rekonštruovať a prázdne miesto vyplniť. Intralinearizačný kontext (daný linearitou diskrétnych plnovýznamových i neplnovýznamových slov), resp. situácia (extralinearizačný kontext) tvoria k eliptickým štruktúram komplementárnu zložku. V okolí prázdnej pozície sa nachádzajú tzv. suplendá, indikátory vynechaného výrazu. S ich pomocou možno pri analytickej interpretácii ľahko „odhaliť" vynechanú časť. Príjemca však chápe eliptickú vetu ako komunikačne úplnú, kompletnú, význam eliptickej konštrukcie prijíma totiž automaticky.

Suplendá predstavujú dôležitý prvok v problematike elipsy (Glovňa, 1985, s. 19 – 24). Sú svojou povahou rôznorodé a patria do rozličných jazykových rovín. Sú to prvky autosémantické, konštrukčné a gramatické. Rozdeľujeme ich na sémantické a gramatické. Medzi sémantické patria napríklad lexikálne identické mezosegmenty v lineárnej štruktúre v prípade reduktívnej elipsy, lexikálny význam mezosegmentu, s ktorým elidovaný výraz vstupuje do syntagmy, sémantická implikácia v celej konštrukcii. Najfrekventovanejším gramatickým suplendom sú relačné pádové morfémy, kongruenčné slovesné morfémy, význam predložiek, rekcia slovies, spojky, intonácia a pod. Gramatické vlastnosti vynechaného výrazu v texte indikuje často naraz viac suplend. Svedčí to o známom fakte redundancie gramatických prostriedkov.

Základným faktorom vzniku eliptických syntaktických štruktúr je kontext, resp. situácia. Každá výpoveď vzniká v istom priestore a čase a má lineárny charakter. Pozostáva z diskrétnych prvkov, ktoré nazývame hyperonymom mezosegment. Termín mezosegment je výhodný preto, že je jednotkou zistenou pri segmentácii a je významovo približne synonymný s viacvýznamovým pojmom slovo. Pod pojmom mezosegment rozumieme samostatné, fonologicky vymedziteľné výrazy. Ide o zvukovo ucelený rad foném, ktoré možno vo vete voľne premiestňovať. Tieto prvky sa radia na syntagmatickú os a tu v súčinnosti s princípom anizotropie a hierarchie (Solncev, 1981, s. 53) predstavujú základný mechanizmus fungovania jazyka. Jeho dynamika sa prejavuje okrem iného aj v princípe ekonómie. Totožné alebo podobné mezosegmenty, ktoré sú z komunikačného hľadiska nadbytočné, sa môžu vynechať, respektíve sa principiálne vynechávajú. Ide o základný typ textovej elipsy,

ktorý nazývame reduktívna elipsa. Pod pojmom reduktívna elipsa teda rozumieme vynechanie identického alebo sémanticky vzťahovo presne určeného (hyperonymického, hyponymického a pod.) mezosegmentu alebo časti výpovede na princípe redukcie nadbytočnej zložky: *Peter má rád špenát a (Peter) nenávidí šalát.; Peter pije pivo, Jano (pije) víno.; Peter má rád matku a Mária (má rada matku) tiež.*

Redukcia predstavuje istý mechanizmus tvorenia syntaktických štruktúr. Elipsa však vzniká (menej často) aj vypustením mezosegmentu na základe sémantickej implikácie v okolí prázdneho miesta. Príjemca na základe fungovania gramatických a významových suplend v súhre s elementárnymi konceptualizátormi (Horecký, 1985, s. 101 – 108) „vydedukuje" z kontextu vynechané sloveso či časť výpovede: *Päsť (si položí) pod hlavu, brucho (si položí) vedľa seba a zadkom sa prikryje.; Ja o voze, ty o koze.; My o vlku a vlk za dverami.* (parémie). Pre tento typ elipsy rezervujeme pojem deduktívna elipsa.

Na princípe reduktívneho elidovania vzniká základný štruktúrny typ elipsy: reduktívna elipsa, ktorá je typická pre písané texty, ale aj pre dialógy, napríklad vo vzťahu otázka – odpoveď. Najvlastnejší princíp redukcie predstavuje elipsa podmetu. V dvojčlenných vetách je neprítomnosť podmetu aktuálne suplovaná, v jednočlenných vetách bezagentných ide historicky o syntakticky autonómnu štruktúru.

Najtypickejšia elipsa podmetu v koordinácii je vtedy, keď sa tej istej substancii prisudzujú viaceré, komunikačne nové príznaky. Explicitné vyjadrenie subjektu by bolo neústrojné: *Žiak v 1. ročníku ovládne čítanie a písanie, (žiak) nadobudne kvalitatívne nový postoj ku kultúrnym hodnotám, (žiak) osamostatňuje sa, (žiak) stáva sa nezávislým pri ich používaní, (žiak) získava možnosť vzdelávať sa.* (učebnica). Formálne identický podmet sa však musí vyjadriť v prípade referenčnej odlišnosti (ide o dve osoby): *Moja mama sa vraj narodila, keď jej mama mala zamiešané na chlieb a pec už vykúrenú.* (Tajovský). V koordinatívnych štruktúrach môže mať elipsa podmetu kataforické smerovanie. Vtedy sa najvýraznejšie uplatňuje axiomatika semiológie lineárnych útvarov (Novák, 1969). Kongruenčné morfémy slovies síce naznačujú neutrum vynechaného segmentu, jeho plnú gramatickú a sémantickú charakteristiku označí až koniec výpovede: *Z „lásky" narodilo sa im (E), za čas požilo (E) a umrelo pätoro detí.* (Tajovský).

Elipsa podmetu sa označuje v našej syntaktickej tradícii ako zamlčaný, respektíve nevyjadrený podmet. S ohľadom na typologické črty slovenčiny pokladáme vynechávanie podmetu za systémovú elipsu. J. Ružička (1983, s. 31) hodnotí realizačné varianty výpovedí s nevyjadreným podmetom ako základné, realizačné varianty so zámenným podmetom pokladá za príznakové. Pronominalizácia podmetu však môže súvisieť s aktuálnym členením výpovede a môže spôsobiť reštrukturáciu výpovede s možným ďalším elidovaním najmä gramatických (konštrukčných) prostriedkov. Napríklad syndetické spojenie viet v súvetí *Pán Ondriš pristúpil rovnako k nim a oni mu ochotne spravili miesto za stolom.* (Rázusová – Martáková) si žiada explicitne pronominalizovať a tým zdôrazniť (tematizovať) rému predchádzajúcej výpovede. Súvetie so spojkou *a* a bez explicitného zámena *oni* sa pociťuje ako nie štylisticky vydarené: *Pán Ondriš pristúpil rovno k nim a ochotne mu spravili miesto za stolom*. Nevyjadrenie podmetu zámenom (elipsa podmetu) vyžaduje asyndetické

pripojenie druhej vety, teda vynechanie spojky: *Pán Ondriš pristúpil rovno k nim, ochotne mu spravili miesto za stolom*. Pravda, táto ústrojná konštrukcia získava oproti predchádzajúcej nový štylistický odtienok.

Pri ďalšom uvažovaní môžeme zmeniť druhú časť súvetia tak, aby obe vety mali identický podmet: *Pán Ondriš pristúpil rovno k nim a ochotne sa dal s nimi do reči.* Táto konštrukcia je gramaticky i významovo ústrojná. Možné je ešte aj asyndetické spojenie *Pán Ondriš pristúpil rovno k nim, ochotne sa dal s nimi do reči.* Ale za nesprávne treba pokladať (ak má byť zachovaný zmysel súvetia) spojenie s explicitnou pronominalizáciou (syndetické aj asyndetické): *Pán Ondriš pristúpil rovno k nim a on sa ochotne dal s nimi do reči.* V tomto súvetí zámeno *on* odkazuje zároveň aj na iný subjekt.

V umeleckom texte sa môžu vetné členy príznakovo zdôrazňovať, napríklad posunúť pred vetu a graficky vymedziť, napríklad: *Peklo! Hej, tu sa rozkladalo pod nimi divé, hrozné a nepokojné (peklo).* (Švantner). Alebo dochádza k identickej reduktívnej elipse ponad väčší textový úsek. Tu sa najviac odhaľuje funkcia elipsy ako textového konektora. Vzdialenosť medzi explicitným podmetovým substantívom a elipsou ako konektorom môže byť rozličná, avšak nemôže prekročiť istú hranicu danú percepčnými a pamäťovými možnosťami príjemcu. Navyše pod „konektívnym oblúkom“ sa objavujú jazykové elementy rozličnej proveniencie, ktoré podporujú tento „konektívny oblúk“: *Keď odídem, dieťa naozaj nič nestratí. Netreba mu ani nič vysvetľovať. Načo nafukovať tak zavčasu chmáru v jeho nevinnej dušičke. Beztoho by (dieťa) nepochopilo priepasť, ktorá sa medzi nimi vyhĺbila.* (Švantner). Analogicky sa vynechávajú identické podmetové substantíva vnútri koordinatívneho súvetia, napríklad: *Plač vyvieral sťa zlá zelina, (E) skučal, (E) zvíjal sa ponad ploty a (E) zostával tam po celé dni ako zlý zápach.* (Urban).

Najvlastnejší prípad textovej reduktívnej elipsy predstavuje vynechávanie morfologicky, sémanticky a funkčne identického substantíva (A). Atribút funkčnosti zdôrazňujeme preto, že môže ísť aj o elipsu podmetového substantíva, ktoré vzniklo redukciou síce sémanticky (lexikálne) identického substantíva, ale v inej, napríklad predmetovej funkcii (B). Zdôrazňovanie morfologickej identity súvisí s tým, že funkciu podmetu nemusí vždy plniť substantívum v nominatíve. Identické podmetové substantívum sa redukuje tak, že jediným indikátorom sú kongruenčné morfémy na slovese, alebo tak, že popri kongruenčných morfémach je signalizátorom komunikačne (rematicky) dištinktívny rozvíjajúci člen podmetu – atribút.

(A) Elipsu podmetu umožňuje nadvetný, respektíve nadsúvetný kontext intralinearizačnej postupnosti. Sú tu viaceré možnosti. Vynecháva sa napríklad substantívum spolu s rozvíjajúcim členom: *Voľakedy, asi v 13. storočí, žili na našom území aj obyvatelia nemeckej národnosti. Na vyjadrenie významu „zabíjať statok“ používali (obyvatelia nemeckej národnosti) slová „Vieh tun ...“* (Š. Ondruš) alebo: *„Tento pokrm“ a ukázal pohrdlivo na šošovicu, „nesmie byť u mňa v sobotu na stole. Môže byť (tento pokrm) od nedele do piatku večera, ale v sobotu v nijakom prípade.“* (Jesenský).

Textová elipsa na reduktívnom princípe je základný konektor v subordinácii, kde medzi časťami súvetia dominuje determinatívny vzťah. Sú tu dve možnosti: subjekt, ktorý je vyjadrený v hlavnej vete, sa nezopakuje vo vedľajšej vete. Táto reduk-

cia subjektu je zdrojom homonymných eliptických konštrukcií: *Kňaz na vine, že sa (kňaz) oneskoril.* (príslovie). V druhom prípade je elipsa podmetu v hlavnej vete, vyjadrený podmet sa nachádza vo vedľajšej vete: *Teda v čase, keď sa západní Slovania usadzovali v dnešných svojich sídlach, vrátane do toho aj v Panónii, prichádzali (západní Slovania) aspoň čiastočne do cirkevnej a misionárskej oblasti talianskeho kresťanstva.* (Pauliny) – *Keď sa červík do chrenu zažerie, myslí si (červík), že už nič niet lepšieho.* (príslovie).

Popri vyššie uvedených typoch elipsy sú hojne zastúpené tie elipsy substantíva v podmetovej pozícii, ktoré majú explicitne vyjadrený rozvíjajúci atribút. Explicitný atribút je dôležitou sémantickou zložkou rémy a zároveň plní funkciu sémantického a gramatického suplenda. Gramaticky naznačuje elidovanie substantív pomocou adjektívnych, respektíve substantívnych relačných morfém, ktoré sú v syntagmách nositeľom kongruenčných kategórií. Aj tu je elipsa výsledkom buď nadvetného a nadsúvetného kontextu, alebo vnútrosúvetného kontextu. Explicitný podmet bol v susednej alebo vo vzdialenejšej vete: *Medzi nimi sú aj otcovské (role).* (Jesenský) – *Tie (dvere) sú tiež proti nám.* (Urban) – *Starší (muž) s čiapkou a vo farbistej košeli bol mäsiar Tolkoš a mladší (muž) v slamennom klobúku komisár pri okresnom súde dr. Landík.* (Jesenský) – *Akým právom sa nemá narodiť to tretie (dieťa), keď sa tie dve (deti) narodili.* (Johanides).

Súvetie vytvára v istom zmysle uzavretý sémantický celok. Významy jednotlivých viet sa dostávajú do rozličných vzťahov. V koordinácii, najmä v parémiách, sa sémantika buduje kontrastne, opozitne, ako vypočítavanie a pod. Vyjadrené atribúty sú súčasťou kontextového zapojenia. Môžu byť identické: *V reči Eskimákov je osobitný výraz pre padajúci sneh, osobitný (výraz) pre sneh unášaný vetrom ...* (Dejiny umenia). Oveľa častejšie (najmä v prísloviach) sú explicitne realizované atribúty v kontrastnom vzťahu a sú vyjadrené pomocou antoným: *Mladá koza rada soľ líže a stará (koza) i s vreckom uchytí.* – *Dobré reči ďaleko idú, ale plané (reči) ešte ďalej.* (príslovia).

Sem zaraďujeme aj súvetia s distributívnym významom jeden – druhý, môj – tvoj a pod.: *Jedni ľudia skáču, druhí (ľudia) plačú.* (príslovie) – *Jeden úplaz otáča sa okolo vypučeného bachora Malého Roháča ... a druhý (úplaz) sa vplazuje rovno pod Končistú.* (Švantner) – *Moja žena je tvoja (žena), veľkomožný pán podžupan, tvoja (žena) (E) moja, môj byt (E) tvoj (byt), tvoj (byt) (E) môj.* (Jesenský). Okrem zhodných prívlastkov môže byť suplendom aj nezhodný prívlastok: *Dom oproti nám je vysoký, ale (dom) vedľa nás nízky.* (Tajovský). Často funkciu suplenda plnia číslovky, číslovkové výrazy, napr.: *Na žene stoja tri uhly domu a na mužovi štvrtý (uhol).* – *Prvá vina býva odpustená, druhá (E) hrešená, tretia (E) bitá.* (príslovia) – *... 4 osoby boli postihnuté infarktom z nadmernej únavy, 3 (osoby) sa stali obeťami snehových lavín, 2 (osoby) šmyku na snehu a ľade.* (Bohuš).

Princíp redukcie podmetu a jeho indikácia prívlastkami v prázdnej pozícii nie je výlučnou záležitosťou priraďovacieho súvetia. Vyskytuje sa aj v podraďovacích súvetiach: *Ako chodí starý rak, i mladý (rak) sa učí tak.* – *Keď jedna hus pije, pijú všetky (husi).* (príslovia) – *Hádam sa človek ponára hlbšie do tajov života, keď sa mu odhaľuje iný (človek).* (Švantner). Opis identickej reduktívnej elipsy uzatvárame príkladmi na elipsu vo vnútri jednoduchej vety. Ide o prípady koordinatívnych

syntagiem: ... *no ako odpoveď na ich zvolanie znel plač žien a (plač) detí predčasne dozrievajúcich.* (Urban) – *Nasledujú všelijaké kruhy a krúžky, Katolícky kruh, Evanjelický krúžok, Krúžok filatelistov, (Krúžok) šachistov, (E) starých mládencov, (E) futbalistov, (E) tenistov, (E) člnkárov, (E) pestovateľov kaktusov.* (Jesenský).

(B) Doteraz preberané prípady boli úplnou identickou elipsou, keď vynechané substantívum plnilo rovnakú funkciu ako jeho explicitný exponent. V linearizačnej postupnosti sa však môže vynechávať lexikálne identické substantívum, ktoré v eliptickej (nulovej) pozícii plní už inú vetnočlenskú funkciu. Dochádza k zmene syntaktického fungovania v štruktúre výpovede a tým aj k zmene relačných substantívnych morfém. V prípade pádovej homonymie určuje morfosyntaktický štatút elidovaného substantíva predchádzajúci kontext. Objekt sa často mení na subjekt. Jeho gramatickým indikátorom je syntaktická pozícia prázdneho miesta určená valenčnou štruktúrou prísudkového slovesa a navyše tu býva prítomné atributívne suplendum: *Sneh boli by sme, ako opatrní gazdovia, poschraňovali, ale napadal (sneh) v noci.* (Tajovský) – *Vedecké názvy húb uvádzam podľa Medzinárodných nomenklatúrnych pravidiel, preto sa niektoré (názvy) odlišujú od doteraz používaných názvov.* (Dermek).

K reduktívnej elipse tohto typu dochádza aj v nadvetnom kontexte: *Tak mu dali toto meno a odovzdali ho ôsmim dojkám. Tieto (dojky) sa oňho tak dobre starali, že vyrástol z neho chlapec krajší ako lotos v rybníku.* (Lenčo) – *Iba ženu si dlho vyberal. A keď sa už pozdávalo, že ostane starým mládencom, skrížila mu cesty jedna jediná (žena).* (Kunik) – *Lízali ste med za štyridsať rokov, kým bol sladký, a ešte ani teraz sa vám nespríkril. Pravda, domáci (med) je kyslý – žena zostarela, idete k cudziemu úľu, do susedov kradnúť.* (Jesenský).

Zmena syntaktickej funkcie súvisí s aktuálnym členením výpovede. Substantívum v objekte je komunikačným príznakom, ktorý sa prisudzuje subjektu, je rémou, v nasledujúcej vete sa stáva znakom, ktorému sa prisudzuje nový príznak, je teda témou výpovede. Ak je tu reduktívna elipsa substantíva, ako ukazujú vyššie uvedené príklady, dochádza k evidentnej textovej konexii a tematická zložka sa realizuje na atributívnom suplende. Ukazuje sa, že atributívna zložka elidovaného substantíva je obligátne prítomná, ak ide o elipsu v intralinearizačnom nadvetnom, respektíve nadsúvetnom kontexte, prípadne vo vnútrovetnom kontexte: *K týmto zvukom sa pridávali iné.* (Švantner) – *No, o koľko znesiteľnejšie a ľudskejšie bolo jej správanie od Tvojho*. (Švantner). K takému prípadu elipsy môže dôjsť, prirodzene, aj v podraďovacom súvetí, ale zdrojom reduktívnej elipsy je tá zložka súvetia, ktorú tvorí jednoduchá veta: *Od portrétov, ktoré robili predtým iní fotografi, sa jeho (portréty) odlišovali živosťou, bezprostrednosťou, výstižnou skratkou.* (tlač).

Iná je reduktívna elipsa, v ktorej princíp redukcie zasahuje mezosegment vedľajšej vety. Vtedy nie je žiaduce atributívne suplendum, napr.: *Pre našich predkov bolo veľmi dôležité, že prišli (naši predkovia) na naše územie, ktoré bolo pred ich príchodom takmer po štyri storočia pod vplyvom rímskej kultúry.* (Pauliny) – *Budete sledovať komédiu o podnikavom kupcovi, ktorý chodí s krčahom po vodu, až kým sa (E) nerozbije.* (televízia) – *Starý kráľ bol hotový syna do sveta poslať, že aj tak ešte nič neskúsil (E).* (Dobšinský).

Zhrňujúco možno povedať, že reduktívna elipsa podmetového substantíva nemusí byť iba vynechávaním úplne identického substantíva, ale že môže dôjsť aj k zmene vetnočlenských funkcií, spojených so zmenou morfosyntaktických hodnôt. Tento typ elipsy možno nazvať reduktívnou elipsou s morfosyntaktickým transferom.

Rozloženie kategoriálnych a konštitutívnych zložiek semém lexikálnych jednotiek v konkrétnej výpovedi umožňuje vynechávať substantíva v podmetovej funkcii vtedy, keď z celkovej sémantickej výstavby príjemca „vydedukuje" význam a formu elidovaného výrazu. Ide teda o deduktívnu elipsu. Môže byť prítomné atributívne suplendum alebo elipsa je bez neho. Atributívne suplendum (adjektiválium) zastupuje subjekt formálne i významovo a explicitné vyplnenie prázdnej pozície všeobecným výrazom „človek, ľudia" je redundantné, ba v niektorých prípadoch nie je možné bez zmeny významu, napr. vo výpovedi *Stará upiekla zemiakovú babu*. (Tajovský) je lexéma *stará* štylistické synonymum slova *manželka* a vylučuje sa tak ich syntagmatické priradenie.

Tieto prípady ukazujú na dynamický proces lexikalizácie elipsy, keď sa vynechaná pozícia gramatikalizuje a atributívny komponent determinatívnej syntagmy funguje v rozličných slovných druhoch. Uvádzame príklady s rozličnou mierou ustálenosti elipsy; od silne lexikalizovaných po menej lexikalizované. Ako vhodný materiál slúžia príslovia a porekadlá, v ktorých je tzv. neurčitý osobný podmet: *Gazdu malé i veľké hryzie. – Jeden zlatý nie je svet. – Ten nebude mať kedy ani zomrieť. – Silný si utiera čelo, chytrý ústa. – Pre jazyk už nejeden prišiel o hrdlo. – Starí dobre radia.* (príslovia) – *Na veľkých visacích hodinách v jedálni u Barana odbila jedna po polnoci.* (Jesenský) – *Len čo otvoríte ústa, každý s vami súhlasí.* (preklad – B. Hečko) – *Keby iba všetci prikyvovali na to, čo dajaká svetová autorita povie, potom by sme sa ďaleko nedostali.* (Bucha).

Deduktívna elipsa podmetového substantíva bez atributívneho suplenda sa vyskytuje v dvojčlenných vetách, v ktorých „podmet nie je jedinečný a nedá sa dosadiť ani po dôraze, ale dá sa iba približne nahradiť slovom ľudia, človek – vtedy ide o vety so všeobecným podmetom" (Oravec – Bajzíková, 1986, s. 81). S ohľadom na sémantickú výstavbu možno dosadiť aj iné substantíva. Príklady: *Draka našli (ľudia), stvorička božia. Už je tak, našli ho v jame na hlinu.* (Chrobák) – *Keď sa učíte vybrané slová s ypsilonom po spoluhláske b, upozorňujú vás (E) i na slovo bitúnok.* (Š. Ondruš) – *Turistický dom na Donovaloch už odovzdali (E) do prevádzky.* (tlač).

S ohľadom na typologické vlastnosti slovenčiny reduktívna elipsa podmetového substantíva je najfrekventovanejšia. Podmetové substantívum sa vynecháva v intralinearizačnom nadvetnom, vnútrovetnom, vnútrosúvetnom kontexte a v koordinatívnej syntagme vtedy, keď linearizačne priraďované predikatívne zložky výpovede sú prisudzované identickému podmetu. Tento typ elipsy má v texte výraznú konektívnu funkciu. Reduktívnu elipsu prísudku, predmetu, príslovkového určenia i konštrukčných častí v písaných textoch preskúmal J. Glovňa (1985).

Vyššie uvedený príklad z J. Jesenského *Moja žena je tvoja, veľkomožný pán podžupan, tvoja moja, môj byt tvoj, tvoj môj.* svedčí o tom, že elidovaním pomocou redukcie sa môže značne zúžiť forma výpovede. Podobne vo francúzskej eliptickej vete *Je t'aimais inconstant, qu'eusse-je fait fidèle.* je skoncentrovaná komplexná

myšlienka explicitnej vety *Je t'aimes, quoique tu fusses inconstant, qu'eusse-je fait si tu avais été fidèle*. – Miloval som ťa, hoci si bola neverná, čo by som bol robil, keby si bola bývala verná.

Metodologicky je užitočné odlíšiť eliptické vetné konštrukcie od kondenzácie. Pri elipse ide o vypustenie výrazu z roviny formálnej výstavby pri zachovaní sémantickej identity. Elidovaný výraz funguje v sémantickej štruktúre na základe komplementárnych sémantických a gramatických indikácií v intralinearizačnej štruktúre. Formálne (gramaticky) ostáva linearizačná štruktúra po „vstupe" elidovaného výrazu bez syntakticky dištinktívnej modifikácie. Kondenzácia výpovede však prináša so sebou špecifickú syntaktickú organizáciu. Odlišujeme syntaktickú kondenzáciu od sémantickej kondenzácie. O syntaktickej (gramatickej) kondenzácii hovoríme vtedy, keď fonologicky diskrétne mezosegmenty nekondenzovanej výpovede sa „stiahnu" do materiálne užšieho útvaru. Referenčný význam pôvodnej konštrukcie ostáva, signifikatívny význam sa však môže stať menej špecifikovaným. Na zmeny signifikatívneho významu poukázala I. Zimmermannová (1981). Dôležité je, že sa mení syntaktická konštrukcia. Medzi pôvodnou a kondenzovanou výpoveďou je substitučný vzťah (Kačala, 1975, s. 799), platia tu princípy transformácie, perifrázy a pod. Sem patria polovetné konštrukcie: *Dieťa kričí prenikavo, ručičkami si zakrývajúc oči.*; kondenzácie typu *Byť dievkou, vybral by som si podľa svojho srdca.*; kondenzácie slangového výrazu: *Prosím ťa, dones mi to z konzervy.*, t. j. z konzervačného oddelenia zubnej ambulancie.

Syntaktická kondenzácia sa dotýka predovšetkým formy výpovede. S cieľom odlíšiť typologicky iné zužovanie formálnej štruktúry v eliptických konštrukciách navrhujeme popri kondenzácií; i pre eliptické konštrukcie termín kompresia textu. Sémantická kondenzácia sa podľa nášho názoru dotýka širšieho semiotického spracovania textu. Text je informačne maximálne nasýtený, obsahuje minimum redundantných prvkov (napr. koncízne sformulovaná filozofická štúdia), pričom textotvorný proces prináša so sebou aj špecifickú syntaktickú organizáciu. Sémanticky kondenzovaný text nerovná sa ekvivalentný nekondenzovaný text mínus redundantné prvky, ale má vlastné zákonitosti výstavby.

Tu sa analogicky žiada odlíšiť eliptické konštrukcie od konštrukcií typu: *Na šibenicu s ním!* Táto výpoveď nie je eliptická, má svoju vlastnú vnútornú syntaktickú organizáciu. Nemožno do nej vsunúť výraz (mezosegment) podľa kritérií elipsy. Konštrukcie uvedeného typu možno transformáciou, perifrázou opísať, ale vždy so zmenou syntakticky viazaných morfologických kategórií, teda so zmenou gramatickej konštrukcie. Sú zväčša hovorového rázu so štylistickým príznakom expresívnosti. Ich zvláštna syntaktická výstavba, ktorá sa len ťažko poddáva explicitnému, logicko-gramaticky úplnému opisu, tvorí medzistupeň medzi vnútornou rečou ako len „zhruba" segmentovaným odrazom reality (myšlienky) a jasne sformulovanou, gramaticky správnou explicitnou štruktúrou. Nie nepodobné sú tieto prípady metaforickým prostriedkom. Preto sú hojne zastúpené v paremiologickom fonde. Ich fungovanie v jazyku je aj výsledkom intenčného uplatňovania komunikačných kódov.

Iný typ elipsy predstavuje situačná elipsa. V ústnom styku sa obyčajne vynechávajú tie časti výpovede, ktoré sú známe zo situácie, teda z extralingvistického kontextu. Výpoveď je maximálne zrastená so situáciou, denotáty priamo „vstupujú" do

štruktúry výpovede, ktorá sa môže zúžiť na minimum, t. j. na jedno slovo. Dialóg dvoch známych osôb môže vyzerať takto: A: *Na vychádzku? B: Áno, aj ty? A: Tiež.* Alebo v jedálni pri výdaji stravy: *A: Chlieb? B: Kúsok.* Vypovedané slová, vety sú len jazykovým znakom na identifikáciu rematickej zložky. Situačná elipsa prináša značnú štruktúrnu variabilitu. Najväčší problém pri situačnej elipse je rekonštrukcia elidovaných častí, ktorá často nie je vhodná, ba ani možná. Výpoveď v momente svojho zrodu je tak pevne vzrastená so situáciou, že eliptická rekonštrukcia sa akceptuje len ako užitočný teoretický konštrukt.

Situačnou elipsou sa podrobne zaoberala nemecká lingvistka Kerstin Schwabeová v monografii Syntax und Semantik situativer Ellipsen (1994). Jej syntaktické úvahy sa pohybujú v rámci generatívnej syntaxe, sémantické úvahy vychádzajú z konceptuálnej interpretácie kontextu a situácie. K. Schwabeová sformulovala obmedzenia tvorby takýchto eliptických štruktúr a ukázala, že aj značne elidované výrazy majú viac štruktúrnych variantov, ako sa doteraz myslelo.

Výskum elipsy zaznamenáva v ostatných desaťročiach renesanciu, najmä v nemeckej lingvistike. Okrem spomínanej monografie K. Schwabeovej si zaslúžia pozornosť ďalšie dve: autora Hanspetra Ortnera Die Ellipse. Ein Problem der Sprachtheorie und der Grammatikschreibung (1987) a autorky Petry Gretschovej Fokale Ellipsen in Erwachsenen- und Kindersprache (2000). Prvá monografia je pokusom o teoretický model elipsy na základe rozpracovania Bühlerovej axiomatiky teórie jazyka (Bühler, 1978, s. 341). H. Ortner v súhlase s Bühlerovou tézou, že jazyk nadobúda význam až v realizácii, teda nie „in vacuo“, ukazuje, že pre históriu jazykovedného výskumu bola elipsa vždy ťažkým orieškom („Die Ellipsen sind eine alte crux der Sprachtheoretiker“, s. 310). H. Ortner rozdeľuje lingvistov na dve skupiny: autonomistov a neautonomistov (c. d., s. 50). Prví argumentujú funkcionalisticky, chápu elipsy ako autonómne štruktúry a v konečnom dôsledku pochybujú o existencii elipsy (porov. Grochowski, 1978, s. 84). Druhí pokladajú elipsy za vetné štruktúry, v ktorých sa niečo vynecháva. Obe skupiny však potvrdzujú fakt, že teoretický prístup k výskumu elipsy je reflexom dynamickej relácie reč – kód. Eliptické konštrukcie – nech sú štruktúrami roviny langue alebo aktuálnym produktom rečovej činnosti – treba vždy analyzovať v kontexte, resp. v situácii, v ktorej sa používajú. Kontext, resp. situácia sú neoddeliteľnou súčasťou eliptických vetných konštrukcií.

Vo výskume elipsy je v istom zmysle prelomová publikácia Petry Gretschovej Fokale Ellipsen in Erwarchsenen- und Kindersprache (2000). Všetky doterajšie výskumy totiž vychádzali z toho, že elidovať možno len tie časti výpovede, ktoré sú vo vetnej perspektíve zapojené ako téma (východisko výpovede), prípadne ako tranzitný člen. Vynechávanie rémy sa pokladá tradične za apoziopézu. P. Gretschová – ako vyplýva z názvu knihy – skúma fokálne, t. j. rematické elipsy. Ide výlučne o také eliptické štruktúry, v ktorých je vypustené, vynechané jadro výpovede a ktoré plnia funkciu doplňovacích otázok. Tým, že je v nich vypustené jadro, očakáva sa od príjemcu naliehavo jeho doplnenie (je tu zakódovaná istá investigatívnosť). Autorka pokladá odrazovosť tohto faktu vo fokálnych elipsách a v odpovediach na ne za konštitutívny prvok ikonickosti. P. Gretschová vymedzuje hranice medzi tematickými situačnými elipsami (situative Hintergrundellipsen, s. 10) a rematickými elipsami: keď sa prihovorí čašník k hosťovi slovami *Ešte zemiaky?* ide o situačnú elip-

su *(Prosíte si ešte zemiaky?)*, keď sa pýta hosť čašníka *Moja polievka?* a on odpovie *Donesiem o dve minúty.* ide o fokálnu elipsu (*Moja polievka je kde?)*. Iné príklady: *Voláte sa? Narodili ste sa? Mlieko stojí?* Tieto eliptické štruktúry majú špecifickú stúpavú intonáciu. Nemožno ich doplniť na explicitné štruktúry a majú kataforické smerovanie. P. Gretschová zistila, že deti v ontogenetickom vývoji tvoria najprv tento typ doplňujúcich otázok, až neskôr si osvoja ich plné neeliptické formy: *Chlapec sa volá? – Ako sa volá ten chlapec?* Súvisí to podľa nej aj s vyššie spomínanou ikonickosťou týchto foriem. Z ďalších najnovších zahraničných publikácií, ktoré riešia otázky eliptických štruktúr, stoja za pozornosť monografie A. Lobeckovej (1995), H.-Y. Leea (1999), K. Hartmannovej (2000), P. Wilsona (2000).

V českej lingvistike boli parciálne výskumy z oblasti elidovania (Daneš – Hlavsa, 1981; Hlavsa, 1981; Šmilauer, 1969; Štícha, 1987; Bauer – Grepl, 1970 a ďalší) syntetizujúco spracované v akademickej syntaxi Mluvnice češtiny. 3 (1978) v dvoch častiach: Elipsy vo vetách s koordinací (s. 411 – 416) a Textová elipsa (s. 663 – 670).

Syntaktický jav elipsa sa objavuje aj v základných slovenských gramatikách a vysokoškolských príručkách. Hodnotí sa ako kusá veta, ktorá vzniká zo snahy vyjadriť sa stručne, zreteľne a zrozumiteľne, bez toho, aby sme opakovali to, čo sme už raz vyslovili alebo čo je jasné v danej situácii z vetnej súvislosti (Orlovský, 1971, s. 190), ako neúplná veta, v ktorej chýba niektorý vetný člen, obyčajne prísudok (Pauliny, 1997, s. 180). Elipsa sa v textovej syntaxi zaraďuje medzi potenciálne referenčné prostriedky pri výstavbe textu, keďže je vyjadriteľná vo vzťahu k predchádzajúcej alebo nasledujúcej základnej textovej jednotke alebo vo vzťahu k situácii (Dolník – Bajzíková, 1998, s. 20).

V samostatných štúdiách o elipse na Slovensku písali J. Mistrík (1960), J. Mlacek (1969), J. Orlovský (1954), J. Ružička (1983), J. Glovňa (1998) a ďalší. J. Mistrík (c. d., s. 89 – 114) na základe vyexcerpovaného materiálu z diela M. Kukučína podal podrobnú syntakticko-lexikálnu a predovšetkým štylistickú analýzu eliptických výpovedí klasika slovenskej literatúry. Zo štylistického hľadiska hodnotí elipsu ako prostriedok na vyjadrovanie emócií, ako prostriedok typizujúci a charakterizujúci postavy alebo situácie, ako prostriedok na stručné, zhustené vyjadrovanie a ako prostriedok na ozvláštnenie textu. V nadväznosti na J. Mistríka skúma elipsu slovesa *byť* J. Mlacek (1969, s. 211 – 218) v dielach slovenských spisovateľov. Podáva štylistickú a syntaktickú charakteristiku elipsy tohto slovesa. J. Orlovský (1954) si všíma vynechávanie z hľadiska slovnodruhovej platnosti elidovaných výrazov. J. Ružička (1983, s. 31 – 42) preskúmal eliptické vetné konštrukcie, ktoré vznikli gramatikalizáciou eliptických realizačných variantov vetných konštrukcií, a to elidovaním diskrétne vydeliteľného modálneho obsahu v povrchovej štruktúre. Uvádza tieto typy: *Bolo to mlčať., Bolo počuť., Bolo kde tancovať., Peter má kde spať.*

Náležitý priestor venuje elipse J. Kesselová (2001, s. 70 – 90) pri výskume detskej reči. Elipsu pokladá za neexplicitné vyjadrenie niektorej zložky komunikovaného obsahu a kladie ju do opozície s explicitným spôsobom prezentácie komunikovaného obsahu. Prichádza k záveru, že v spontánnej hovorenej dialogickej komunikácii má elipsa širšie uplatnenie než v písanom texte, vysúva do centra pozornosti rému, zvyšuje dynamiku i expresívnosť komunikácie. J. Kesselová uvádza jednotlivé typy eliptických výpovedí v detskej reči.

Ukazuje sa, že pri skúmaní elíps a eliptických syntaktických štruktúr narážame predovšetkým na problémy súvisiace s dynamickým vzťahom reči a kódu, teda aj na základné otázky teórie jazyka.

LITERATÚRA

BAUER, J. – GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1970.

BETTEN, A.: Ellipsen, Anakoluthe und Parenthesen. Deutsche Sprache, Heft 3, 1976, s. 207 – 230.

BÜHLER, K.: Sprachtheorie. Frankfurt/M – Berlin – Wien: Verlag Ullstein 1978.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1981.

DOLNÍK, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998.

GLOVŇA, J.: Elipsa podmetu a prísudku v prísloviach ako priraďovacích súvetiach s odporovacím spôsobom priradenia. In: Slovenská reč, 1985, roč. 50, č. 1, s. 37 – 43.

GLOVŇA, J.: Elipsa v písaných textoch so zreteľom na vyučovanie slovenského jazyka. Kandidátska dizertačná práca. Nitra: Pedagogická fakulta 1985.

GLOVŇA, J.: Pokus o syntaktické vymedzenie rozdielu medzi elipsou a kondenzáciou. In: Jazyková a literárna komunikácia. Red. F. Miko. Nitra: Ústav jazykovej a literárnej komunikácie 1986, s. 72 – 79.

GLOVŇA, J.: Elipsa ako prejav dynamického vzťahu reč – kód. In: Zborník k XII. zjazdu slavistov. Red. J. Glovňa. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1998, s. 91 – 108.

Grammatika sovremennogo russkogo jazyka. Red. N. Ju. Švedovová. Moskva: Nauka 1970.

GRETSCH, P.: Fokale Ellipsen in Erwachsenen- und Kindersprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2000.

GROCHOWSKI, M.: Czy zjawisko elipsy istnieje? In: Text. Język. Poetyka. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław 1978.

Grundzüge einer deutschen Grammatik. Kol. autorov pod vedením K. E. Heidolpha – W. Fläminga – W. Motscha. Berlin: Akademie – Verlag 1981.

HARTMANN, K.: Right Node Raising and Gapping: interface conditions on prosodic deletion. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. 2000.

HLAVSA, Z.: On syntactical Ellipsis. In: Satzsemantische Komponenten und Relationen im Text. Linguistica. I. Red. F. Daneš – D. Wiehweger. Praha: Vydavateľstvo Československej akadémie vied 1981, s. 119 – 128.

HORECKÝ, J.: Systém verbálneho správania. In: Slovo a slovesnost, 1985, roč. 46, č. 2, s. 101 – 108.

KAČALA, J.: Grammatische und semantische Aspekte der syntaktischen Kondensation. Zeitschrift für Slawistik, 1975, roč. 20, s. 794 – 800.

KAČALA, J.: Gramatická a sémantická perspektíva vety. In: Jazykovedný časopis, 1976, roč. 27, č. 1, s. 9 – 18.

KAČALA, J.: Syntaktický systém jazyka. Pezinok: Formát 1998. 144 s.

KESSELOVÁ, J.: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov: Náuka 2001.

KLEIN, W.: „Ellipse“. In: Syntax – Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. 1. Halbband. Red. J. Jacobs. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1993.

KLUGE, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23. vyd. Berlin – NewYork: Walter de Gruyter 1995.

KOREĽSKAJA, T. D. – PADUČEVA, E. V.: Transformaciji v simetričeskich konstrukcijach: sočinenije i elipsis. Naučno-techničeskaja informacija, roč. 9, 1973, s. 29 – 38.

LEE, H.-Y.: Ellipsen in Satzkoordinationen. Syntaktische und semantische Untersuchungen in einer unifikationsbasierter Grammatik. Frankfurt am Main: Lang Verlag 1999.
LOBECK, A.: Ellipsis. Functional heads, licensing and identification. New York: Oxford University Press 1995.
MISTRÍK, J.: Elipsa v diele M. Kukučína. In: Jazykovedné štúdie. 5. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1960, s. 89 – 114.
MLACEK, J.: Elipsa slovesa byť v slovenskej próze. In: Jazykovedný zborník. 2. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Red. P. Bunganič. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969, s. 211 – 218.
Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa. Praha: Academia 1987. 748 s.
NOVÁK, Ľ.: Axiomatika semiológie literárnych útvarov. In: Slavica Slovaca, 1969, roč. 4, s. 18 – 34.
ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 320 s.
ORAVEC, J.: Slovenské predložky v praxi. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 224 s.
ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1986. 224 s.
ORLOVSKÝ, J.: Elipsa (výpustka). In: Slovenská reč, 1954, roč. 19, č. 9 – 10, s. 275 –280.
ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 3. vyd. Bratislava: Obzor 1971. 367 s.
ORTNER, H.: Die Ellipse. Ein Problem der Sprachtheorie und der Grammatikbeschreibung. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1987.
PAULINY, E.: Krátka gramatika slovenská. 5. vyd. Bratislava: Národné literárne centrum 1997. 215 s.
RUŽIČKA, J.: Eliptické vetné konštrukcie. In: Jazykovedný časopis, 1983, roč. 34, č. 1, s. 31 – 42.
SANDIG, B.: Syntaktische Typologie der Schlagzeile. Linguistische Reihe. 6. München: Max Hueber Verlag 1971.
SOLNCEV, V. M.: Systém a struktura v jazyce. Praha: Academia 1981.
Slovník slovanské lingvistické terminologie. Red. A. Jedlička. Praha: Academia 1977.
SCHUH, M. H.: Ellipse – Text – Kommunikation. Ein Beitrag zur französischen Textlinguistik. Bonn: Romanisches Seminar der Universität Bonn 1974.
SCHWABE, K.: Syntax und Semantik situativer Ellipsen. In: Studien zur deutschen Grammatik. 48. Tübingen: Narr 1994.
ŠMILAUER, V.: Elipsa (úspora slovního výrazu). Druhé hovory o českém jazyce. Praha 1947, s. 43 – 49.
ŠTÍCHA, F.: Elipsa a teoretická syntax. In: Slovo a slovesnost, 1989, roč. 50, č. 3, s. 226 – 234.
VACHEK, J.: K problémům psané normy jazyka a vnitřní řeči. In: Slovo a slovesnost, 1983, roč. 44, č. 2, s. 131 – 135.
WEINSBERG, A.: Przekład polski angielskich wypowiedzi telegraficznych. Poradnik językowy, 1990, roč. 6, s. 410 – 415.
WILSON, P.: Mind the gap-ellipsis and stylisic variation in spoken and written English. Harlow: Longman 2000.
ZIMERMANN, I.: Überlegungen zum Wesen von Kondensation und Ellipse. In: Satzsemantische Komponenten und Relationen im Text. Linguistica. I. Red. F. Daneš – D.Vieweger. Praha: Vydavateľstvo Československej akadémie vied 1981, s. 119 – 128.

K některým funkcím větných adverbiálií v češtině

MILADA HIRSCHOVÁ

Termín větná adverbiália se užívá jako souhrnné označení formálně, funkčně i sémanticky heterogenní skupiny výrazů, jimž je společný jednak ten rys, že v jejich sémantickém dosahu (skopus) je propozice celé věty, jednak to, že je lze považovat za větné kondenzáty. (Chceme-li je parafrázovat, pak je větná forma nejvíce nasnadě.) Formálně se větná adverbiália mohou shodovat jak s okolnostními výrazy s místní a temporální sémantikou, tak s deadjektivními adverbii obecně považovanými za kvalitativní, a rovněž s výrazy *jistě, určitě,* které mohou fungovat jak jako adverbia kvalifikační, tak jako částice.

Řadí se sem případy typu

(1) ***Doma*** *kouří jenom na balkoně.* ***U nás*** *by se to nestalo.* ***Na dálnici*** *pořádně šlápl na plyn.* ***U babičky*** *spím vždycky dobře.* ***V neděli*** *vstávám pozdě.* ***O přestávce*** *ti koupím zmrzlinu.* ***Po obědě*** *jsme se šli projít.*

(2) ***Pravděpodobně / s největší pravděpodobností*** *sedí zase u počítače.* ***Jistě*** *ti zavolá. On ti* ***jistě*** *zavolá.*

(3) *Petr* ***moudře*** *odešel. Petr se* ***zbaběle / alibisticky*** *stáhl do pozadí.*

(4) ***Upřímně / po pravdě / mezi námi (řečeno),*** *ani mě to nezajímá.* ***Obecně vzato****, jeho plán vypadá jako reálný.* ***Mimochodem****, ten film je nuda.*

Tradičně se jako větná adverbiália označují také replikové výrazy *ano, ne, nikoli(v), ovšem, kdepak*, které se slovnědruhově řadí k částicím. S adverbiálii je spojuje to, že mají platnost nevětné výpovědi (srov. Mluvnice češtiny. 2, 1986, s. 194). Protože ale jde o uzavřenou a v podstatě fixovanou skupinu, nebudeme se jimi zde podrobněji zabývat.

V tomto příspěvku se chceme pokusit rozšířit pojem **větných** adverbiálií od výrazů, jejichž funkce je zejména komentující, na další skupinu výrazů adverbiální povahy, které lze interpretovat jako predikace, tedy i na případy výše neuvedené, např. *rozklepat řízek natenko*.

Naše úvodní třídění do skupin se opírá o jen velmi obecné vymezení sdílených rysů, zejm. pokud jde o vztah příslušných výrazů k obsahu věty, nikoli o detailní sémantický popis. Rozhodně nejde o třídění vyčerpávající, např. autorka patrně nejdůkladnější monografie o větných adverbiáliích E. Koktová (1986) uvádí takových skupin 11. Nejvýznamnější společnou vlastností všech výrazů, jimiž se zabýváme, je, jak již bylo uvedeno, jednak to, že jejich sémantika může být vztažena na

celou větu (propozici), jednak skutečnost, že mohou být parafrázovány strukturami s predikátem, buďto v podobě tzv. maticových vět nebo vět závislých. Pravidlem ovšem je, že pro většinu větných advebiálií přichází často v úvahu víc než jedna parafráze, ty se však mezi sebou liší svou explicitností. Výchozí struktura s adverbiálním výrazem a parafrázovaná (souvětná nebo větně apoziční) struktura jsou obvykle ekvivalentní pragmaticky (Koktová hovoří o parafrázování *salva veritate*, srov. Koktová, c. d., s. 60 a n.), přihlédnout lze i k jejich stylistické příznakovosti. Avšak právě proto, že se jazykový význam parafrázovaných struktur svou snahou o explicitnost od konstrukcí původních liší, lze je v této souvislosti pokládat za formu jejich syntakticko-sémantické interpretace.

1. Výrazy typu (1) se někdy nazývají situanty, resp., v anglických mluvnicích frame adverbials. Lze je převést na vedlejší větu příslovečnou:

(1)a *Když / pokud je doma, kouří jenom na balkoně.*

(1)b *Když jsou prázdniny, vstávám pozdě.*

(1)c *Až bude přestávka, koupím ti zmrzlinu.*

Jsou nahraditelné deiktickými výrazy (tím se liší od ostatních adverbiálií s větným dosahem) – *tam nikdy nekouří, tehdy jsem vstával pozdě,* a v příslušné větě stále mají funkci místního nebo časového příslovečného určení. V jejich případě hraje podstatnou roli slovosledná pozice: Jsou-li lokální výrazy v pozici následující po slovesu, jde o příslovečné (okolnostní) určení, které se jako kondenzát věty nechápe (*bydlí doma, ten dopis máš u nás, havaroval na dálnici).* Temporální určení má však propoziční charakter vždy *(stalo se to o prázdninách – když byly prázdniny*).

2. Skupinu (2) představují postojové komentáře mluvčího, které se u různých autorů dále různým způsobem člení, přinejmenším na výrazy vyjadřující postoje hodnotící (*naštěstí, bohužel, díky bohu*) a postoje epistémické, tj. takové, jimiž mluvčí vyjadřuje stupeň svého subjektivního přesvědčení o platnosti obsahu propozice (*určitě, jistě, s velkou pravděpodobností, bez nejmenší pochyby*). Mnohé z nich jsou polysémní, resp. homonymní s deadjektivními adverbii kvalifikačními. L. Uhlířová (1979) ukázala, že pro odlišení kvalifikačních adverbií od komentujících výrazů je podstatná jejich funkce v aktuálním členění: Adverbiální výraz s funkcí vlastního rématu (stojící na konci věty) si zachovává význam kvalifikační, kdežto výraz stojící bezprostředně před ním nebo na počátku věty má význam komentující:

(2)a *Prostě se choval rozhodně.*

(2)b *Choval se prostě rozhodně*. vs. *Rozhodně se choval prostě.*

(2)c *Choval se rozhodně prostě.*

Stejně jako u skupiny (1) se zde tedy ukazuje kategorizační funkce slovosledu, i když v tomto případě nejde o „rámcování“.

2.1. Komentující výrazy vyjadřující epistémickou modalitu mohou mít různý dosah. Skopus některých z nich se může vztahovat jak na celou větu, tak i jen na některé složky věty: *Petr určitě přijede.* – „to, co Petr určitě udělá, bude příjezd“ (skopus totální), *Přijede určitě Petr.* – „ten, kdo přijede, bude určitě Petr“ (skopus parciální), *Určitě přijede Petr.* – podle kontextu buď totální, nebo parciální skopus (je-li *Petr* jednoznačným rématem).

Některé výrazy patřící do této skupiny se dále vyznačují svou vázaností na výpovědi pouze s určitým ilokučním potenciálem. Např. adverbiália vyjadřující vysoký

stupeň jistoty mluvčího specifikovaným (sémanticky explicitním) způsobem, jako *bezpochyby / nepochybně / pravděpodobně / s velkou / největší pravděpodobností,* se většinou nevyskytují v jiných než ve sdělovacích (konstatačních) výpovědích. (Výzva *Nepochybně si zlom nohu!* jistě není přijatelná.) Výrazy méně explicitní, resp. potenciálně polysémní, jako např. *určitě, vážně, rozhodně,* však téměř žádná omezení nemají, srov. *Určitě / vážně / rozhodně přijdu.* (SLIB)*, Určitě / vážně / rozhodně přijďte.* (VÝZVA / POZVÁNÍ). Vzniká ovšem otázka, nakolik ve výpovědích s jinou než sdělovací funkcí jde ještě o vyjádření epistémické modality, přinejmenším ve vztahu k predikátu dotčené věty. Pravděpodobnější je, že funkce uvedených výrazů se posunuje ke zdůraznění platnosti některé z podmínek úspěšné realizace příslušného ilokučního aktu, v uvedených příkladech zejména (nutné) podmínky upřímnosti. Svědčí o tom i v úvahu přicházející parafráze: *Určitě přijdu.* bychom nejpravděpodobněji parafrázovali „určitě mám v úmyslu přijít“*,* zatímco ekvivalentem *Určitě přijďte.* by bylo „určitě si přeji / chci, abyste přišli“. (Funkce podobných výrazů např. v nepřímých otázkách, kde se účastní uplatňování konverzačních maxim, srov. *Ty jsi jistě Petr., Vy jistě víte, jak se to stalo.* apod., se vymyká tématu tohoto příspěvku.)

2.2. Další deadjektivní postojové hodnotící výrazy jsou patrně novinkou posledních několika let. (Následující příklady pocházejí zejména ze současné publicistiky.) Jde zejména o vyjádření typu

(2.2)a *Logicky se z nich stali konkurenti.*
(2.2)b 1. *Překvapivě došel k názoru, že …* 2. *Překvapivě se rozběhl k nám.*
(2.2)c *Debata se nevyhnutelně mění ve spor.*
(2.2)d *Uvědomme si, že tohle nám nutně čtyřicet let unikalo.*
(2.2)e *Prediktabilně mi to u nás nikdo nebude věřit.*

Za prvé je otázka, zda výrazy *nutně, nevyhnutelně* zde můžeme jednoznačně považovat za vyjádření modálního významu nutnosti, protože jde v první řadě o subjektivní hodnocení mluvčího. Jen některé z nich lze totiž bezpříznakově parafrázovat maticovou větou s výchozím adjektivem a se sponou, možnosti parafráze zřejmě také záleží na časovém zařazení slovesa, protože to ovlivňuje, zda je hodnocení mluvčího zaměřeno na minulost, nebo na současně probíhající či budoucí děj (v tom případě jde o předpoklad). Věta (2.2)a i její parafráze *Je / bylo logické, že se z nich stali konkurenti.* jsou konstrukce sémanticky i gramaticky zcela přijatelné, méně už to platí o (2.2)b. Samo adverbium *překvapivě* je poměrně málo frekventované a možnosti jeho užití jsou dány mj. slovotvornými vztahy jednak k základovému (od perfektiva odvozenému) adjektivu, jednak ke konkurujícímu (imperfektivnímu) adjektivu *překvapující*, které adverbium tvořit nemůže. Je zřejmé, že užití adjektiva v uvedených dvou příkladech je motivováno právě tendencí užít syntaktické konstrukce s větným adverbiálem, které vyjadřuje hodnocení ze strany mluvčího. Parafráze *Bylo překvapivé, že došel k názoru …* je stylisticky i sémanticky bezpříznaková. Bez významového rozdílu by zde ovšem bylo možné užít i adjektiva imperfektivního, a to i v tom případě, kdybychom se rozhodli pro parafrázi *Došel k překvapivému / překvapujícímu názoru, že …* atd. Méně obvyklá už je druhá příkladová věta jak v původní podobě, tak i její parafráze *Bylo překvapivé, že se rozběhl k nám*. Nejvýstižnější parafrází by totiž zřejmě bylo *Překvapil nás tím, že se*

rozběhl k nám., která navíc vyjadřuje vztažení vyjadřovaného hodnocení k hodnotiteli (prožívateli). Ještě výrazněji se zde tedy vnucuje možnost, že jde o mechanickou obměnu existující syntaktické konstrukce, protože konstrukce s adverbiálem je sémanticky nediferencovaná, málo jasná. Parafrázujeme-li pak obdobným způsobem příklad (2.2)c, a to v podobě *Je nevyhnutelné, že se debata mění ve spor.,* ukazuje se, že i zde máme co dělat s málo diferencovaným vyjádřením – „nevyhnutelnost" může být vztažena nejen ke změně debaty ve spor, ale i např. k mluvčímu (*Pokládám za nevyhnutelné, že …*) nebo k debatujícím (*Nebudou se moci vyhnout tomu, že se debata …*). Pokud jde o příklad (2.2)d, parafráze souvětím *Je / bylo nutné, že nám tohle čtyřicet let unikalo.* je jak nelogická, tak negramatická. (Spojení *je / bylo nutné* přinejmenším regulérně vyžaduje připojení vedlejší větou s *aby*.) Vzhledem k nejpravděpodobnějšímu významu příkladové věty d by bylo lze uvažovat o parafrázi *K tomu, že nám tohle čtyřicet let unikalo, došlo / docházelo nutně.,* tato konstrukce však svou strukturou, která je opět (jako u (2.2)b2.) složitější než nejčastější forma parafrází větných adverbiálií „spona + adjektivum + Sent *že*" a zakládá se na naší interpretaci, znovu ukazuje, že u uvedeného příkladu jde o mechanickou nápodobu. V příkladu (2.2)e je příznakové už samo adverbium *prediktabilně*, které patří k módním slovům, a primární parafráze *Je prediktabilní, že mi to u nás nikdo nebude věřit.* opět působí sémanticky defektně. Nejde přece o to, že nějaký fakt je prediktabilní obecně, ale o to, že jej mluvčí předpovídá sám vzhledem k sobě (*nikdo* ***mi*** *to nebude věřit*).

2.2.1. Závěrem uveďme ještě jeden příklad ze sportovní publicistiky: *Zcela bezpečně porazil Rafter Kuertena.* Zde je již zcela nejasné, jak adverbiální výraz parafrázovat – např. formulace „bylo bezpečné, jak Rafter porazil Kuertena" téměř nedává smysl, podobně ani „způsob, jakým Rafter Kuertena porazil, byl bezpečný". Jako nejbližší pravděpodobnému smyslu uvedené věty se jeví „Rafter byl v bezpečí, pokud jde o to, že Kuertena porazí", ta se však již zakládá na frazeologizovaném významu spojení „být v bezpečí", totiž „mít jistotu". V podobných případech zřejmě opravdu jde o mechanické využití existujícího syntaktického vzorce bez formálního upřesnění skutečných významových vztahů ve větě a vyjádření jejich hierarchie. Nelze vyloučit, že se užití těchto deadjektivních adverbií objevilo jak nápodobou vět s *určitě, pravděpodobně,* tak také pod vlivem doslovných překladů z angličtiny, kde jsou větná adverbia typu *surprisingly, necessarilly, inevitably* poměrně frekventovaná.

2.2.2. Vyjádření epistémické modality představuje plynulý přechod od adverbiálních výrazů k částicím, srov.: *On* ***jistě*** *zavolá. – On* ***snad*** *zavolá. – On* ***asi*** *zavolá.* Platí to rovněž pro repliková slova. Na otázku *Přijdeš?* lze odpovědět *ano / určitě, ovšem(že) / jistě / samozřejmě, ne / kdepak / ani náhodou* atd.

3. Skupina (3) rovněž vyjadřuje hodnotící komentáře mluvčího, jde však o komentář vyjadřující se specificky k ději, jehož agentem je subjekt věty. V anglosaské tradici se mluví o tzv. subjektově orientovaných disjunktech. *Pavel dnes* ***chytře*** *zůstal doma.* budeme parafrázovat jako „bylo od Pavla$_i$ chytré, že (on$_i$) dnes zůstal doma" (srov. Malinovský, 1990). Tento typ disjunktu má v češtině fixovanou slovoslednou pozici bezprostředně předcházející slovesu. Je zde plynulý přechod ke skupině (4) – hodnocení akce označované primárním predikátem.

4. U skupiny (4) jde o komentář nikoli k propozičnímu obsahu, nýbrž o charakteristiku způsobu performance příslušné výpovědi, zpravidla opět s funkcí sdělovací. E. Koktová (1986, s. 28) mluví o tzv. style adverbials, W. Lycan (1984, s. 135 a n.) o „dangling adverbs“, v německy psané literatuře se tyto výrazy označují jako äusserungskommentierende Gesprächsformeln (srov. např. Viehweger, 1979). Zejména v pracích zabývajících se řečovými akty a uznávajících tzv. performativní hypotézu se výrazy jako *mimochodem, stručně*, *krátce / v krátkosti, metaforicky, upřímně, teoreticky* apod. chápou jako součást podpovrchové performativní klauze, která je přítomna u každé (z hlediska ilokuční platnosti) neexplicitní výpovědi, tj. takové, která není uvozena explicitní performativní formulí. Přesněji řečeno, existence komentářů tohoto typu se v některých pracích uvádí jako důkaz přítomnosti takové podpovrchové performativní klauze. (Jinak by nebylo možné takové „volně visící“ adverbium „připevnit“ na sloveso.) Důsledkem aplikace performativní hypotézy je, že dvojice následujících výpovědí

(4)a *Žádám vás důvěrně / mezi čtyřma očima, abyste přišli zítra ve dvě.*

(4)b *Přijďte zítra ve dvě.*

nebo

(4)a’ *Sděluji vám mimochodem / stručně / upřímně, že jsem nikdy nebyl agentem StB.*

(4)b’ *Nikdy jsem nebyl agentem StB.*

se považují za zcela ekvivalentní, protože výpovědi b a b’ se liší pouze tím, že performativní klauzi nebylo (např. ze stylistických důvodů) dovoleno vystoupit „na povrch“. Uplatnění performativní hypotézy má závažné důsledky jak pro klasifikaci ilokučních aktů, tak pro interpretaci výpovědí se sdělovací funkcí (tzv. performativní paradox), poněvadž se však při jejím důsledném uplatňování vztah performativně explicitních a neexplicitních výpovědí spíše znejasňuje, v novějších pracích se s ní již nepočítá. Performativní hypotéza a související problémy nejsou ale předmětem tohoto našeho příspěvku, proto se zde tímto tématem dále nebudeme zabývat. Z hlediska popisu českých větných adverbiálií je pro nás na tomto místě důležité, do jakých struktur jsou zapojeny analogické výrazy české.

4.1. Především, jak poznamenává již E. Koktová, repertoár českých adverbiálií tohoto typu je omezenější než v angličtině a jejich frekvence je nižší. Při jejich překládání často nemáme k dispozici český ekvivalent v adverbiální formě a náhrada klauzí představuje jedinou možnost, srov. *admittedly – jak připouštíme / připouštíme, že ...* (překlad na druhém místě je náš)*, delightfully – což je / bylo příjemné* (srov. Koktová, c. d., s. 75). Neméně závažná je podle našeho názoru skutečnost, že v češtině (a také v mnoha dalších jazycích) je komentující adverbiále tohoto typu téměř pravidelně součástí rozsáhlejší konstrukce obsahující participiální výraz, nejčastěji od slovesa *říci*: *upřímně řečeno, úprimne povedané, scerze mowiac, iskrenně govorja, ehrlich gesagt.* Srov. ale také *všeobecně / striktně / střízlivě vzato, realisticky viděno, komplexně chápáno*. Většinou představují intonačně samostatnou jednotku, zvukově oddělenou od komentované výpovědi. Nejčastěji stávají v počáteční pozici, mohou být však do komentované výpovědi vloženy nebo k ní dodatečně připojeny. Opět je otázka, můžeme-li tyto participiální konstrukce parafrázovat jednoznačně. Vzhledem k tomu, že propoziční platnost participiálně-ad-

verbiálních konstrukcí je v uvedeném užití nepochybná, je větná parafráze namístě. Protože však participiální konstrukce je již sama výsledkem určitých syntaktických procesů, půjde opět o parafráze především pragmaticky ekvivalentní. Je nutné poznamenat, že i v angličtině se konstrukce typu *frankly, semantics is a bore* často chápou na pozadí infinitivních nebo participiálních spojení (*to speak / speaking) frankly, (putting it) frankly*, která mají k nejobvyklejším českým konstrukcím velmi blízko. Mají-li být anglický infinitiv nebo gerundium převedeny na určitý slovesný tvar, vznikne nejčastěji souvětí s podmínkovou vedlejší větou: *If I may / can speak / put it frankly.* To nás ovšem při hledání českých ekvivalentů přivádí jak k souvětí, v němž se komentující konstrukce parafrázuje hlavní větou, která by eventuálně korespondovala s performativní klauzí (*Říkám upřímně, že ...,* resp. *Mluvím upřímně, když / jestliže říkám, že ...*), tak rovněž k souvětí s vedlejší větou podmínkovou s modálním slovesem: *Mám-li / smím-li / mohu-li být upřímný / mluvit upřímně, tak ...*, popř. (s podmíněným vyjádřením modality nutnosti nebo možnosti a s doslovným využitím participiální konstrukce) *Má-li to, co chci říct, být řečeno upřímně, pak říkám, že* … Další možností je užití vedlejší věty účelové: *Abych byl upřímný / abych mluvil upřímně, tak (říkám, že) ...* (srov. také *um die Wahrheit zu sagen*).

4.1.1. Adverbiální výrazy *upřímně, důvěrně, mezi námi, osobně, po pravdě (řečeno)*, tj. takové, které se kromě „způsobu provedení" vyjadřují jednak k psychickému naladění mluvčího, jednak charakterizují příslušnou komunikační situaci jako výlučně se týkající pouze přítomných komunikačních partnerů, mohou být chápány jako případy takového řečového jednání, jímž se mluvčí snaží předem signalizovat adresátovi, že jeho výpověď může porušit jisté společenské nebo komunikační normy, případně nesplnit jeho očekávání. To se týká především výpovědí s funkcí sdělovací. Srov. např. *Ty šaty si Eva ušila sama. Upřímně / mezi námi řečeno, moc se jí nepovedly.* Jsou-li takovéto komentující formule užity ve výpovědích satisfaktivních (tj. v odpovědích na otázky, omluvách, zdůvodněních apod.), vyjadřují důvod, proč mluvčí (třeba i neúmyslně) jisté normy porušil, např. *Kdy jsi včera přišel? – Po pravdě řečeno / abych pravdu řekl / abych byl upřímý, už byly tři ráno.* (srov. Viehweger, 1979). V tomto směru (a také vzhledem k možným parafrázím vedlejší podmínkovou větou) se tyto komentující výrazy funkčně blíží jedné skupině tzv. pojistkových vět (jež jsou nejčastěji podmínkové), kterými kooperující mluvčí řeší konflikt mezi konverzační maximou kvality a principem zdvořilosti. Užitím vět typu *Jestli mám říct pravdu / abych byl upřímný, ta polévka byla přesolená.* dává mluvčí najevo, že porušuje princip zdvořilosti ve prospěch maximy kvality, a zároveň žádá adresáta, aby uznal, že na takové jednání má právo (srov. Karlík, 1995).

4.1.2. Komentující adverbiália výše uvedeného sémantického okruhu však celou popisovanou skupinu nevyčerpávají. Patří sem také výrazy *stručně / ve stručnosti, všeobecně, zhruba, přesně, přesněji, obrazně, metaforicky, jinými slovy, krátce / v krátkosti, jednoduše (řečeno)* apod., jejichž funkci lze nejobecněji souhrnně označit jako komentování formy a stylu sdělení. (V jiných souvislostech se hodnotí jako tzv. textové orientátory, srov. Mluvnice češtiny. 3, 1987, s. 710 – 713). Jde o jednotky inklinující k ustrnulým formulím. Z hlediska komunikační strategie jde nejčastěji o výrazy uvozující sumarizaci nebo korekturu předchozí části projevu, slouží tedy především (v rámci kooperativního principu) respektování maximy kvality.

5. V našem přehledu jsme se doposud zabývali adverbiálními výrazy, jejichž „větná“ platnost je v českých syntaxích poměrně všeobecně akceptována, i když mohou být jisté rozdíly, pokud jde o jejich klasifikaci. Podrobnějšímu popisu však zatím uniká jiná skupina adverbiálních výrazů. Jde o případy typu

(5)a *Rozdrtil kámen na prach.*
(5)b *Oči se mu zúžily do štěrbinek.*
(5)c *Opil se do němoty.*
(5)d *Najedl se dosyta.*

Jsou to okolnostní určení s významem způsobu nebo míry (intenzity) vyjádřené uvedením výsledku nebo následku. Vyjadřují se jak předložkovými pády substantiv, tak krátkými formami adjektiv ustrnulými v předložkových pádech: *do otupění, do zblbnutí, do extáze, na černo / načerno, na zeleno / nazeleno*, *nakyselo, naměkko, natvrdo, doběla, dosucha, dočista.* Jak uvádějí novější syntaktické popisy (u nás ovšem pouze Grepl – Karlík, 1998), také zde mají adverbiália platnost větnou, tedy např. *obarvila si vlasy načerno* je třeba interpretovat „obarvila si vlasy tak, že byly černé“. V generativisticky orientované literatuře se tyto případy řadí mezi tzv. small clauses (SC) – výrazy, u nichž je sémanticky zřejmé, že predikují (v našich případech stav), avšak neobsahují žádný verbální prvek (srov. nověji Aarts, 1992, 1995; Winklerová, 1994; Staudinger, 1997). Verbální predikátový výraz, s nímž se podpovrchově počítá, je výhradně kopula. (Tím se liší od konstrukcí obsahujících infinitiv nebo gerundium plnovýznamového slovesa, které se považují za zapuštěné věty (srov. např. Aarts, 1995, s. 82 – 83). Rozlišují se SC orientované na subjekt (*přijel s horečkou / v horečce*) a SC orientované na objekt (*vrátil knihu bez obalu*). Případy typu *chodí jako na jehlách, pije čaj s ledem, podávejte tento nápoj postudenu* se označují jako depiktivní, zatímco *rozklepal maso natenko, jmenovali ji výkonnou ředitelkou* jako rezultativní.

5.1. Jak je vidět, SC představují skupinu daleko širší než výše uvedené konstrukce s adverbiálními výrazy. Patřily by sem zejména případy, které se v naší syntaktické tradici označují jako doplněk (doplňující i určující), resp. komplement adverbiální (který je valenční) a (nevalenční) příslovečné určení komitativní, nebo kopredikát (komplementový i adjunktový), tedy výrazy zařaditelné jak mezi komplementy, tak mezi adjunkty. (Podrobnou analýzu dotčených konstrukcí viz u Daneše, 1985, také u Grepla – Karlíka, 1998, s. 255 – 314.) Koncept SC není ovšem přijímán všeobecně, záleží na pojetí predikace a zejména kategorie syntaktického subjektu. Autoři, kteří chápou subjekt jako externí argument, nepřijímají čistě strukturní pojetí subjektu, které umožňuje vidět např. v *umlel kávu nahrubo* v akuzativu subjekt SC [káva nahrubo] v podvojné roli, k němuž je vztažen predikát *nahrubo*, protože je tento výraz již objektem, tj. součástí verbální fráze, a nemůže tedy být externím argumentem (srov. zejm. Williams, 1983). Výrazy typu *nahrubo* se pak chápou jako sekundární predikáty. Status, resp. sama existence small clauses v češtině je v tuto chvíli otevřenou otázkou, protože se jednak netýká pouze adverbiálních výrazů, jednak souvisí s řešením otázek pro syntaktický popis zcela zásadních (viz výše).

6. Závěrem. Pokusili jsme se zde, nepochybně zatím povrchně a s ne dostatečnou detailností materiálu, zmapovat jeden okruh výrazů, jimž je v češtině (ale i v jiných jazycích) společné především to, že mohou být parafrázovány větnou formou. Jde

o oblast shrnující jevy různé povahy, nacházející se na různých pozicích v hierarchii větné stavby. Zdá se, že zejména uplatnění konceptu „small clauses“ může do flexivního jazyka, jakým je čeština, přinést nové pohledy, směřující jak ke komplexnímu integrovanému popisu adverbiálií s větnou platností, tak k podrobnějšímu objasnění struktury české věty.

LITERATÚRA

AARTS, B.: Small clauses in English: The nonverbal types. Topics in English linguistics. 8. Berlin and New York: Mouton de Gruyter 1992.

AARTS, B.: Secondary predicates in English. In: The verb incontemporary English: Theory and description. Red. B. Aarts – Ch. F. Meyer. Cambridge: University Press 1995.

DANEŠ, F.: Poznámky k slovesnému vidu z hlediska sémantického. Wroclav: Opuscula Polono-Slavica 1979, s. 87 – 94.

DANEŠ, F.: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha: Academia 1985. 236 s.

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 505 s.

KARLÍK, P.: Pojistkové věty. In: SP FF BU, A 43. Brno: Masarykova univerzita 1995, s. 49 – 59.

KOKTOVÁ, E.: Sentence adverbials in functional description. Amsterdam: John Benjamin 1986.

LANG, E.: Zum Status der Satzadverbiale. In: Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 2, s. 200 – 213.

LYCAN, W.: Logical form in natural language. MIT Press 1984.

MALINOVSKÝ, M.: O tzv. disjunktech. In: Slovo a slovesnost, 1990, roč. 51, č. 1, s. 48 – 54.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. M. Komárek – J. Kořenský – J. Petr – J. Veselková. Praha: Academia 1986. 536 s.

Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa. Praha: Academia 1987. 748 s.

STAUDINGER, B.: Sätzchen: Small Clauses im Deutschen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1997.

UHLÍŘOVÁ, L.: K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění. In: Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 2, s. 143 – 148.

VIEHWEGER, D.: Semantische und pragmatische Aspekte äusserungskommentierender Gesprächsformeln. In: Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 2, s. 112 –117.

WILLIAMS, E. S.: Against small clauses. In: Linguistic Inquiry. 14. 1983, s. 287 –308.

WINKLER, S.: Secondary predication in English and in German: A syntactic and focus-theoretical approach. Universität Tübingen 1994.

On Some Functions of Sentence Adverbials in the Czech Language

The paper deals with the so-called sentence adverbials (SA). It presents an analysis of the most frequent instantiations of the SAs occurence in Czech (partly in comparison with some other Central European languages) as well as the semantic and pragmatic properties of the syntactic structures with SA. The paper focuses on the most prominent irregularities in some of the SA functioning. Both the context and the (semantic) ambiguity influence are discussed, especially concerning the conversational maxims and the cooperative principle.

In the end, the concept of the „small clauses“ (SC) is paid a special attention. Since in the Czech linguistic tradition many of the most accepted and widespread (inherited) concepts & terms of the „condensed“ or „suspended“ predication need a qualified discussion, as well as widely based re-definition, the existence of the indubious verbal and non-verbal (sententially) suspended predicates provokes, at least, some questions: a) Where is the border between a simple and a complex sentence? b) How far (deep) can we go within the analysis of the complex / incorporated structures of a sentence?

Umývať sa: predmetová syntagma alebo zvratné sloveso?

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

Otázka nastolená v názve príspevku nie je nová, a teda nie je ani originálna. Implicitne bola nastolená okrem iného aj v monografii Větné vzorce v češtině (1981, s. 79), pretože tam sa uvažovalo o možnosti výberu medzi dvoma valenčnými rámcami. Už celkom explicitne odznela v Českej mluvnici (1986, s. 175 – 176). Daný problém sa nám vynára aj vtedy, keď porovnávame prístup k reflexívam reprezentovaný Morfológiou slovenského jazyka (1966, s. 385 – 386; ďalej MSJ), ktorej príslušné kapitoly rozpracoval J. Ružička, s prístupom, ktorý je predstavený v Slovenskej gramatike E. Paulinyho (1981, s. 154 – 157). Tejto téme sa podrobne venujú aj nedávno vydané štúdie P. Karlíka (1999), M. Čorolejevovej (1999) a K. Olivu (2000). Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 377), Větné vzorce v češtine (1981, s. 79, 86), Česká mluvnice (1986, s. 175; 1987, s. 34) a M. Čorolejeva (1999, s. 14 – 17) riešia otázku v prospech prvej možnosti, teda postulovaním predmetovej syntagmy. Na príklade recipročných slovies, resp. „sloves užitých recipročně“ k podobnému záveru prichádza J. Panevová (1999, s. 274). E. Pauliny (1981), P. Karlík (1999; porov. tiež Karlík, 2000, s. 173 – 174) a K. Oliva (2000) riešia otázku v prospech zvratného slovesa, hoci každý z menovaných autorov má iný argumentačný aparát, inak vysvetľuje mechanizmy reflexivizácie a inak zaraďuje skupinu slovies typu *umývať sa* do širšieho kontextu ostatných reflexív. Dôležitou spoločnou hodnotou však ostáva konštatovanie, že ide o sloveso a nie o konštrukciu.

Otázka gramatického statusu uvedených útvarov typu *umývať sa* sa vynorila aj pri posudzovaní koncepcie Slovníka súčasného slovenského jazyka, preto bolo potrebné overiť lexikologickú nosnosť ich výkladu v Morfológii slovenského jazyka. MSJ považuje výrazy *umývať sa* za konštrukcie zložené zo slovesa a zvratného zámena, ktoré vznikajú na rovine deiktického pomenovania. Nazýva ich zvratné podoby nezvratných slovies na rozdiel od zvratných slovies (tak odvodených, ako aj patriacich do skupiny reflexíva tantum), ktoré vznikajú na rovine priameho pomenovania. Rovina deiktického pomenovania je entita, ktorá súvisí s komunikačnou situáciou a nie s jazykovým systémom. Z toho vyplýva, že konštrukcia *umývať sa* ako predmetová syntagma je výsledkom rečového procesu a v slovníku nemôže byť uvedená ako heslové slovo, ale len ako ilustračný doklad heslového slova *umývať*.

Ilustračný doklad *umývať sa* je potom na tej istej úrovni ako *umývať dieťa*. Takto sa to rieši aj v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987). Fakt, že lexikografické spracovanie javov súvisiacich s reflexívnosťou ide niekedy proti teoretickému modelu akceptovanému samotnými lexikografmi, dobre ilustruje pozícia M. Čorolejevovej (1999, s. 17). Autorka uznáva, že spojenia ako *brasna se* (*holiť sa*) predstavujú sloveso a predmet, ale napriek tomu navrhuje, aby v slovníku boli syntaktické konštrukcie s podobnými slovesami spracované samostatne.

V prípade zvratných slovies, či už reflexív tantum (*smiať sa, báť sa*) alebo reflexív s nezvratným náprotivkom (*otvoriť sa, hnať sa, hojdať sa*) má zložka *sa* podľa MSJ hodnotu lexikálnej morfémy. E. Pauliny (1981, s. 154) na rozdiel od MSJ, ktorá pri tvare *sa* postuluje homonymiu zámena (*X sa umýva*), morfémy (*X sa bojí*) a formantu (*X sa stavia; ide sa*), považuje tvar *sa* za zvratné zámeno, ktoré nemá plný význam akuzatívu a je použité v špecifickej funkcii. Autor nepripúšťa jeho slovnodruhové rozštiepenie (1981, s. 155). Pauliny poníma odlišne aj výraz *umývať sa*, ktorý vyčleňuje na základe možnosti použitia pri slovesách tohto typu prízvučnej podoby zámena – podoby *seba / sám seba.* V jeho koncepcii ide o sloveso a nie o syntagmu. Funkciou zvratného zámena je vyradiť intenciu na agens nezvratného slovesa, pričom subjektom sa stáva objekt zasiahnutý dejom. Takýto subjekt vykonáva činnosť sám na sebe a intencia tohto typu slovies sa zhoduje s intenciou slovies typu *ísť*.

J. Oravec (Oravec – Bajzíková – Furdík, 1984, s. 131) v zhode s MSJ interpretuje zložku *sa* v spojeniach typu *umývať sa* ako zvratné zámeno, ktoré nemení intenciu príslušného nereflexívneho slovesa, iba obracia dej na podmet vety.

V monografii Větné vzorce v češtině (1981, s. 79) sú konštrukcie typu *mýt se* zaradené medzi akčné procesy, pretože podľa autorov tu máme do činenia skôr s potenciálnou referenčnou totožnosťou dvoch participantov ako s participantom jedným. Formulácia naznačuje dve možnosti chápania, ale dáva sa prednosť takému chápaniu, pri ktorom je na úrovni mimojazykovej skutočnosti jeden referent a na úrovni jazykového významu, teda v intenčnej štruktúre predikátu, dva rozličné elementy. Ako charakteristickú vlastnosť skupiny *mýt se* uvádzajú autori substituovateľnosť krátkeho *se* prízvučným *sebe*. V Mluvnici češtiny (1986, s.175) sú reflexíva členené podobne ako v MSJ, a teda aj tu predstavuje typ *mýt se* samostatnú skupinu. Vzápätí po rozčlenení reflexív do okruhov sa konštatuje neurčitosť kritérií, na základe ktorých je možné jednotlivé slovesá alebo typy zaradiť do určitého okruhu. Naznačuje sa problematickosť chápania spojenia *mýt se* ako syntagmy a uvádza sa jeden zo závažných argumentov v prospech ponímania tohto výrazu ako jednej lexikálnej jednotky. Ide o test s kopredikátom (tzv. Havránkov test), ktorý nepotvrdzuje platnosť tvaru *se* ako zvratného zámena v akuzatíve. Je možné povedať *myl jsem tě celého*, ale nie *myl jsem se celého*, len *myl jsem se celý*. Tento jav hovorí o nemožnosti kongruencie doplnku s tvarom *se* ako s údajným objektom syntagmy, a teda aj o nemožnosti analógie medzi tvarmi *tě* a *se* v danej konštrukcii. Analogicky sa správa aj slovenské *umývať sa*, čo svedčí v prospech konštatovania, že *umývať sa* je zvratné sloveso a nie sloveso + zámeno v akuzatíve.

Funkciu morfémy *se* chápe P. Karlík (1999, s. 47) ako intranzitivizačnú, ktorá absorbuje pozíciu akuzatívu, ale dedí jeho pádovú formu. Takže slovotvornými

prostriedkami je v slovese vyjadrený fakt, že aktant v role paciensa je referenčne totožný s aktantom v subjektovej pozícii.

K. Oliva (2000, s. 169), ktorý tiež argumentuje v prospech tvrdenia, že tvar *se* nie je krátkym variantom zámena *sebe*, vidí v ňom na rozdiel od Karlíka časticu, a preto jej ani nepripisuje akuzatívny význam. Slovesá s časticou *se* predstavujú podľa Olivu samostatné lexikálne jednotky, a to aj vtedy, keď sú odvodené od svojich nereflexívnych náprotivkov. V tomto sa tiež rozchádza s Karlíkom, ktorý v nich vidí reflexívne varianty nereflexívnych pendantov a za inherentne zvratné slovesá považuje len reflexíva tantum. Rozdiel medzi základovým slovesom a reflexívom je podľa Olivu v tom, že z povrchového valenčného rámca je vypustený objekt, ale tento objekt je obsiahnutý v lexikálnom význame slovesa, takže autor konštatuje asymetriu medzi povrchovým a hĺbkovým valenčným rámcom odvodených reflexív.

„Možnosť substitúcie" tvaru *sa* prízvučným tvarom *seba* nepredstavuje variantné riešenie, ale jediné možné riešenie určitého komunikačného zámeru, napr. pri rematizácii objektu. Okrem toho ani nejde o prostú substitúciu jedného druhým. Nemôžeme urobiť dôraz jednoducho tak, že namiesto *sa* dosadíme do konštrukcie tvar *seba* (pozri problematickosť konštrukcie (b) uvedenej nižšie). Dôraz na objekte výpovede znamená, že objekt vyjadrený zámenom *seba* je rematizovaný, je v ohnisku výpovede, a teda býva na úplne inom mieste vo vete ako tvar *sa*. Rematizáciu najčastejšie pozorujeme pri vymenúvaní objektov, pri vymedzení objektu časticou *len* a pri postavení objektov do protikladu:

(a) *Rada sa umývala v studenej vode.*
(b) *Rada sama seba umývala v studenej vode.*
(c) *V studenej vode rada umývala seba aj deti.*
(d) *V studenej vode umývala len seba, lebo deti si pýtali aspoň vlažnú.*

Veta (b) je nejasná z hľadiska komunikačného zámeru, pretože nevieme, akú informáciu navyše veta poskytuje v porovnaní s vetou (a).

Sa a *seba* sú v komunikačnej rovine nezameniteľné. Za použitím formy *seba* vždy stojí kategoriálne iná situácia ako za použitím formy *sa*. Nie je jasné, prečo sú v niektorých opisoch jazykového systému považované tieto výrazy za varianty (napr. MSJ, s. 377), ak systémovo plnia vo vete iné funkcie. Ak tieto výrazy nie sú rovnocenné z hľadiska jazykového významu a použitia, môžeme si položiť otázku, kde je príčina ich (takmer) stotožňovania. Nie je vylúčené obracanie sa bádateľov k rovine mimojazykovej skutočnosti, kde sa dve situácie pred tým, než sú jazykovo stvárnené („pomenované"), môžu javiť ako totožné. Mohlo by tu ísť o fascináciu nepomenovanou skutočnosťou. Možno, že na úrovni kognitívneho stvárnenia prechodnosti funguje nejaká bázová priestorová schéma, v ktorej aktivita odniekiaľ vychádza a niekam smeruje a prípad aktivity nasmerovanej na samotného jej pôvodcu sa stal prototypom neprechodnosti v situácii, keď potrebujeme vytvoriť z jestvujúceho prechodného slovesa neprechodné. J. Dolník (1999, s. 51) nazýva jazykové uchopenie istého javu, akoby bol rovnorodý s iným javom, kognitívnou ekvivalenciou. Pretože však postuluje na rozdiel od nás v spojeniach typu *umývať sa* existenciu subjektového objektu, sú preňho tieto spojenia nositeľmi pravého reflexívneho vzťahu. Vďaka kognitívnej ekvivalencii sú takto jazykovo spracované aj sémanticky nepravé reflexíva – reflexíva tantum, ktoré vyzerajú tak, akoby tiež mali onen

subjektový objekt. V našej koncepcii reprezentuje činnosť vykonávaná na sebe samom (*umývať sa, pozorovať sa*) určitý typ neprechodnosti a pomocou jej formálneho príznaku (*sa*) je takto stvárnená aj autokauzácia typu *skloniť sa, hojdať sa*, nezámerný / zámerný zásah do telesnej integrity (*pichnúť sa*, *obesiť sa*), autonómne / neautonómne procesy prebiehajúce na objektoch (*rozlomiť sa, otvoriť sa*), premiesťovanie sa (*hnať sa*), vizuálne pôsobenie objektu (*černieť sa*) a pod. Reflexívne slovesá tvoria kontinuum od „kognitívne prototypickej" skupiny typu *umývať sa, česať sa* cez slovesá opisujúce samovoľné procesy typu *rozlomiť sa, otvárať sa, prehýbať sa* (teda slovesá, ktoré majú svoje tranzitívne významové náprotivky) až po reflexíva tantum (*báť sa, hmýriť sa, chvastať sa, ligotať sa*). Ich zjednocujúcim prvkom je absencia významu priamej nasmerovanosti deja na externý objekt (signalizovaná aj zložkou *sa*) formálne vyjadrená absenciou gramatickej prechodnosti, čo ich v konečnom dôsledku spája s ostatnými neprechodnými slovesami, ktoré žiaden vonkajší príznak neprechodnosti nemajú. Tam, kde slovenčina potrebuje stvárniť skutočnosť, že objekt je totožný so subjektom, a súčasne ho stvárniť ako niečo externé, tam použije tvar *seba*. Forma *sa* na rozdiel od formy *seba* už túto funkciu v morfologickom systéme slovenčiny neplní. Táto forma má funkciu rušiť objektovú pozíciu vo valenčnej štruktúre základového slovesa, a teda zrušiť nasmerovanosť činnosti na objekt chápaný externe. Takže jej hlavnú gramatickú funkciu by sme v zhode s Českou mluvnicou a P. Karlíkom videli v intranzitivizácii.

Naše úvahy teda smerujú k záveru, že zložka *sa* nie je ani vo výrazoch typu *umývať sa* a *česať sa* krátkym tvarom zvratného slovesa v akuzatíve, ale derivačnou morfémou.

V rámci diskusie k tomuto príspevku Juraj Furdík naznačil, že záver spočívajúci v prehodnotení syntagmy na odvodené slovo vyvoláva celý rad otázok. Nestačí len konštatovať, že výraz *umývať sa* je výsledkom slovotvorného a nie syntaktického procesu, ale je potrebné opísať uvedenú štruktúru pomocou príslušných slovotvorných kategórií. Je očividné, že v prípade reflexivizácie nejde o typický slovotvorný postup. V súvislosti s pribúdaním slov typu *vyprofilovať sa* a *rozštelovať sa* sa o ňom zmieňujú aj autori Dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. 1989, s. 151). Nazývajú ho dekauzatívnou transformáciou a vyčleňujú ho z „pravidelných slovotvorných postupov". F. Čermák (2001, s. 146) nazýva reflexivizáciu slovies typu *mýt se* „zvláštním případem na pomezí derivace a kolokace", čo je tiež akceptovateľná pozícia, pretože odráža kontinuálnu povahu celého javu. Náš vyhranený postoj smerujúci k postulovaniu reflexívnych derivátov v skupine *umývať sa* je sčasti motivovaný potrebou jednoznačnejšej prezentácie javov majúcich povahu škály. Pri hľadaní slovotvornej dimenzie reflexivizácie môžeme podobne ako autori Dynamiky vychádzať z pojmu kauzatívum, príp. kauzatívny. Spolu s autormi Dynamiky ho nechápeme len v tradičnom slovotvornom využití pri opise slovies so spoločným základom a korelujúcimi formantmi *-iť* – *-ieť* (*zneistiť – zneistieť*), prípadne pri opise dvojíc typu *ležať – položiť*, ale aj v jeho sémantickosyntaktickom poňatí. Kauzatívum vyjadruje, že niekto / niečo spôsobuje zmenu stavu niekoho / niečoho a nekauzatívum vyjadruje, že s entitou sa deje zmena, pričom nie je relevantné, či je to vďaka zámernému pôsobeniu samotnej entity, resp. externého pôvodcu, alebo či ide o nezámerný, resp. samovoľný proces (porov.

aj Daneš – Hlavsa – Kořenský a kol., 1981, s. 81). Reflexíva typu *umývať sa* (podobne ako *rozbiť sa, zašpiniť sa*) sú výsledkom realizácie modifikačnej kategórie dekauzatívnosti. Nejde o modifikáciu pridávajúcu k jestvujúcemu slovesnému významu sekundárny sémantický príznak. Ide o modifikáciu odohrávajúcu sa na vyšších abstrakčných úrovniach, na úrovni kategoriálnych príznakov nasledujúcich hneď za slovnodruhovými. Onomaziologickou bázou je pojmová trieda „kauzatívny dej" (pôvodca spôsobuje zmenu príznaku) a onomaziologickým príznakom je eliminácia zasahovanej substancie spojená často s jej prehodnotením na substanciu východiskovú (na nositeľa zmeny). Nazdávame sa, že zvratné sloveso, ktoré vzniklo pripojením slovotvornej morfémy *sa* k príslušnému základovému slovesu má tento slovotvorný význam: predstaviť kauzatívny dej vyjadrený základovým slovesom (t. j. zmenu spôsobenú pôvodcom na zasiahnutej substancii) ako dej nekauzatívny (t. j. ako prostú zmenu substancie bez poukazovania na pôvodcu).

LITERATÚRA

ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. Praha: Nakladatelství Karolinum. 342 s.

ČOROLEJEVA, M.: Za edin tip glagolni konstrukcii s refleksivnoto mestoimenie *se*. In: Leksikografski pregled, esen – zima 1999, č. 2, s. 14 – 17.

DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha: Academia 1981. 272 s.

DOLNÍK, J.: Princíp ekvivalencie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. J. Dolník a kol. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1999, s. 45 – 77.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

KARLÍK, P.: Reflexíva v češtině. In: Přednášky a besedy z XXXII. běhu LŠSS. Red. E. Rusínová. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity 1999, s. 44 – 52.

KARLÍK, P.: Hypotéza modifikované valenční teorie. In: Slovo a slovesnost, 2000, roč. 61, č. 3, s. 170 – 189.

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987. 592 s.

Muvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. M. Komárek – J. Kořenský – J. Petr – J. Veselková. Praha: Academia 1986. 536 s.

Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. F. Daneš – M. Grepl – Z. Hlavsa. Praha: Academia 1987. 748 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

OLIVA, K.: Hovory ke sobě/si/sebe/se. In: Čeština – univerzália a specifika. 2. Sborník z konference ve Šlapanicích u Brna. 17. – 19. 11. 1999. Red. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita 2000, s. 167 – 171.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

PANEVOVÁ, J.: Česká reciproční zájmena a slovesná valence. In: Slovo a slovesnost, 1999, roč. 60, č. 4, s. 269 – 275.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Opis jazykového systému. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.

Gramatické otázniky v Slovníku súčasného slovenského jazyka

ĽUBICA BALÁŽOVÁ
– MARTA ZAMBOROVÁ

V Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV pripravuje autorský kolektív pod vedením K. Buzássyovej rozsiahly jednojazyčný výkladový Slovník súčasného slovenského jazyka (ďalej SSSJ). V pripravovanom slovníku majú gramatické údaje taký rozsah a spôsob uvádzania, aby spĺňali informačnú, identifikačnú, kodifikačnú i jazykovo-výchovnú funkciu.

Údaje o gramatických vlastnostiach sú tradične umiestnené priamo v heslovej stati alebo v úvodnej textovej časti. Heslová stať v SSSJ – podobne ako heslové state v iných moderných výkladových slovníkoch – obsahuje základné informácie o heslovom slove: za heslovým slovom v prijatom základnom tvare a prípadne jeho pravopisným variantom nasledujú výslovnostné údaje (ak sú potrebné), gramatická (morfologická a syntaktická) informácia, pri cudzích slovách pôvod, skratka štýlu alebo odboru.

Gramatická informácia sa bežne chápe ako súbor gramatických tvarov a opis gramatických vlastností jednotlivých slov – slovnodruhové zaradenie, uvedenie základných gramatických (morfologických) kategórií a syntaktických vlastností –, ktoré sa v slovníku uvádzajú dohodnutým spôsobom (metajazykom) a v ustálenom poradí. (Problematike gramatických informácií, ich rozsahu i spôsobu spracovania sa podrobne venovala napr. poľská lexikografia v 80. a 90. rokoch 20. st.)

Gramatická informácia v záhlaví heslovej state sa označuje aj ako *explicitná gramatická informácia.* Gramatické údaje (morfologické i syntaktické) často slúžia na rozlíšenie slov, ich významov i jednotlivých spojení (životnosť, číslo, pád pri substantívach; stupňovanie, väzba, vo funkcii prísudku pri adjektívach; zvratnosť, neosobnosť, klad / zápor pri slovesách).

K explicitným gramatickým informáciám možno zaradiť aj informácie umiestnené mimo heslovej state – v jednotlivých paragrafoch úvodnej state slovníka, v prehľadoch tabuliek skloňovania a časovania, na ktoré sa v heslovej stati odkazuje alebo ktoré slúžia len ako základná orientačná pomôcka. Lexikografické diela slovanských i neslovanských (románskych či germánskych) jazykov v rôznej

miere využívajú tento spôsob uvádzania gramatických údajov; niektoré z nich umiestňujú v úvode podrobný prehľad gramatiky (tradícia dudenovských slovníkov).

Gramatické informácie môžu mať aj implicitný charakter. Sú to informácie, ktoré možno získať sprostredkovane z rôznych častí heslovej state mimo uvádzanej explicitnej gramatickej informácie. Označujú sa ako *implicitné gramatické informácie*. Nositeľom implicitných gramatických informácií môže byť ***samotné heslové slovo*** (podľa charakteristického zakončenia identifikujeme príslušnosť substantíva k jednému z troch rodov, napr. feminína so zakončením *-osť*, *-ia*), čo je zväčša veľmi neúplná informácia, i ***výkladová časť*** heslovej state, napr. samotný výklad obsahuje informácie slovotvorné (zdrobnenina k...) alebo gramatické (priraďovacia spojka …). Pre implicitnú gramatickú informáciu je nosným miestom ***exemplifikácia – dokladová časť*** heslovej state (či už sú to typické voľné spojenia alebo citátové doklady). Tento efektívny spôsob podania implicitnej gramatickej informácie sa aplikuje vo výkladových slovníkoch nie vždy efektívne. Dokladová časť dominantne prezentuje jednotlivé odtienky významov heslového slova a nie vždy sa v dostatočnej miere využíva možnosť poukázať na gramatické (a z nich najmä syntaktické) vlastnosti heslového slova.

Odborná jazykovedná verejnosť si často kladie otázku, prečo používatelia siahajú častejšie po pravidlách pravopisu ako po výkladových slovníkoch. Pravdepodobne hľadajú informácie, ktoré v slovníkoch nie vždy nájdu (v porovnaní s Krátkym slovníkom slovenského jazyka, ďalej KSSJ, je gramatický aparát v poslednom vydaní Pravidiel slovenského pravopisu, ďalej PSP, rozsiahlejší).

Opodstatnenosť čo najúplnejšej gramatickej informácie vo výkladovom slovníku môžeme podložiť týmito argumentmi:

– slovník má poskytnúť nositeľovi jazyka rýchly a spoľahlivý spôsob utvárania tvarov a spájania do vyšších celkov (vychádzame zo základnej jazykovej kompetencie používateľa – opierame sa aj o analýzu problémových javov zachytených v telefonickej jazykovej poradni za posledných tri a pol roka);

– gramatické údaje sú nevyhnutné pre používateľov, ktorí nie sú rodenými nositeľmi jazyka;

– výkladové slovníky slúžia ako podklad na tvorbu prekladových slovníkov;

– v čase internetu a počítačovej gramotnosti musí byť k dispozícii nielen vyčerpávajúci slovník, ale aj čo najpresnejšie pravidlá tvorenia tvarov a celkov: máme na mysli komunikáciu človek – počítač, automatickú korekciu textu pri redigovaní a pod.

Atribúty gramatickej informácie

Pri optimalizácii gramatických informácií v pripravovanom výkladovom slovníku (SSSJ) sme sa chceli čo najviac priblížiť k

– ***jednoznačnosti,*** t. j. možnosti utvoriť správny gramatický tvar a vyšší celok (napr. explicitne uvádzať syntaktické vlastnosti – väzbu slovies, ale aj niektorých adjektív a substantív) s ohľadom na základné jazykové vedomosti (kompetenciu) adresáta. Pri implicitnom postupe je táto jednoznačnosť problematická, lebo závisí od stupňa jazykovej kompetencie používateľa;

– ***informačnej nasýtenosti,*** t. j. aby používateľ našiel v slovníku všetky potrebné informácie. Požiadavka úplnosti gramatickej informácie sa dá realizovať rôznou mierou explicitnosti a implicitnosti. Vzniká tu však napätie s požiadavkou ekonomickosti (napr. bohatá flexia slovesa si vyžaduje uviesť všetky tvary alebo bohatú exemplifikáciu);

– súčasne ***ekonomickosti (úspornosti),*** t. j. zabrať čo najmenej miesta v slovníku a gramatické vlastnosti slova prezentovať v exemplifikácii. Z pohľadu používateľa však ekonomickosť znamená jednoduchosť nachádzania, resp. používania hľadanej informácie, čo najkratší čas vyhľadávania, preto je preňho najekonomickejšia explicitná gramatická informácia v heslovej stati. Implicitný spôsob od neho vyžaduje abstraktnejšie myslenie, viac času, určitú mieru zovšeobecnenia.

V rámci heslovej state pripravovaného SSSJ sa vyskytuje súčasne explicitná aj implicitná gramatická informácia. Možno hovoriť o určitej redundancii, ktorá však v istej miere nie je nadbytočná, najmä keď jazyková kompetencia budúcich používateľov slovníka bude mať veľmi rôznu úroveň.

V lexikografickej praxi sa v úvodnej textovej časti slovníkov v rámci ich všeobecnej charakteristiky uvádzajú gramatické informácie v rozličnom rozsahu. Pre systémové a pravidelné javy sa často využívajú tabuľky s prehľadom časovania a skloňovania. Len jednotlivosti či nepravidelnosti sú spracované priamo v heslových statiach. Stručný prehľad skloňovania podstatných mien, prídavných mien a privlastňovacích zámen i časovania slovies v tabuľkách začlenených do KSSJ či do posledných dvoch vydaní PSP sa nám nevidí dostatočný, aby tvoril východisko alebo oporu pri tvorení jednotlivých tvarov ohybných slovných druhov. Nemožno súhlasiť s konštatáciou, že dnešná sústava skloňovania substantív je v svojej podstate veľmi jednoduchá. Pri ohýbaní substantív majú pády často v jednom vzore i viac prípon (teda hovoríme o variantných príponách), dochádza aj k hláskovému obmieňaniu základu slova.

Výsledky výskumov z oblasti počítačovej lingvistiky na bratislavskej Pedagogickej fakulte a košickej Technickej univerzite potvrdili, že úvahy o jednoduchosti deklinačného systému slovenčiny a bezproblémovom zaraďovaní substantív do jedného z dvanástich, resp. pätnástich vzorov sú fikciou. O množstve neuralgických tvarov v morfológii substantív sme hovorili pred dvoma rokmi v Budmericiach (Balážová – Zamborová, 2001). Nie je to len tradične uvádzaný genitív plurálu podstatných mien ženského a stredného rodu. Sú nimi aj nominatív plurálu podstatných mien mužského rodu pri vzore *hrdina*, genitív a lokál singuláru neživotných maskulín tvrdého zakončenia, pri ktorých má sekundárna prípona niekoľkonásobne vyššiu frekvenciu a pod.

Ako príklad uvádzame, že ak sa berú do úvahy všetky odchýlky v sústave ohýbacích prípon a odchýlky v tvarotvornom základe, podľa Počítačového spracovania slovenského jazyka v časti Morfológia podstatných mien (Benko – Hašanová – Kostolanský, 1998) by vzor *chlap* ako reprezentant potreboval 41 okruhov, t. j. „podvzorov“, a vzor *dub* 31. Podľa vzoru *dub* ako reprezentanta sa skloňuje iba 397 slov, so sekundárnou príponou -*u* v genitíve singuláru, t. j. podľa podvzoru *med*, až 2 145 slov, a podľa „podvzoru“ *mak*, so sekundárnou príponou -*u* v genitíve i lokáli, 464 slov.

Potrebu rozšíriť súbor tvarov uvádzaný v pripravovanom slovníku podporila aj už spomínaná analýza otázok telefonickej jazykovej poradne. Preskúmali sme 14 661 otázok za triapolročné obdobie – od 17. decembra 1997 do 12. júna 2001. Asi jedna sedmina problémových javov súvisela s ohýbaním slov. Najviac otázok sa týkalo maskulín a z nich najmä slov zakončených na *-r; -l;* početné boli otázky na slová zakončené na spoluhlásky *-nt, -kt, -rt.* V rámci skloňovania feminín problematickými sa javia plurálové tvary slov zakončených na *-ia*, početné boli otázky na kvantitu feminín so zakončením *-areň, -áreň*, od ktorej sa odvíja podoba plurálových pádových prípon. Pochybnosti sa vyskytujú pri plurálových nominatívoch a genitívoch substantív na *-la*.

Počítačová verzia skoncipovaného textu nám umožňovala analyzovať spracovaný gramatický materiál, porovnať ho s počítačovými verziami KSSJ, PSP a čiastočne aj šesťzväzkového Slovníka slovenského jazyka a vnášať doplňujúce gramatické údaje.

Ako doplnok k Inštrukciám SSSJ sme vypracovali manuály substantív (rozsiahly materiál má 32 strán), adjektív a slovies.

Gramatický aparát pri substantívach sa líši počtom uvádzaných gramatických tvarov v heslovej stati: základné vybavenie substantív mužského rodu sa rozširuje o nominatív plurálu, častý je i plurálový inštrumentál; pri femininách sa uvádza rozšírený aparát pri tzv. problémových slovách (existujúca rozkolísanosť, pochybnosti) zakončených na *-la, -ja, -ia, -iareň, -áreň, -areň.* Množstvo ďalších skupín substantív podľa formálnych zakončení (mnohé tvoria otvorené lexikálnosémantické skupiny) má rozšírený súbor tvarov. Problémovým zostáva lokál neživotných maskulín tvrdého zakončenia, v ktorom dominuje sekundárna prípona *-u,* resp. *-i.*

Gramatickú charakteristiku adjektív a ich rodovú trojitosť uvádzame explicitne v záhlaví – popri tradičnom tvare nominatívu singuláru mužského rodu aj tvary ženského a stredného rodu v podobe zreteľných koncoviek, podobne aj tvary 2. stupňa pri kvalifikačných adjektívach dôsledne, bez ohľadu na ich pravidelnosť.

Podobne sa stupňované tvary zachytávajú aj pri vlastnostných ***adverbiách***.

V porovnaní s Inštrukciami prináša ***gramatický aparát pri slovesách*** dve podstatné zmeny:

– rozšírenie počtu uvádzaných slovesných tvarov: prítomný čas 3. osoba singuláru a plurálu; rozkazovací spôsob, minulý čas 3. osoba singuláru mužského rodu – ak sa prípona *-l* pripája pomocou vkladnej samohlásky *-o-,* aj tvar ženského rodu, prechodník, činné príčastie, trpné príčastie, slovesné podstatné meno; keďže doterajšie slovníkové práce systematicky takýto rozsiahly gramatický aparát slovies nezachytávali, problémové tvary, resp. rozsah ich uvádzania posúdi kodifikačná komisia;

– rozšírenie prípon uvádzaných slovesných tvarov do podoby tzv. zreteľnej koncovky (tento princíp sme neskôr prijali aj pri uvádzaní substantívnych, adjektívnych i adverbiálnych tvarov).

Autorky pripravovaného SSSJ sa pokúšajú nájsť optimálnu mieru a prijateľný, čitateľný spôsob podania gramatickej informácie. Dôsledne a systematicky uvádzajú všetky tvary, ktoré nemajú oporu v klasických či tradičných vzoroch alebo u používateľov vyvolávajú pochybnosti. Pri slovesách sa uvádza kompletný súbor základných tvarov.

Žiaľ, do dnešných dní nie je zmapovaná jazyková kompetencia potenciálnych používateľov, existuje len predstava jazykovedcov o jazykových schopnostiach tzv. ideálneho používateľa. Chýba sociologický výskum, na základe ktorého by sa dal optimalizovať celkový rozsah slovníka i jeho jednotlivých zložiek, a teda i gramatických údajov. Prvé čiastkové výsledky dotazníkového prieskumu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníka získali v Českej republike, takže sa máme kde inšpirovať.

Pre nás je čiastočne relevantná analýza okruhov problémov zachytených v Jazykovej poradni JÚĽŠ SAV za posledných niekoľko rokov. Nakoľko vydávanie slovníkových a iných jazykových príručiek nemožno z rôznych príčin prispôsobovať špecifickým potrebám jednotlivých skupín používateľov, treba v maximálnej miere brať do úvahy zovšeobecnené požiadavky, ktoré má budúci adresát slovníka.

Z praxe vieme, že používatelia vítajú, ak im pri hľadaní potrebných informácií stačí jednoduchá stratégia používania slovníka a prehľadnosť uľahčujúca manipuláciu so slovníkom bez vyhľadávania informácií mimo heslovej state.

Autorský kolektív nového viaczväzkového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka pokračuje v slovenskej tradícii lexikografickej tvorby, ale zároveň mnohé podnety čerpá z najnovších slovanských i neslovanských slovníkových diel.

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, Ľ. – ZAMBOROVÁ, M.: Rozšírenie gramatického aparátu substantív v Slovníku súčasného slovenského jazyka. (Súvzťažnosť gramatických údajov a lexikálno-sémantických skupín.) In: Lexicographica ’99. Ed. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda 2001, s. 161 – 170.

BENKO, V. – HAŠANOVÁ, J. – KOSTOLANSKÝ, E.: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Časť: Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 87 s.

FURDÍK, K.: Automatické generovanie vzorov slovenských substantív. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 20 – 29.

Gramatický aparát pri slovesách. (interný materiál)

Gramatický aparát pri substantívach. Doplnok k inštrukciám. (interný materiál)

GRUSZCZYŃSKI, W.: Informacja gramatyczna w wielkim słowniku współczesnego języka polskiego. In: Wokół słownika współczesnego języka polskiego. Red. W. Lubasia. Ossolineum 1988, s. 79 – 109.

Krátky slovník slovenského jazyka. Elektronická verzia V. Benko. Bratislava: JÚĽŠ SAV.

Pravidlá slovenského pravopisu. Elektronická verzia V. Benko. Bratislava: JÚĽŠ SAV.

Slovník slovenského jazyka. 1. – 5. zv. Elektronická verzia V. Benko. Bratislava: JÚĽŠ SAV.

Slovník súčasného slovenského jazyka. Inštrukcie. Bratislava: JÚĽŠ SAV 1992. (interný materiál)

Slovník súčasného slovenského jazyka. Koncepcia. Bratislava: JÚĽŠ SAV 1992. (interný materiál)

Slovník súčasného slovenského jazyka. Elektronická verzia skoncipovaného textu V. Benko. Bratislava: JÚĽŠ SAV.

SOKOLOVÁ, M.: Netradične o deklinačnom systéme substantív v slovenčine. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1994/95, s. 136 – 141.

Spracovanie gramatickej charakteristiky adjektív. (interný materiál)

Wokół słownika współczesnego języka polskiego. III. Zakres selekcji i informacji. Red. W. Lubasia – F. Sowy. Kraków 1993. 130 s.

Adjektívne kategórie v gramatike a v slovníku

MIRA NÁBĚLKOVÁ

Príspevok prináša niekoľko úvah týkajúcich sa problematiky prídavných mien v ich dvojakom predstavení: v gramatikách a v lexikografickom spracovaní. Impulzom v tomto pohľade je príprava nového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka, v ktorom sa v rámci celkovej koncepcie venuje viac pozornosti aj komplexnejšiemu spracovaniu adjektívneho hesla (porov. Buzássyová, 1999a), pričom nejde len o samostatné zachytenie a výklad dosiaľ hniezdovaných adjektívnych typov, ale aj o uvedenie podrobnejšieho gramatického aparátu. Aktuálna je v takejto situácii otázka, čo z obsahu gramatických (morfologických, syntaktických) opisov prídavného mena a v akej forme má a môže vystupovať ako explicitná informácia v adjektívnom hesle vo výkladovom slovníku, aj, takpovediac v protismere, aký môže byť prínos súčasných úvah okolo lexikografického spracovania prídavných mien pre ďalší gramatický opis tohto slovného druhu.

Prídavné meno je v lingvistickej reflexii predstavené ako špecifický významovo mobilný slovný druh, pri ktorom sa rámcovo v istom všeobecnom gramatickom opise podáva morfologická paradigmatika na pozadí vnútrodruhovej klasifikácie, naznačujú sa sémantické špecifiká aj sémantické, derivačné a spájateľnostné charakteristiky jednotlivých adjektívnych typov či kategórií s dôležitým poukazom na súvzťažnosť významu a možností gradácie, opisujú sa mechanizmy významových zmien – otázka je, ako čo „vyčerpávajúco“ zachytiť na vymedzenom malom priestore pri každom konkrétnom prídavnom mene v klasickom výkladovom slovníku práve aj vzhľadom na synchrónnu sémantickú mobilnosť adjektíva (často s nízkou mierou lexikalizácie), potenciálne prinášajúcu jeho gramatickú rekategorizáciu, aj vzhľadom na ťažkosti so zachytením typického, typového, ako aj adjektívnej významovej a kombinatorickej potenciality (porov. Nábělková, 1993, 1997). Lexikografická náročnosť sa isteže netýka práve len prídavného mena, no faktom je, že hoci v slovenskej morfologickej literatúre sú prídavné mená opísané v naznačenej relatívnej komplexnosti (porov. napr. spracovanie G. Horáka v akademickej Morfológii slovenského jazyka, 1966; ďalej MSJ, či novší inšpiratívny opis J. Furdíka vo vysokoškolskej učebnici morfológie, Oravec – Furdík – Bajzíková, 1984), lexikograficky sa v našich výkladových slovníkoch spracúvali dosť striedmo – v nejednom prípade (pri mnohých desubstantívnych vzťahových, no nielen vzťahových adjektívach) sa celé slovníkové spracovanie prídavného mena vyčerpalo jeho

prihniezdovaním k heslovému substantívu s uvedením slovnodruhovej charakteristiky (tieto a nasledujúce konštatovania odkazujú k Slovníku slovenského jazyka, 1959 – 1968; ďalej SSJ, a k vydaniam Krátkeho slovníka slovenského jazyka, 1987, 1989, 1997; ďalej KSSJ, doplnkovo aj k existujúcim pravopisným príručkám). Nový viaczväzkový slovník slovenského jazyka sa podľa koncepcie aj postupujúceho koncipovania snaží byť k prídavným menám veľkorysejší, čo sa odráža v aplikovaní všeobecnejšej zásady nehniezdovať, vo výkladových definíciách, v prepracovanejšej štrukturácii hesla aj v bohatšom exemplifikačnom predstavení. V súvislosti so zexplicitnením niektorých informácií v adjektívnom hesle možno rámcovo pripomenúť v podstate triviálny, no reálny fakt, že poddimenzovaná slovníková informácia na jednej strane síce o reálnom „individuálnom živote" prídavného mena veľa nehovorí, súčasne ho však v podstate žiadnym preskripčne prijímateľným vymedzením z hľadiska jazykovej praxe ani „neobmedzuje", na druhej strane pokusy o konkrétnejšie zachytenie môžu prichádzať do konfliktu s dynamickou jazykovou praxou. Predsa však dnes smerujeme k takému opisu, ktorý by predstavil v optimálnej, resp. najoptimálnejšej možnej miere súčasný život prídavného mena bez zatvárania jeho ďalších potenciálnych kontextových či následne aj uzuálnych konkretizácií, majúc na zreteli aj spomínaný fakt, že sémantický vývin je pri prídavnom mene v dotyku s jeho gramatickými charakteristikami.

V tomto príspevku sa pozornosť orientuje na repertoár explicitne zachytávaných (resp. nezachytávaných) gramatických charakteristík v adjektívnom hesle. Čoho sa môže týkať spracovanie gramatického aparátu slovenského prídavného mena v používateľsky ústretovom výkladovom slovníku, ktorý nechce stavať na predpokladanej v podstate vysokej morfologickej a inej kompetencii používateľa slovníka, naopak, ktorý chce posilniť explicitnosť výkladu priamo v konkrétnom hesle: rámcovo môže ísť o kategórie v našich morfológiách zahŕňané pod gramatickú kategóriu zhody, teda rod, číslo a pád, o lexikálno-gramatickú kategóriu stupňovania, o funkčné charakteristiky týkajúce sa prípadných obmedzení fungovania v niektorej z typických adjektívnych syntaktických funkcií aj o informáciu týkajúcu sa valencie prídavného mena. V českom Manuáli lexikografie (1995, s. 24) sa pri adjektívach spomína relevantnosť zachytenia krátkych tvarov prídavných mien, v slovenskom jazykovom prostredí predstavuje zohľadnenie tejto kategórie vzhľadom na jej reliktnosť síce nezanedbateľnú, no okrajovú otázku.

Zhoda. Rod, číslo, pád?

V pozadí doterajšieho lexikografického „systematického nezachytávania" paradigmatických morfologických charakteristík prídavného mena v slovníku stojí či stál fakt pravidelnosti jeho ohýbania. Pravidelnosť tu však nepredstavuje dostatočný dôvod lexikografického neuvádzania gramatickej charakteristiky, už aj s ohľadom na predsa istý počet diferencovaných adjektívnych deklinačných typov či vzorov (hoci súčasná lexikografia počíta so zaradením referenčných paradigmatických tabuliek jednotlivých ohýbacích vzorov v makroštruktúre slovníka, v heslovej stati je vhodné aj tak uvádzať relevantný počet tvarov, o ktoré používateľ jazyka dokáže oprieť svoju predstavu o type ohýbania konkrétneho slova, porov. napr. Mugdan, 1989). Z našich výkladových slovníkov diferencovanosť deklinačných

typov do istej miery zohľadnil SSJ, v ktorom sa pri prídavných menách tvrdého zakončenia síce neuvádza žiadna charakteristika z komplexnej kategórie zhody, pri prídavných menách mäkkého skloňovania však slovník zachytáva prípony rodových tvarov, teda napr. *chladný príd.*, ale *cudzí, -ia, -ie príd.*; hniezdované *bažantí, -ia, -ie príd.* a pod., upozorňujúc tým na ohýbacie špecifiká mäkkých vlastnostných prídavných mien, v tom aj druhových, zvieracích adjektív. KSSJ nešiel cestou vyrovnania tejto disproporcie doplnením tvarov aj pri tvrdom type, ale opačne, ich vypustením pri mäkkých (vlastnostných aj druhových) prídavných menách; gramatická informácia tak pri prídavných menách v KSSJ pravidelne predstavuje len slovnodruhové zaradenie *príd.* (ďalšia sprievodná informácia pri niektorých prídavných menách sa týka nesklonnosti, špecifických prípadov stupňovania, o tom ďalej, v niektorých prípadoch obmedzenia syntaktických pozícií). V rámci celkovej tendencie k posilneniu a zexplicitneniu gramatických informácií sa ukazuje, že uvádzanie rodových tvarov ženského a stredného rodu pri heslovom slove je jednou z prijateľných možností naznačenia deklinačných súvislostí adjektíva v jeho hesle (pre nesklonné adjektíva sa tradične využíva označenie *neskl.*) – možno pritom uprednostniť, podobne ako pri skloňovaní substantív (porov. Balážová – Zamborová, 2001), riešenie so zreteľným zakončením, zachytením gramatickej morfémy s predchádzajúcou spoluhláskou, teda podoby ako *pekný -ná -né, krásny -na -ne, cudzí -dzia -dzie, hmyzí -zia -zie* a pod. V porovnaní so situáciou osamelého prezentovania slovníkového tvaru singuláru mužského rodu má tento spôsob predstavenia aj pri pravidelnom skloňovaní používateľovi pomáhať lepšie sa orientovať v zaradení do deklinačného typu (porov. adjektíva ako *strmý -má -mé, striedmy -ma -me, lamí -mia -mie* a i.), zreteľne naznačuje existenciu typologicky nie bezvýznamnej rodovej diferenciácie slovenských adjektív v porovnaní so substantívnou „fixnosťou“ rodu a vôbec, predstavuje jeden z možných typov aj tak stručnej základnej morfologickej charakteristiky v hesle. Je to pritom spracovanie, ktoré z komplexnej adjektívnej kategórie zhody zohľadňuje vlastne len jednu zložku, teda rod v singulári.

Ako jednu z ciest slovníkového predstavenia adjektívnej deklinačnej paradigmy v jednotlivom hesle by bolo možné zvažovať jej zachytenie nie na rodových, ale na (resp. aj na) pádových tvaroch. Uplatnenie takéhoto postupu, spolu s inými, nachádzame napr. v pravopisnej príručke A. Zaunera (1969), ktorý pri jednotlivých adjektívach využil rozličné (v tejto rozličnosti pritom nie vždy racionálne interpretovateľné) stratégie – aj pri nie dôslednej typizácii spracovania ponúka daná práca celé spektrum lexikografického využitia rozličných adjektívnych morfologických tvarov. V texte možno stretnúť prídavné mená zachytené bez akéhokoľvek morfologického aparátu, pri časti adjektív Zauner uvádza nominatívne rodové zakončenia (*príslušný, -á, -é; vášnivý, -á, é; pondeľňajší, -ia, -ie*), pri väčšine adjektív tvrdého skloňovania sa však z adjektívnej paradigmy zachytávajú tvary genitívu a datívu singuláru mužského rodu: *absolútny, -eho, -emu; excerpčný, -ého, -ému; nadšený, -ého, -ému; voňavý, -ého, -ému.* Vznikajú potom situácie, keď napr. pri substantíve *pondelok* sú prihniezdované dve adjektíva, pričom adjektívum *pondelkový* má zachytené tvary tohto typu: *pondelkový, -ého, -ému*, kým adjektívum *pondeľňajší*, ako väčšina adjektív mäkkého zakončenia, už uvedené

využitie rodových prípon: *pondeľňajší, -ia, -ie.* Celkovo však možno v príručke vytušiť smerovanie k zachyteniu bohatšieho výberového repertoáru tvarov zohľadňujúceho všetky tri spomínané kategórie, rod, číslo aj pád – pri mnohých adjektívach (pričom v porovnaní s už spomínanými bez zjavného dodatočného dôvodu) sa uvádzajú aj niektoré plurálové podoby: *vážny, -eho, -emu, -ym, -ych, -ymi; vlaňajší, -ia, -ie, -ím, -ích, -ími*. Tak postupuje Zauner aj pri druhových adjektívach: *sokolí, -ia, -ie, -ím, -ích, -ími; kobylí, -ia, -ie, -ím, -ích, -ími* a pod. Táto rozmanitosť zachytenia, v ktorej sa – pri všetkom smerovaní k istej systemizácii vzhľadom na jednotlivé deklinačné typy – rozbíja celistvosť spracovania jedného slovného druhu, je zaujímavá tým, že predstavuje v porovnaní s uvedením rodových prípon realizáciu aj iných ciest slovníkového zachytenia adjektívnej flexie. Medzi uvádzanými pádovými tvarmi pri druhových adjektívach však Zauner nezachytáva tie podoby, na ktoré zase obracajú pozornosť, hoci inak rámcovo pri adjektívach jednotlivé tvary neuvádzajú, napr. Pravidlá slovenského pravopisu (1998; ďalej PSP). Ide konkrétne o „problémový" lokál singuláru mužského rodu pri adjektívach od substantív na *-l, -la*: *orlí* L *orľom*; *kobylí* L *kobyľom*, pri ktorých sa (ako jedna z manifestácií širšej problematiky) u používateľov slovenčiny na rozdiel od adjektív s iným zakončením (napr. *had*: *hadí – haďom*; *kohút*: *kohútí – kohúťom*) často „neaktualizuje vedomie" o spoluhláskových alternáciách pri odvodzovaní a ohýbaní druhových prídavných mien. Aj lokál singuláru mužského rodu v PSP pri adjektívach ako *orlí, kobylí, sokolí* plní však len zástupnú či „navádzaciu" funkciu, keďže ako pravopisný problém sa alternácia týka aj inštrumentálu singuláru v ženskom rode (*kobyľou, orľou, sokoľou*). Lokál mužského rodu a inštrumentál ženského rodu sa v singulári ako problémové môžu javiť aj pri iných adjektívach v mäkkom či „druhovom" skloňovaní – napr. pri skloňovaní adjektíva *babí* sa v textovom použití niekedy objavujú aj podoby *o babiom, s babiou* – na daný fakt upozorňuje L. Dvonč v Dynamike slovenskej morfológie (1984), ale aj A. Zauner všeobecnejšie v úvode svojej knihy (*hovor a píš o pávom, s pávou, nie „o páviom, s páviou"*, c. d., s. 147) a napokon aj v hesle *babí*; PSP pri adjektíve *babí* postupujú štandardným spôsobom, t. j. z adjektívnych tvarov nezachytávajú nič. Za lexikografickým nezachytením takýchto tvarov možno vidieť predstavu pravidelnosti a systémovosti ich tvorenia (nejde o odchýlenie od regulárnej paradigmatiky jednotlivých adjektívnych vzorov), kým v ich zachytení sa odráža poznanie „neuralgickosti" aj pravidelného ohýbania niektorých konkrétnych adjektív či adjektívnych typov u používateľov slovenčiny (okrem rodených hovoriacich možno mať na pamäti cudzincov učiacich sa slovenčinu). V slovenských slovníkoch, resp. v príručkách slovníkového typu sa teda v náznakoch, sporadicky a nesústavne, či už samostatne, či v kombinácii s rodovými tvarmi, využila aj možnosť charakterizovať adjektívum výberom jeho pádových tvarov. Ukazuje sa, že hoci nie je nevyhnutné systematicky uvádzať pri adjektívnych lexémach pádové tvary, v niektorých prípadoch ich zachytenie ide v ústrety používateľovi slovníka.

Pokiaľ ide o plurál prídavných mien, zvažovalo sa pri riešení danej otázky pre výkladový slovník slovenského jazyka aj uvádzanie nominatívnych plurálových podôb. Istý precedens takéhoto postupu možno vidieť napr. v poľskej lexikografii,

kde sa v niektorých slovníkoch pri singulárovom slovníkovom tvare prídavného mena zachytáva koncový fragment nominatívu mužského rodu v pluráli, napr. *fabryczny -czni; kamienny, -nni; szeroki, -cy; szczęśliwy, -iwi.* Oproti slovenčine je tu však ten reálny jazykový rozdiel, že tvorenie životného maskulínového plurálu v poľštine podobne ako v češtine často sprevádzajú spoluhláskové alternácie (česká lexikografická tradícia s uvádzaním plurálových podôb v gramatickej informácii nepočíta). Keďže slovenčina také alternácie nemá, podoba plurálu oproti rodovým tvarom v singulári informačne o ohýbaní veľa nepridáva (na druhej strane pre isté skupiny potenciálnych používateľov slovníka práve vzhľadom na daný konfrontačne zaujímavý fakt neexistencie alternácií a napokon aj z hľadiska pravopisu *y – i* by uvádzanie takýchto podôb nemuselo byť celkom bezdôvodné; nový výkladový slovník sa k takému riešeniu neprikláňa).

Otázka uvádzania či neuvádzania plurálových tvarov má však ešte jeden aspekt, ktorý sa v danej súvislosti vynára a ktorý istým spôsobom súvisí so širšou otázkou reálnych vs. nereálnych (neuzuálnych, potenciálnych) tvarov. Gramatickosť či negramatickosť, resp. uzuálnosť či neuzuálnosť konkrétnych tvarov je výrazne zviazaná so sémantikou slova – problematika „neexistencie“ plurálových podôb, teda vlastne absencie čiastkovej plurálovej paradigmy sa v gramatických opisoch spomína pri časti substantívnej lexiky (abstraktá, látkové, hromadné mená), pričom táto ich vlastnosť sa viac či menej zohľadňuje aj v lexikografickom spracovaní (v pripravovanom slovníku sa absencia plurálovej paradigmy abstrákt pri ich „abstraktných lexiách“ explicitne vyznačuje, porov. Buzássyová, 2000; Balážová – Zamborová, 2001). Otázka existencie či neexistencie niektorých plurálových tvarov sa v súvislosti s kategóriou životnosti objavuje aj pri mnohých prídavných menách, pre ktoré na základe ich sémantiky či v súlade s ich komunikačne podmienenou bežnou spájateľnosťou nie sú v súčasnom jazyku uzuálne spojenia so životným podstatným menom. Lexikografické zachytávanie plurálových podôb v gramatickej informácii v záhlaví hesla by tak ústilo do zvažovania zachytenia či nezachytenia aj v podstate potenciálnych tvarov životného skloňovania (napr. *hydraulický, -ký; atramentový, -ví; jamový, -ví*), potenciálne uplatniteľných len v súvislosti s rozvíjaním či posúvaním významu za hranice súčasného sémantického vymedzenia slova, resp. so zmenami spájateľnosti, pri ktorých povedzme v prípade významovo nevyhranených vzťahových adjektív nemusí ísť práve o významové zmeny, ale o naplnenie aktuálnych komunikačných potrieb s uplatnením v nových, „neštandardných“ kontextoch. V gramatických či iných opisoch prídavných mien sa na túto problematiku pozornosť veľmi neobracia, pri komplexnej charakteristike adjektívnych lexém a ich morfologickej paradigmatiky sa však ukazuje ako nie bezvýznamná. Cesty svojho uvažovania (aj s následnou korekciou východiskovej predstavy) môžem demonštrovať napr. na adjektíve *finálny,* pri ktorom sa mi v istej situácii ako problematická ukázala podoba *finální,* teda životná plurálová podoba mužského rodu (stretla som sa s ňou ako s prekladovým ekvivalentom bez kontextu uvádzanej českej rodovo a „životnostne“ nediferencovanej plurálovej podoby *finální*), pri ktorej mi moje vedomie neponúkalo žiadne reálne naplnenie substantívnej spájateľnostnej pozície: *tí finální... kto*? Ako existujúce a bežné sa mi vynárali napr. spojenia typu *finálne akordy* či *finálne produkty*, nie však spojenie so

životným substantívom (plurál, o ktorý tu ide, je, pravda, len gramatickou obmenou potenciálneho spojenia v singulári, kde sa formálne diferencie na základe protikladu životnosť / neživotnosť objavujú v akuzatíve). Hoci som vo svojom individuálnom vedomí spájateľnosť adjektíva *finálny* so životným substantívom nemala, materiálové zdroje, predovšetkým texty na internete, napokon ukázali jeho kvantitatívne relevantnú doloženosť v spojeniach ako *finálni výrobcovia, finálni spotrebitelia* (ich výskyt môžeme vnímať ako fakt vývinovej dynamiky, nie však už „veľmi čerstvý" – aj v lístkovej kartotéke JÚĽŠ SAV sú doložené od 80. rokov minulého storočia). Faktom však ostáva, že ak aj nie pri tomto prídavnom mene, neuzuálnosť „životných podôb" sa ukazuje pri mnohých iných adjektívach. V podstate ide o priemet významovej či spájateľnostnej charakteristiky adjektíva (primeranosť / neprimeranosť, resp. uzuálnosť / neuzuálnosť vo funkcii atribútu životného podstatného mena) do gramatickej roviny, teda do uzuálnosti / neuzuálnosti spomínaných podôb. Ako príklady prídavných mien, pri ktorých bežne nepredpokladáme prirodzeného „životného partnera" do substantívno-adjektívneho spojenia, možno uviesť povedzme adjektíva ako *kamenistý, atramentový, dverový, éterový, jamový, kanalizačný, kompótový, lampový, prahový, zemiakový, tapetový, solárny* a i. No ak aj (prirodzene obmedzené) materiálové zdroje (tradičná kartotéka, elektronický korpus, internet) existenciu takýchto spojení skutočne nedokladajú, nedá sa jednoznačne tvrdiť, že by sa z určitej komunikačnej potreby objaviť nemohli, resp. že v tomto čase niekde aj „nežijú". Ak skúsime doplniť k niektorým uvedeným adjektívam určité životné substantívum, môžeme dospieť k rozličným spojeniam v podstate neuzuálneho či okazionálneho charakteru (povedzme *dverovi obšmietači, dverovi džentlmeni, éterovi feťáci,* v inom význame napr. *éterovi štváči,* ale aj *lampovi, tapetovi dizajnéri* a pod.) – súčasná expanzívnosť atributívneho adjektíva, jeho zvýšená mobilnosť v súčasnej komunikácii (porov. napr. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989; Nábělková, 1990) nerobí plurálové podoby nerealizovateľnými (istú oblasť takýchto uplatnení predstavujú napr. aj viacslovné pomenovania osôb súvzťažné s názvami odborov činnosti: *plastikové modelárstvo – plastikový modelár, plastikoví modelári*, podobne napr. *solárna fyzika – solárny fyzik, plastická chirurgia – plastický chirurg, dráhová cyklistika – dráhový cyklista, prístrojová optika – prístrojový optik* a pod., porov. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., c. d.; Buzássyová 1999b; inú zasa využitie v špecifických predikatívnych konštrukciách typu *my sme doma všetci zemiakoví, moji synovia sú veľmi televízni,* kde adjektívum vystupuje vo význame „ktorý má rád to, čo je pomenované v substantívnom základe", porov. Nábělková, 1993). Predsa však pri mnohých adjektívach treba v tomto smere počítať s istými sémantickými, spájateľnostnými, a teda sprostredkovane aj tvarovými zábranami. Riešenie otázky, či v takom prípade patrí daný tvar ako morfologická charakteristika lexémy do gramatického záhlavia v slovníku, môže byť rozličné – už spomínaná poľská lexikografia to rieši tak aj onak: Mały słownik języka polskiego (Skorupka a kol., 1969; ďalej MSJP) napr. životné plurálové podoby mužského rodu (formy męskoosobowe) zachytáva len pri tých adjektívach, kde sa reálne predpokladajú, resp. boli doložené, v Innom słowniku języka polskiego (2000; ďalej ISJP) sa, aj podľa slov v úvode, plurál zachytáva bez ohľadu na reálnosť jeho využitia. V porovnaní so spomínanými pa-

radigmatickými obmedzeniami pri substantívach tieto adjektívne nemajú analogický kategoriálny charakter, ide však o zaujímavý okruh otázok, ktorý by aj vzhľadom na „morfologický dosah“ mohol byť zohľadnený v budúcich gramatických opisoch prídavných mien v slovenčine (pri úvahách tohto typu sa prirodzene ponúka analogická otázka „obmedzení“ aj vo využití „neživotných“ paradigmatických tvarov pri adjektívach spájateľnostne primárne orientovaných na životného nositeľa, napr. *veselý, živý* a pod., pravidelná polysémia však pri nich zväčša hladko prináša aj kontexty iného obsadenia: napr. akuzatív singuláru *veselého chlapca – veselý úsmev; živého človeka – živý pohyb*).

Otázka spomínaných uzuálnych / neuzuálnych tvarov sa pri užšom výbere uvádzaných morfologických charakteristík v slovníkovom spracovaní odsúva do pozadia, aktuálne však v súčasnosti na základe lexikografickej konvencie vystupuje napr. pri nominatívnej heslovej podobe uvádzanej v mužskom rode v známom prípade adjektív, ktoré ich sémantika predurčuje na spájateľnosť so substantívami ženského rodu – aj tu však ide o diferencované skupiny: na jednej strane skupina adjektív *ťarchavý, tehotný, gravidný, samodruhý* (teda dominantne *ťarchavá, tehotná, gravidná, samodruhá*), v ktorej sú napr. potencie využitia v metaforickom význame, a teda potenciálne aj v spojeniach s maskulínami vyššie, na druhej strane adjektíva *brezivý, kotný, prasný, teľný, žrebný* (teda *brezivá, kotná, prasná, teľná, žrebná*), kde sú takéto možnosti väčšmi obmedzené. V dosiaľ spracovaných heslách nového výkladového slovníka sa daný fakt pri prídavnom mene *brezivý* zohľadňuje v poznámke *obyč. ž.*, pri adjektíve *gravidný* sa taká informácia neuvádza – ako prvý z dokladov sa zachytáva spojenie *gravidný organizmus*; spojenia so slovom *organizmus* napokon predstavujú reálne kontexty adjektív tohto typu (porov. napr. *zvýšený anabolizmus výživných látok tehotného organizmu* a pod.). Textové zdroje ukazujú až prekvapujúco „bohatý život“ maskulínových adjektívnych tvarov prvej skupiny, najmä pri prídavných menách *tehotný, ťarchavý* – a to nie len v spomínaných metaforických použitiach, kde často pristupuje aj obsadenie valenčnej pozície (*tehotný, ťarchavý čím – tehotný nacionálnymi konfliktmi, ťarchavý tajomstvom a očakávaniami*), ale aj v rozličných gnómických vyjadreniach (*nemožno byť trochu tehotný*), prirovnaniach (*vyzerá ako tehotný*), frekventovane vo vtipoch, resp. vo vykresľovaní situácií „možných svetov“ (*ty si tehotný!*); pri adjektívach druhej skupiny sú menej frekventované (*má bruško ako kotný vrabec*). Vzhľadom na primárny význam adjektív tohto typu vyznievajú síce maskulínové heslové podoby nie „prirodzene“ – podobne ako pri spomínaných životných (singulárových, plurálových) tvaroch predstavujú však potenciálne uplatniteľnú súčasť paradigmy, pričom v komunikačnej praxi ich využívanie pri niektorých adjektívach vlastne nestretáme, kým pri iných sú bohato doložené.

Stupňovanie

Špecifickú problematiku lexikografického spracovania adjektív predstavuje individuálne zobrazenie kategórie stupňovania v adjektívnom hesle, teda zachytávanie tvarov komparatívu, resp. možnosti gradácie, ktorá sa, ako je známe, odvíja od lexikálneho významu – v mnohých prípadoch sa stupňovateľnosť objavuje s významovým posunom prídavného mena. Zachytávanie tvarov 2. stupňa adjektív

(a prísloviek) vo výkladovom slovníku v gramatickej informácii pri heslovom slove sa opiera o ich teoretickú interpretáciu ako adjektívnych „tvarov“ (chápanie stupňovania ako morfologickej kategórie) – na rozdiel od ich interpretácie ako deadjektívnych adjektív, lexikálnych derivátov (chápanie stupňovania ako slovotvornej kategórie) novšie uplatnenej napr. v českom gramatickom opise (tak napr. Mluvnice češtiny I., 1986; Příruční mluvnice češtiny, 1995; porov. aj spracovanie zodpovedajúcich hesiel v Encyklopedickom slovníku češtiny, 2002), čo by smerovalo skôr k iným lexikografickým riešeniam. V doterajšom slovenskom lexikografickom spracovaní adjektív sa stupňovateľnosť ako lexikálno-gramatická vlastnosť časti adjektív, resp. jednotlivých adjektívnych významov pri vzťahovo-kvalifikačných lexémach systematickejšie nezachytávala, komparatív sa uvádzal len pri niektorých prídavných menách. Podľa úvodu sa v KSSJ pri prídavných menách uvádza tvar druhého stupňa bez osobitného označenia (na rozdiel od SSJ, ktorý využíva označenie 2. st.), a to a) celým slovom supletívny tvar: *dobrý lepší príd.*; b) celým slovom, ak sa v ňom mení kmeňová samohláska: *biely belší príd.; rád, rada, rado radšej príd.*; c) prípony variantných tvarov: *prudký -dší / -kejší príd.; vlhký -hší / -kejší príd.* (KSSJ, 1997, s. 20). Z danej formulácie však nie je celkom evidentná „výberovosť“ uvádzaných podôb podmienená ich potenciálnou problémovosťou pre používateľa jazyka, a teda ani fakt, že túto adjektívnu vlastnosť slovník v širšom rozsahu vlastne nezachytáva. V paradigmatike jednotlivých ohybných slovných druhov priloženej k slovníku sa uvádza prehľad skloňovania a časovania, stupňovanie sa nespomína. Koncepcia nového výkladového slovníka na rozdiel od tohto spracovania počíta so systematickým uvádzaním komparatívnych podôb pri kvalifikačných (akostných) adjektívach (pojem „kvalifikačné adjektívum“ tu rámcovo stojí v protiklade ku vzťahovému adjektívu, porov. Nábělková, 1993; v jestvujúcich klasifikáciách prídavných mien existujú v tomto smere rozličné diferencie), resp. pri kvalifikačných významoch vzťahovo-kvalifikačných adjektív: *hrubý -bá -bé 2. st. hrubší príd.; asketický -ká -ké 2. st. -kejší príd.; hodvábny -na -ne príd. 1. súvisiaci s hodvábom; vyrobený z hodvábu, 2. 2. st. -nejší majúci vlastnosti hodvábu, niečím pripomínajúci hodváb*. Za týmto zámerom možno v porovnaní s doterajšou praxou vidieť odlišný cieľ – nielen upozorniť na prípadné problémové javy spojené s tvorením formy komparatívu a superlatívu, ale využitím tejto informácie podať komplexnejšiu charakteristiku adjektíva, a to aj zaradením do konkrétnej adjektívnej kategórie so špecifickou systémovou súvzťažnosťou sémantických a tvarových potencií. Pri kvalifikačných adjektívach sa tak súčasne naznačuje ich príslušnosť k danej kategórii, pri vzťahovo-kvalifikačných adjektívach informácia o stupňovateľnosti v jednom či viacerých z významov naznačuje rozdielnu kategoriálnu príslušnosť jednotlivých lexií, resp. (na báze významovej dynamiky) aktuálnu rekategorizáciu v rámci sémantickej štruktúry prídavného mena. Informácia o druhom stupni tak súbežne s výkladom významu ukazuje významové a gramatické špecifiká povedzme aj takých kvalifikačných prídavných mien, ktoré v doterajšom spracovaní, prihniezdované k fundujúcemu substantívu, podľa lexikografickej koncepcie a prevládajúcich predstáv vyznievali ako vzťahové, napr. *anarchický, anomálny, egoistický, euforický* a pod. Z konfrontačného hľadiska sa takáto informácia ukazuje ako nosná aj v tom zmysle, že v možnosti synteticky

tvoriť 2. stupeň prídavných mien pri konkrétnych adjektívnych lexémach, resp. lexiách sú rozdiely nielen medzi nepríbuznými, ale aj medzi geneticky príbuznými jazykmi, uvádzanie druhého stupňa preto považujeme za dôležitý a netriviálny údaj. Povedzme už štruktúrne blízka poľština pri mnohých prídavných menách (najmä cudzieho pôvodu), kde v slovenčine existujú syntetické tvary komparatívu, síce gradáciu predpokladá, nerealizuje sa však synteticky, lež analyticky. V gramatickom opise slovenčiny sa možnosť syntetického stupňovania väčšiny kvalifikačných adjektív rámcovo zachytáva, dosiaľ však na rozsiahlom materiáli súčasného jazyka uplatnenie tejto možnosti ukázané nebolo.

Tento moment vnáša do problematiky lexikografického zachytenia kategórie stupňovania širšiu otázku optimálneho výberu prostriedkov signalizácie, že ide o prídavné meno (resp. adverbium), ktoré takúto operáciu (sémanticky a „morfologicky“) umožňuje – uvádzanie druhého stupňa, využívané v pripravovanom slovníku slovenského jazyka, predstavuje len jednu z možností. Napr. v poľskej lexikografii možno nájsť širší diapazón využívaných prostriedkov od uvádzania druhého stupňa v rámci súboru zachytávaných tvarov pri tých prídavných menách, ktoré syntetické tvary pripúšťajú (*miękki, miękczy; miły, mili, milszy; wesoły, wesół, weseli, weselszy*, tak MSJP), cez komplexnejšie uplatnený pohľad, pri ktorom sa v adjektívnom hesle zaznačuje nielen možnosť tvoriť syntetické tvary, ale aj možnosť tvoriť analytické, opisné tvary (sw. opis.) a naopak, obmedzenie v tom prípade, keď ide o (vzťahové) adjektívum, ktoré sa nestupňuje (bez sw.), napr. *bliski, przm. -ka, -kie sw. bliższy; chwiejny -na, -ne sw. opis.; chwilowy -wa, -we bez sw.*, po spracovanie v ISJP, kde sa kombinuje informácia v rozpracovanej heslovej stati (*szeroki, -cy, szerszy*) s gramatickou informáciou ST vynesenou na okraj stĺpca: skratka ST bez uvedenia syntetického druhého stupňa v heslovej stati potom naznačuje, že adjektívum sa stupňuje analyticky. V úvode k slovníku sa pritom vo vzťahu k informácii nesenej gramatickou poznámkou ST hovorí, že reprezentuje nielen možnosť syntetického či analytického stupňovania, ale aj fakt, že stupeň intenzívnosti vlastnosti možno vyjadriť i pomocou prísloviek ako *veľmi, trochu, strašne*. Zaujímavý pohľad na rozličné spracovanie stupňovania, resp. gradácie anglických adjektív ponúka porovnanie jednotlivých časovo nie príliš vzdialených vydaní Collins Cobuild English Dictionary (1987; nové, prepracované vydanie 1995). V spracovaní prvého vydania sa adjektívam priraďuje „triedna príslušnosť“ ADJ CLASSIF, ADJ QUALIT a (samostatne vyčlenená) ADJ COLOUR, pričom v informácii o fungovaní kvalitatívnych adjektív sa uvádza, že môžu mať (na rozdiel od klasifikačných) „viac či menej kvality“, ktorú označujú, a preto sa môžu spájať s príslovkami ako *very, more, rather* a pod., naznačujú sa aj ich slovosledové špecifiká. Nové vydanie slovníka využilo inú subkategorizáciu, pričom podľa úvodných informácií v protiklade stoja ADJ ako nestupňované adjektíva a ADJ-GRADED, pri ktorých sa udáva, že niekedy sa využívajú s adverbiami alebo frázami ukazujúcimi stupeň (*a bit, enough, equally, less, more, most, very, particularly* atď.), mnohé z nich majú formy komparatívu a superlatívu, obyčajne tvorené príponami *-er, -est* (Cobuild 1987 túto súvzťažnosť s formami stupňov v úvode nespomína, pravda, v konkrétnych heslách sa v obidvoch vydaniach stupne prídavných mien zaznačujú, napr. *cool, cooler, coolest; smart, smarter, smartest* a pod.).

Aj širší pohľad na anglojazyčnú lexikografiu, konkrétne na rozličné typy učebných slovníkov angličtiny, ukazuje rozličné využívané lexikografické stratégie, medzi nimi aj postup vychádzajúci od stupňovateľnosti ako lexikograficky nezvýrazňovanej adjektívnej vlastnosti – s explicitnou poznámkou *no comp* v prípadoch, kde sa nerealizuje (porov. napr. McCorduck, 1993, s. 76n.). Z naznačených postupov je zrejmá možnosť lexikograficky reflektovať nie len druhý stupeň ako syntetický morfologický tvar, ale širšie spektrum súvzťažných morfo-syntaktických vlastností, ktoré sa spájajú s kvalifikačnosťou prídavného mena. Pri explicitnom uvádzaní 2. stupňa adjektív bez ďalších sprievodných gramatických poznámok naznačujúcich iné možnosti jeho intenzifikácie sa otázka ich zachytenia presúva do sféry dokladových spojení.

Praktické naplňanie zásady zaznamenávať v relevantných prípadoch komparatív prídavného mena je, pravda, napr. v porovnaní s rozšírením heslovej informácie o rodové tvary podstatne zložitejšie – náročný je v súvzťažnosti so stupňovaním lexikografický odraz hranice medzi vzťahovým a kvalifikačným významom, často prekračovanej v jazykovej praxi, porov. Nábělková, 1993; McCorduck tak spomína vyjadrenie J. Sinclaira o zložitosti uchopenia rozdielu medzi kvalitatívnymi, a teda stupňovateľnými adjektívami a klasifikačnými, nestupňovateľnými adjektívami pri práci na slovníku Cobuild (1987, s. 78); na problematickosť aplikácie východiskových zásad v jednotlivých prípadoch ľahko narazíme pri prechádzaní adjektívnymi heslami v rozličných slovníkoch. Ako lexikograficky problematická sa javí najmä sféra „stupňovateľných“, no v jednotlivých prípadoch reálne aj zriedka stupňovaných prídavných mien.

V MSJ sa pri prídavných menách uplatňuje stupňovateľnosť ako jedno z možných klasifikačných kritérií – adjektíva sa tak členia na 1) stupňované, ktoré „majú stálu kategóriu stupňovania“ (*veľký, ostrý, drevnatý, skúsený*), 2) stupňovateľné, ktoré nadobúdajú kategóriu stupňovania pri „pomknutí významu“ (*drevený, živý, detský*) a 3) nestupňovateľné, ktoré „nemôžu mať kategóriu stupňovania“ (*nahý, ročný, lipový, ovčí, susedov, matkin*) (MSJ, 1966, s. 197). MSJ zachytáva fakt, ktorý autor danej časti G. Horák explicitne formuloval aj na inom mieste, že „stupňovať možno takmer každé prídavné meno“ (Horák, 1962, s. 93), upozorňuje však na to, že v základnom význame sa primárne akostné adjektíva, ktoré vyjadrujú krajný – kvantitatívne nepremenný, absolútny – príznak, nestupňujú (*živý, mŕtvy, nebohý, nemý, slepý, bosý, holý, nahý, zdravý, chorý, cudzí, číry, prázdny*), pri významovom prehodnotení sa však aj tieto adjektíva, podobne ako primárne vzťahové adjektíva, môžu stať stupňovateľnými. Poznatky o formálnych aj funkčných špecifikách (vzostupného – zostupného, syntetického – analytického) stupňovania adjektív v slovenčine, aj v porovnaní s inými jazykmi, o fungovaní komparatívu a superlatívu v porovnávacej či absolútnej funkcii aj o ostatných prostriedkoch intenzifikácie možno nájsť v ďalších prácach (napr. Isačenko, 1954; Horecký, 1962; Buzássyová, 1979, 1984; Oravec – Bajzíková – Furdík, 1984; Nábělková, 1993). V reálnych komunikačných situáciách sa mnohé primárne nestupňované adjektíva v súvislosti s významovým posunom (*zimný – zimnejší, detský – detskejší, profesorský – profesorskejší*) či špecifickými komunikačnými funkciami (napr. intenzifikácia aj pri limitných adjektívach ako *optimálny – najoptimálnejší; minimálny –*

najminimálnejší) stupňovateľnými stávajú, pričom stupňovateľnosť pri konkrétnych adjektívach v súvislosti s lexikalizáciou v niektorom význame predstavuje komunikačne viac či menej bohato využívaný „trvalý morfologický dôsledok" významového obohatenia, pri iných v podstate aj len doterajšou jazykovou praxou nerealizovanú potenciu. Stupňovateľnými sa vzťahové adjektíva stávajú už vo význame charakteristickej vlastnosti, ktorý možno považovať za hranicu medzi vzťahovým a kvalifikačným významom (Nábělková, 1993), pričom niekedy práve textový výskyt adjektíva v komparatíve či superlatíve možno považovať za prejav jeho využitia v tomto význame. Na druhej strane však ani zreteľný významový posun od vzťahovosti ku kvalifikačnosti a lexikalizácia významu dovoľujúca vyčleniť novú samostatnú kvalifikačnú lexiu vždy automaticky stupňovateľnosť adjektíva neznamená. Povedané sa týka napr. primárne vzťahových adjektív s nadobudnutým významom farby – napokon, na daný fakt upozorňuje aj MSJ, podľa ktorej sa adjektíva ako *popolavý, kávový, ružový* podobne ako primárne (synchrónne nemotivované) prídavné mená stupňujú, kým adjektíva *tehlový, telový, gaštanový, pieskový, cviklový, smotanový, pomarančový, cyklámenový, tyrkysový, dúhový, perlový, mahagónový* atď. sa „zvyčajne nestupňujú" (MSJ, 1966, s. 213). Slovník by mal v opore o dostatočne reprezentatívny materiál ukázať, do akej miery takéto konštatovania v konkrétnych prípadoch platia. Faktom však je, že najmä pri menej frekventovaných prídavných menách stále ešte medzerovité materiálové zdroje nepredstavujú spoľahlivú základňu na posúdenie životnosti stupňovaných tvarov (tvary komparatívu, resp. superlatívu sa aj pri „stupňovaných adjektívach" niekedy ťažko dokladajú). Používateľ slovníka sa môže len dohadovať, či napr. aj v ISJP uvedenie gramatickej poznámky ST pri adjektívach ako *karmazynowy, morelowy, perlowy* a jej nezachytenie pri *czokoladowy, morski* v analogických farbových významoch (podobne ako v odlišných kvalifikačných konkretizáciách pri iných vzťahovo-kvalifkačných adjektívach, napr. *męski* ST oproti *ojcowski* bez takého označenia) odráža reálnu situáciu, a teda rozdiely vo fungovaní daných adjektív v poľštine, alebo je skôr dôsledkom analogických problémov pri lexikografickom spracovaní. Pri koncipovaní hesiel so „stupňovateľnými" adjektívami, resp. adjektívnymi lexiami možno počítať s „existenčnými diferenciami" aj pri typovo podobných, komunikačne (a súčasne konotačne) však rozdielne zaťažených adjektívach (napr. výrazná živosť syntetického stupňovania pri adjektíve *slovenský,* porov. vyjadrenia ako *pre mňa je Štúr „slovenskejší" než Kollár; slovenský film bude o to slovenskejší, o čo menej bude lipnúť na teritóriu; najslovenskejší politici; najslovenskejšie meno; najslovenskejšia PC hra na svete PACHO 98*, jeho doloženosť pri adjektívach ako *český, americký, anglický, ruský*, no len potenciálnosť pri mnohých iných adjektívach tohto typu; podobne napr. bohatá doloženosť stupňovania pri adjektívach *futbalový, hokejový* oproti zriedkavejším výskytom či len potenciálnemu stupňovaniu pri adjektívach odvodených od názvov iných športov a pod.). Dostávame sa tak zase k aktuálnej otázke lexikografického zachytávania či nezachytávania aj potenciálnych tvarov. Prijaté riešenie predpokladá – podobne ako aj pri ostatných otázkach – zreteľnú formuláciu v úvodnej časti slovníka, pričom by aj všeobecné pravidlá stupňovania mali pri adjektívnej paradigmatike dopĺňať paradigmy skloňovacích vzorov.

Otcov?

Medzi nestupňovanými adjektívami sa v gramatickom opise uvádzajú druhové a individuálne privlastňovacie prídavné mená. Kým druhové prídavné mená naše slovníky tradične spracúvajú (patrili medzi hniezdované vzťahové deriváty, pripravovaný slovník ich zachytáva ako samostatné heslá), individuálne privlastňovacie mená predstavujú špecifický lexikografický problém. Je zrejmé či zjavné, že naša „synchrónna" lexikografia individuálne privlastňovacie mená obchádza; prídavné mená ako *otcov, bratov, matkin, autorov, učiteľov, susedkin, vrátničkin* a pod. sa vo výkladových slovníkoch súčasného jazyka (na rozdiel napr. od Historického slovníka slovenského jazyka) nespracúvajú, nezachytávajú ich ani PSP. Bez hlbšieho zachádzania do ich sémantických a funkčných špecifík (napr. funkčnej blízkosti k pádu podstatného mena bez predpokladov špecifického adjektívneho „vlastnostného" významového vývinu, porov. napr. Nábělková, 1993; z lexikografického aspektu v češtine napr. Fiedlerová, 1981) však v súvislosti s našou témou treba rámcovo pripomenúť, že predsa ide o adjektívnu kategóriu, ktorá sa ako taká vyčleňuje a spracúva v našich gramatických a aj slovotvorných opisoch (porov. Horecký, 1971; Ondrus – Horecký – Furdík, 1980), učí sa v škole – no pre používateľa slovenčiny v podstate mätúco (bez vysvetlenia) absentuje v slovníkovom spracovaní. Vzhľadom na produktívnosť tvorenia individuálnych prídavných mien a v podstate vysokú frekvenciu ich využitia v slovenčine možno ich spracovanie vo výkladovom slovníku chápať ako „kompletizovanie" lexikografického predstavenia slovenskej adjektívnej lexiky (ako je známe, adjektíva tohto typu sú v súčasných slovanských jazykoch výrazne diferencovane funkčne zaťažené, pričom v slovenčine je ich funkčné zaťaženie vysoké, porov. napr. Isačenko, 1954; Vachek, 1954; Piťha, 1991; Nábělková, 1993; Ďurovič, 2000). Napr. v bulharskej, ruskej či poľskej lexikografii sa so spracovaním adjektív tohto typu možno stretnúť – vzhľadom na ich synchrónnu neproduktívnosť s obmedzením tvorenia len od niektorých typov substantív (porov. napr. Běličová, 1998) je to však v porovnaní s našou situáciou kvantitatívne okrajovejší problém.

Syntagmatika (syntaktická funkcia, valencia)

Okruh otázok priemetu „paradigmatických" adjektívnych kategórií do lexikografického spracovania naznačený v týchto poznámkach treba doplniť o syntagmatické gramatické charakteristiky, o (tradične v našom gramatickom i lexikografickom opise len stručne reflektovanú) problematiku syntaktických funkcií adjektíva (predurčenosť na využitie v atributívnej a predikatívnej aj doplnkovej pozícii oproti obmedzeniu fungovania v niektorej z nich), ako aj o problematiku adjektívnej valencie, dosiaľ v našich slovníkoch v rámci gramatického aparátu explicitne nezaznačovanej a nezachytávanej celkom systematicky ani v exemplifikácii, ktorá však nie je podrobnejšie spracovaná ani v jestvujúcich gramatických opisoch slovenčiny (stručne, pritom však dosť na to, aby sa ukázal aj vývinový aspekt problému, sa adjektívna väzba zachytáva v MSJ, 1966; porov. aj Oravec – Bajzíková – Furdík; Oravec 1976; 1977; viac pozornosti adjektívnej valencii venuje súčasná česká lingvistika, porov. napr. Piťha, 1982; Prouzová, 1983; Panevová, 1989). Nový výkladový slovník slovenčiny – analogicky postupu pri slovesách a substantívach

– s explicitným zachytením valencie pri prídavných menách (aj pri adverbiách) počíta.

Zámer komplexnejšie a explicitnejšie spracovať gramatický aparát prídavného mena vo výkladovom slovníku podmieňuje teda prijatie lexikografických riešení, ktoré v doterajšom gramatickom opise nachádzajú nerovnaké „zázemie“ – od rozhodnutia, ktoré z tvarov ako reprezentantov adjektívnej deklinácie je najúčelnejšie plošne uvádzať pri adjektívnom heslovom slove, po náročnejšiu problematiku zachytenia charakteristík vlastných jednotlivým adjektívnym lexémam či aj len lexiám v nerovnakej miere, ktoré v teoretickej reflexii nachádzajú síce rámcovú oporu, no pri ktorých je spracovanie konkrétnej adjektívnej lexiky v lexikografickom opise často ťažšie uchopiteľné. Aplikovanie prijatých riešení má perspektívne predstavovať podklad aj pre ďalšie teoretické spracovanie. Pri naplnení predstáv koncepcie pripravovaného slovníka (s dopracúvaním konkrétnych otázok pri koncipovaní a redigovaní hesiel) by tak nový výkladový slovník v opore o doterajšie a súčasné teoretické videnie a lexikografickú teóriu aj prax, v neposlednom rade v opore o bohatý lexikálny materiál (najmä z elektronických textových zdrojov) mal priniesť nové lexikografické predstavenie slovenských prídavných mien, využiteľné nielen na praktické ciele používateľov slovníka, ale aj ako článok v reťazi ich ďalej rozvíjateľného teoretického poznania.

LITERATÚRA

BALÁŽOVÁ, Ľ. – ZAMBOROVÁ, M.: Rozšírenie gramatického aparátu substantív v Slovníku súčasného slovenského jazyka. (Súvzťažnosť gramatických údajov a lexikálno-sémantických skupín.) In: Lexicographica ’99. Ed. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: Veda 2001, s. 161 – 170.

BĚLIČOVÁ, H.: Nástin porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských. Praha: Karolinum 1998. 222 s.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Príspevok k vymedzeniu neutralizácie v kategórii stupňovania. In: Jazykovedný časopis, 1979, roč. 30, č. 1, s. 6 – 17.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Špecifiká stupňovania v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 13. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s. 135 – 150.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Z koncepčnej a realizačnej problematiky nového výkladového Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 1999(a), roč. 64, č. 6, s. 321 – 331.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Dinamika v slovoobrazovaniji (diachronnyj i sinchronnyj aspekty). In: Neue Wege der slawistischen Wortbildungsforschung. Ed. R. Belentschikow. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999(b), s. 217 – 225.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálnych jednotiek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrákt). In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Red. O. Martincová – J. Světlá. Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 9 – 19.

Collins Cobuild English Language Dictionary. Ed. J. Sinclair. Harper Collins Publishers 1987.

Collins Cobuild English Language Dictionary. New edition. Ed. J. Sinclair. Harper Collins Publishers 1995.

ČERMÁK, F.: Paradigmatika a syntagmatika slovníku: problémy a možnosti. In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 4, s. 264 – 294.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

ĎUROVIČ, Ľ.: Vágnosť ako zadanie? (O slovenských vzťahových adjektívach a slovenskej NP). In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, 2000, s. 348 – 357.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.

FIEDLEROVÁ, A.: Denominativní vztahová adjektiva ve Staročeském slovníku. In: Listy filologické, 104, 1981, s. 212 – 221.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.

HORECKÝ, J.: Poznámka o využití superlatívu. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 6, s. 346 – 349.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kolektív: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 429 s.

Inny słownik języka polskiego. Ed. M. Gańko. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 2000.

ISAČENKO, A. V.: Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii so slovackim. Morfologija. 1. Bratislava: Izdateľstvo Slovackoj akademii nauk 1954. 385 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Ed. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1989. 592 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

Mały słownik języka polskiego. Ed. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1969.

Manuál lexikografie. Ed. F. Čermák – R. Blatná. Jinočany: H&H 1995. 282 s.

Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 566 s.

McCORDUCK, E. S.: Grammatical Information in ESL Dictionaries. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1993.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

MUGDAN, J.: Information on Inflectional Morphology in the General Monolingual Dictionary. In: Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. An International Encyklopedia of Lexicography. Ed. F. J. Hausmann – O. Reichmann – H. E. Wiegand – L. Zgusta. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1989, s. 518 – 525.

NÁBĚLKOVÁ, M.: K niektorým aspektom expanzie vzťahových adjektív v súčasnej slovenčine. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Ed. J. Horecký. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 62 – 68.

NÁBĚLKOVÁ, M.: Vzťahové adjektíva v slovenčine. Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych derivátov. Bratislava: Veda 1993. 208 s.

NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovotvorná potencialita a lexikálna norma. (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku.) In: Ondrejovič, S. (ed.): Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Bratislava: Veda 1997, s. 252 – 267.

ONDRUS, P. – HORECKÝ, J. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

ORAVEC, J.: Genitívne väzby pri adjektívach. In: Kultúra slova, 1976, roč. 10, č. 9, s. 300 – 305.

ORAVEC, J.: Datív pri adjektívach. In: Kultúra slova, 1977, roč. 11, č. 6, s. 197 – 202.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk.

Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.
Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 1998. 576 s.
PANEVOVÁ, J.: Ještě k teorii valence. In: Slovo a slovesnost, 1998, roč. 59, č. 1, s. 1 – 14.
PIŤHA, P.: K otázce valence u adjektiv. In: Slovo a slovesnost, 1982, roč. 40, č. 3, s. 113 – 118.
PIŤHA, P.: K popisu přivlastňovacích adjektiv I. In: Slovo a slovesnost, 1991, roč. 52, č. 1, s. 4 – 9.
PIŤHA, P.: K popisu přivlastňovacích adjektiv II. In: Slovo a slovesnost, 1991, roč. 52, č. 2, s. 81 – 88.
PROUZOVÁ, H.: K valenčním vlastnostem primárních adjektiv v češtině. In: Slovo a slovesnost, 1983, roč. 44, č. 4, s. 265 – 274.
Slovník slovenského jazyka. Ed. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.
VACHEK, J.: K problematice českých posesivních adjektiv. In: Studie a práce lingvistické. I. K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1954, s. 171 – 189.
ZAUNER, A.: Praktická príručka slovenského pravopisu. 3. vyd. Bratislava: Obzor 1966.

Zámená v gramatickom systéme slovenčiny a v komunikácii

EUGÉNIA BAJZÍKOVÁ

Zámená patria v systéme slovných druhov i v procese komunikácie k jedným z najzaujímavejších slov, i preto im patrí osobitné postavenie v tomto systéme.

V našich výskumoch sú zaujímavé v prvom rade ako základné jazykové prostriedky spájateľnosti textu – ako konektory –, čiže realizácia tohto slovného druhu v procese komunikácie, to po prvé, pričom „sa odhaľuje“ aj odlišné fungovanie jednotlivých druhov zámen pri výstavbe textov, čo spätne pôsobí na ich základnú charakteristiku, to po druhé. Tu by sme odcitovali pre jazykovedné bádanie slová E. Paulinyho: „čo je v jazykovom systéme ako v abstrakcii, prejavuje sa v používaní prostriedkov jazykového systému pri dorozumievaní“ (1958, s. 25) a opačne. To samozrejme platí tiež o zámenách.

Preto si v príspevku všimneme hodnotenie zámen vo vzťahu k „pomenovanej“ objektívnej realite, čo určuje ich postavenie v slovnodruhovom jazykovom systéme, a jednak ich realizáciu v procese komunikácie, v jazykovej komunikácii, teda v texte (písanom a hovorenom). Všeobecne možno o zámenách konštatovať, že sa v morfologickom systéme slovenčiny zaraďujú hlavne medzi plnovýznamové slovné druhy, hoci v slovakistickej literatúre nájdeme názory aj o inom, resp. aj o neurčitom zaradení tohto slovného druhu v rámci ostatných slovných druhov.

Ak vychádzame pri zaraďovaní slov do slovných druhov z troch tradičných kritérií, teda z lexikálneho čiže sémantického hľadiska, potom z hľadiska morfologického a syntaktického, v posledných dvoch kritériách majú zámená také postavenie ako iné plnovýznamové slovné druhy, keďže sa morfologicky a syntakticky realizujú zhodne s tými základnými (a plnovýznamovými) slovnými druhmi, v ktorých polohách sa v komunikácii (písanej alebo ústnej) nachádzajú. Odlišnosť zámen od plnovýznamových slovných druhov je v prvom vymedzujúcom základnom kritériu – v ich sémantike.

Už E. Pauliny vo svojom fundamentálnom príspevku o slovných druhoch (1958, s. 22) zámená zaraďuje k štyrom základným plnovýznamovým slovným druhom (substantívam, adjektívam, adverbiám a slovesám), ale len konštatujúcim slovíčkom s e m : „Sem (myslí tým k uvedeným štyrom plnovýznamovým slovným

druhom, pozn. autorky) sa priraďujú ešte zámená, ktorých spoločnou sémantickо-syntaktickou črtou je, že formálne (syntagmaticky) nahrádzajú substantívum, adjektívum a adverbium (teda tri plnovýznamové slovné druhy, pozn. autorky) a poukazujú na ne". Pri odlišovaní jednotlivých slovných druhov volil autor sémantické a syntaktické kritérium. Pre komunikatívnu funkciu zámen uvádza 2 funkcie: nahrádzanie a poukazovanie.

Osobitné postavenie zámen v systéme slovných druhov sa odráža v ich výklade v akademickej Morfológii slovenského jazyka (1966) vyčlenením tohto slovného druhu do samostatnej roviny deiktických pomenovaní (s. 27) na základe lexikálnej stránky ako základného delidla, t. j. všeobecného lexikálneho významu toho-ktorého slovného druhu, a tým aj vylúčením zámen z roviny kvalitatívnych pomenovaní, kde uvedená Morfológia zaraďuje ostatné (tri) plnovýznamové slovné druhy (bez čísloviek). Napriek tomuto „samostatnému" hodnoteniu zámená sa v rámci slovných druhov v ďalšej časti akademickej Morfológie nakoniec zaraďujú k autosémantickým slovným druhom (s. 31) na základe toho, že sa pri nich rozlišuje lexikálny a gramatický význam (tamže), hoci sa uvádza, že majú (teda z lexikálneho hľadiska) len všeobecný význam, keďže javy skutočnosti označujú, zriedkavejšie naznačujú ukazovaním alebo odkazovaním na ne (s. 233).

Zámená sú všeobecné pojmy neoznačujúce nič konkrétne. Takto sa hodnotia v Slovenskej gramatike (V. vyd., 1968, s. 213), keďže v procese komunikácie iba naznačujú alebo poukazujú na osoby, vlastnosti atď. Napriek uvedenému – neoznačujú nič konkrétne – sa zaraďujú aj v tejto gramatike k plnovýznamovým slovným druhom s dvoma komunikatívnymi funkciami.

J. Oravec pri zámenách patriacich k plnovýznamovým slovným druhom v zborníku Kapitoly o slovenčine (1976) konštatuje, že: „Zámená sa ku všetkým autosémantickým slovám stavajú do opozície v tom zmysle, že javy mimojazykovej skutočnosti nepomenúvajú, ale na ne ukazujú, teda označujú javy skutočnosti inou ‚technikou'" (s. 53). Pri zámenách J. Oravec uvádza ako synonymné funkcie ukazovanie a označovanie.

E. Pauliny vo svojej poslednej gramatike (1981, s. 129) vyzdvihuje zástupnosť zámen (ako ich sémantickú črtu) a funkciu poukazovania (ako ich komunikatívnu realizáciu), všetko vo vzťahu k podstatným menám, prídavným menám a príslovkám. Zámená hodnotí ako plnovýznamové slovné druhy. Z pôvodných dvoch funkcií uvádzaných autorom predtým ostala len jedna funkcia – poukazovať na niečo.

Odlišne vo vzťahu k predchádzajúcim konštatovaniam sa stavia k zámenám F. Miko (1980, s. 62), a to ako k pomocným slovám (dokonca ako k „slovciam"), keďže samy osebe nemajú informačnú hodnotu a ich funkcia je čisto odkazovacia. Vo svojom výklade o slovných druhoch, v ktorom uznáva štyri druhy javov pomenovaných plnovýznamovými slovami – podstatné mená, prídavné mená, slovesá a príslovky – autor vysvetľuje, že v podstate vychádza z Paulinyho, pričom navyše pridáva (ako sám konštatuje) ich prevod (teda slovných druhov) do konkrétnej roviny. Pri zámenách uvažuje len o jednej funkcii – o odkazovacej.

Do systému pomocných slovných druhov na základe „všeobecného gramatického významu poukazovania" zaradil zámená ešte pred F. Mikom P. Ondrus (1978, s. 84), poukazujúc len na túto jednu vymedzujúcu funkciu pronomín.

V našej definícii zámen (Bajzíková, 1988) tiež hovoríme o zámenách ako o slovách so všeobecným významom a tiež ich zaraďujeme k plnovýznamovým slovným druhom. Najprv však uvedieme niekoľko poznámok k ich „zámennému pomenovaniu“ objektívnej reality. Pri zámenách na základe výskumov v textovej lingvistike, keďže pronominá hodnotíme najmä z hľadiska realizácie pri výstavbe textu, uvádzame zásadne dve základné funkcie zámen. Ide o funkciu ukazovaciu (exoforickú), mimotextovú, pri ktorej je bezprostredný vzťah k javom objektívnej reality, a o funkciu odkazovaciu, vnútrotextovú. Táto vnútrotextová funkcia sa realizuje v texte ľavostranne, anaforicky a pravostranne, kataforicky. Ukazovanie a odkazovanie, teda obidve funkcie, ktoré skúmame v textovej lingvistike, uvádza aj akademická Morfológia ako formy naznačovania (nie priameho pomenovania) javov skutočnosti. Pri uvedených funkciách zámen, ktoré tu nie je možné ďalej vysvetľovať, opísať atď., ide v podstate o kategóriu deiktičnosti tohto slovného druhu, čo nás vedie spätne k spomínanému osobitnému vymedzeniu zámen v akademickej Morfológii slovenského jazyka – ako k samostatnej rovine deiktických pomenovaní javov, ako k deiktickým slovám. Na základe kategórie deiktičnosti – ako osobitnej sémantickej črty – zámená nepatria k plnovýznamovým ani k pomocným slovným druhom. Týmto naším konštatovaním by sa potvrdzovalo, že sémantická stránka slova stále ostáva primárnym kritériom – čiže základným princípom – pri jej zaradení do systému tak dávnej kategórie, ako je kategória slovný druh.

Je známe, že zámená ako deiktiká, ktoré sú „vnútri“ svojho systému veľmi rôznorodým slovným druhom, nechovajú sa, resp. nerealizujú rovnako v jazykovej komunikácii, preto základné definície zámen nezahŕňajú podstatu všetkých druhov zámen pri ich tradičnom delení na osobné, ukazovacie, opytovacie atď.

Na vyššie uvedené konštatovanie výberovo poukážeme príkladom z neurčitých zámen (NZ). Z hľadiska textovej lingvistiky pri výstavbe textu neplatí o NZ jednak všeobecné konštatovanie (základná definícia) o zámenách a jednak úplne neplatí ani „hodnotenie“ neurčitých zámen definíciou v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 293): „predstavu o osobe, veci, vlastnosti, kvantite a okolnosti neurčujú presne ani v kontexte“. Odlišnosť realizácie NZ pri výstavbe textu v porovnaní s inými zámenami vyplýva z toho, že tento druh zámen sa v komunikácii môže (ale nemusí) realizovať dvojako. Hovoríme potom o jednostupňovej alebo dvojstupňovej sémantike. Pri prvom stupni NZ napr. pri zámene NIEKTO určuje dané zámeno osobu len všeobecne, ako osobu, že ide o osobu vôbec, a preto hovoríme o substantívnom zámene, ale táto osoba sa vtedy v texte neidentifikuje: *Niekto prešiel popod naše okná*. V takomto prípade platí, že NZ označuje neurčitosť a spĺňa definovanie NZ. Prvotná charakteristika NZ je tu všeobecnosť. Pri druhom stupni, ak sa tento stupeň v texte realizuje, „odhalí sa“ sémantika tým, že dané zámeno sa determinuje substantívom, deiktikum sa nahradí substantívom: *Niekto zaklopal na dvere. Vošiel náš sused.* Táto sekundárna identifikácia NZ *(niekto – sused)* najčastejšie sa v texte realizuje pravostranne. Tak vzniká druhotná charakteristika NZ – a to je už identifikácia. Je to postup od všeobecnosti k identifikácii.

Pri skúmaní (všetkých) zámen v textovej lingvistike sa ukazuje, že sa treba venovať ich zaradeniu v systéme slovných druhov na základe základného princípu –

sémantiky a jednotlivé druhy zámen presnejšie špecifikovať na základe toho, ako odlišne „sa správajú“ čiže realizujú vo funkcii prostriedkov spájateľnosti v texte. Preto je potrebné zámená osobitne definovať zo systémového i textového či komunikatívneho hľadiska, resp. obidve tieto hľadiská spájať.

LITERATÚRA

MIKO, F.: Súčasná jazykoveda a možnosti modernizácie jazykového vyučovania. In: K modernizácii vyučovania slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 201 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

ONDRUS, P.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 187 s.

ORAVEC, J.: Podstata morfológie. In: Kapitoly o slovenčine. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976. s. 51 – 58.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 232 s.

PAULINY, E.: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha: Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18 – 28.

PAULINY, E. – RUŽIČKA, J. – ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 596 s.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.

Tzv. gramatické slová v morfológii a v syntaxi

MÁRIA ŠIMKOVÁ

V slovenskej lingvistickej tradícii je zaužívané spoločné označovanie predložiek, spojok a častíc ako gramatických slov, čo súvisí s vymedzovaním ich významu ako gramatickej funkcie (podrobnejšie Šimková, 2001a). V niektorých prácach nachádzame aj pomenovanie pomocné, služobné slová, ktoré bolo veľmi frekventované v klasickej sovietskej lingvistike. Toto pomenovanie odráža jednu z vlastností predložiek a spojok – pomáhanie pri tvorbe tvarov a skladov –, ale súčasne istým spôsobom odráža aj postavenie daných slovných druhov (vrátane častíc) v gramatických teóriách i v školskej praxi. Vo vývine lingvistických teórií sa napr. s časticami ako so samostatným slovným druhom až do polovice 20. storočia ani nepočítalo, v školskej praxi na ne zvyčajne neostáva čas, nepovažujú sa za natoľko dôležité ako napr. podstatné a prídavné mená, resp. na ich dobrý výklad chýbajú primerané vedecké opisy (to platí opäť najmä o časticiach). Pritom vieme o frekventovanosti týchto slov v komunikácii, vieme, ako dokážu meniť význam výpovede/komunikátu, ako veľmi ich treba poznať pri výučbe cudzích jazykov. V neposlednom rade vieme o rôznych ťažkostiach a potrebách pri ich lexikografickom opise. Predložky, spojky a častice pre svoju mnohovýznamovosť al. mnohofunkčnosť vyžadujú mnoho pozornosti aj pri potenciálnej príprave nového gramatického opisu nášho jazyka. Ich špecifické vlastnosti by sa mali brať do úvahy už pri tvorbe koncepcie a teoretických východísk.

Prvým problémom, s ktorým sa pri tom stretneme, bude pomenovanie, resp. skupinové označenie predložiek, spojok a častíc. V Morfológii slovenského jazyka (1966; ďalej MSJ) sa slovná zásoba rozčleňuje do 5 rovín – na 4. rovine sa nachádzajú gramatické výrazy (s. 27), z ktorých „sa prepozície vyčleňujú ako vyjadrenia determinatívnych vzťahov medzi slovami; konjunkcie ako vyjadrenia koordinatívnych a determinatívnych vzťahov medzi slovami, vetnými členmi alebo vetami; častice napokon ako vyjadrenia zaraďovacích vzťahov medzi podávateľom a javmi skutočnosti“ (s. 28). V Encyklopédii jazykovedy (1993, s. 405) sa medzi troma základnými skupinami slov uvádzajú „2. slová-morfémy“ ako „útvary bez vetnočlenskej funkcie, ale majúce gramatický význam. To sú synsémantické a synsyntagmatické slová čiže gramatické slová, t. j. predložky, spojky a častice“. Nepoznáme ani jednu slovakistickú štúdiu či odbornú gramatickú príručku, v ktorej by sa prezentoval iný názor. Nepopierame, že predložky pomáhajú pri tvorbe morfologických tvarov slov, pomenúvajú morfologické vzťahy, teda môžeme o nich

hovoriť ako o gramatických slovách na morfologickej rovine, spojky pomáhajú pri tvorbe syntagmatických, vetných a súvetných konštrukcií, pomenúvajú syntaktické vzťahy, teda môžeme o nich hovoriť ako o gramatických slovách na syntaktickej rovine. No častice neovplyvňujú ani tvorbu tvarov, ani tvorbu konštrukcií (s výnimkou zriedkavých prípadov typu želacích častíc tvorených pomocou nesamostatnej častice *-by*, ktoré vyžadujú konkrétny tvar slovesa: *Kiežby prišiel!*), nepatria primárne ani morfologickej, ani syntaktickej rovine. O časticiach by sme mohli povedať, že pomenúvajú sémantické príznaky (slov, syntagiem, viet) a textovo-komunikačné vzťahy, teda že sú to sémantické a textovo-komunikačné slová.

Členenie slovných druhov na skupiny sa odvíja od koncepcie gramatického opisu. Napr. autori akademickej Mluvnice češtiny. 2 (1986) ponechali pre prvé štyri slovné druhy (podstatné mená, slovesá, prídavné mená a príslovky) pomenovanie základné slovné druhy, ostatné označili ako nezákladné slovné druhy, a to nadstavbové (zámená, číslovky a citoslovcia) a nesamostatné (predložky, spojky, častice). Funkčný pohľad na systematiku slovných druhov exponuje napr. poľský lingvista M. Grochowski (1986, 1997), keď všetky neohybné slovné druhy analyzuje v rámci jednej skupiny ako tzv. funkčné slová predovšetkým na základe syntakticko-spájateľnostných kritérií a funkcií jednotlivých skupín slov vo výpovedi. Zoskupovanie všetkých nezákladných slovných druhov do jednej veľkej skupiny a ich prípadné triedenie podľa kritérií zodpovedajúcich aktuálnej metodológii je typické pre západoeurópske filológie (nemecký, taliansku, španielsku).

Ak sa v novom morfologickom opise slovenského jazyka bude vychádzať z tradičnej 10-člennej slovnodruhovej sústavy, zrejme bude potrebné uvažovať o zmene pomenovaní jednotlivých nadslovnodruhových zoskupení tak, aby to zodpovedalo ich vnútornej povahe i fungovaniu v komunikácii.

Druhý okruh problémov sa bude týkať princípu gramatického opisu tzv. gramatických slov. V našich doterajších opisoch, morfologicko-syntaktických, ale aj lexikografických, sa pri gramatických slovách postupuje v podstate od výrazu k funkcii, k použitiu, postaveniu vo vete, výpovedi, komunikácii (pri príprave výkladu sa postupuje opačne: od funkcie, použitia k výrazu). Pri predložke sa zvyčajne uvádza, s akým pádom sa spája. Spojka sa charakterizuje podľa toho, v akom type viet sa nachádza (podmetová, predmetová, doplnková a pod.). Častice sú „systematizované“ značne nesystematicky, najmä ak porovnáme morfologický a lexikografický opis (porov. Šimková, 2001b). Základná otázka, ktorá nie je v slovenskej jazykovede celkom vyriešená, aspoň podľa zaužívaných definícií, je, či chápeme predložky, spojky a častice ako samostatné slová-pomenovania s vlastným lexikálnym významom, alebo ako nesamostatné slová-nepomenovania, prípadne ešte nejako inak. Viacerí bádatelia sa v súčasnosti venujú sémantickým analýzam týchto slov (porov. napr. Čermák, 1996, resp. kognitívne orientované výskumy). Ak už morfémy charakterizujeme ako najmenšie nositeľky významu (alebo funkcie, pričom morfémy s funkciou sú taxatívne vymedzené), bolo by potrebné viac sa pristaviť pri tom, akým vnútorným obsahom disponujú napr. častice ako slová neraz zložené z viacerých morfém schopných niesť význam. Pravda, niektoré slová zaraďované medzi častice by mohli patriť aj medzi morfémy-nositeľky funkcie: kondicionálové *by*, negujúce *ne-/nie*, spôsobové *po* v type *hovoriť po slovensky*, všet-

ky nezámenné použitia *sa / si* a pod. Tu treba, pochopiteľne, veľmi zvážiť všetky zmeny týkajúce sa slovnodruhovej príslušnosti týchto slov, no súčasne využiť vhodnosť času, t. j. korelovať zmeny v gramatickom prístupe s pripravovaným lexikografickým opisom, aby sa tak ľahšie a plynulejšie dostali do povedomia používateľov jazyka.

Tretí okruh problémov je miera opisu tzv. gramatických slovných druhov v jednotlivých častiach gramatiky, ak uvažujeme o klasickej dvojrovinovej sústave. Predložky, spojky a častice sa nezaraďovali vždy do morfológie, opisovali sa aj v rámci syntaxe – taký postup bol napr. v sovietskej lingvistike, ale i vo viacerých slovenských gramatických príručkách koncipovaných a/alebo vydávaných okolo polovice minulého storočia. Ak zúžime morfológiu na flexiu, tak neohybné slovné druhy do nej skutočne nepatria. Ak sa podrobnejšie pozrieme na syntaktické, lepšie povedané výpoveďové, komunikačné funkcie prísloviek, predložiek, spojok, častíc a citosloviec, tak zistíme, že sa v mnohom prekrývajú a možno by naozaj bolo vhodnejšie nahradiť klasickú slovnodruhovú sústavu podobným funkčno-komunikačným triedením, aké uplatňuje napr. spomínaný M. Grochowski. Žiaľ, na toto nemáme zatiaľ v slovenskom jazykovednom výskume dostatočné množstvo analytických opisov napr. druhotných predložiek, spájacích výrazov, ale ani napr. funkcií častíc v aktuálnom členení výpovede. Pritom práve v týchto slovných druhoch zaznamenávame v súčasnosti veľmi výraznú dynamiku tak v (zahraničných) teoretických prístupoch, ako aj v náraste počtu slov a ich významov prostredníctvom slovotvorby a slovnodruhových prechodov. Mnohé lexémy sa napr. stali slovnodruhovo homonymnými v procese resémantizácie podstatných mien a neurčitých slovesných tvarov na druhotné predložky alebo na spájacie výrazy či príslovíek a iných slovných druhov na častice, resp. následkom odštiepenia časticového významu z ich pôvodnej významovej štruktúry. Príkladom môžu byť príslovky miery a sémy množstva, frekvencie, intenzity, približnosti.

V slovenčine v súvislosti s mierou či intenzifikáciou donedávna nebol problém (upozornili sme naň v štúdii r. 1997): význam kvantitatívnosti i kvantifikácie/intenzifikácie sa primárne prisudzoval príslovkám bez ohľadu na syntagmatiku a sémantiku. Pojem intenzifikačné častice (Příruční mluvnice češtiny, 1995, s. 359 – 360) sa v typológii J. Mistríka v MSJ nevyskytuje, príslušné lexémy autor začleňuje medzi častice vytyčovacie, a to do všetkých troch podskupín – častice hodnotiace, vysvetľovacie, zdôrazňovacie. Posledná podskupina by podľa názvu mohla korešpondovať s intenzifikáciou, ale zdôrazňovanie je oveľa širšie, takže medzi zdôrazňovacie patria v MSJ napr. častice *aj, ba, hlavne, len, nevyhnutne, takrečeno* (MSJ, s. 750 – 751).

Pri klasických príslovkách miery (napr. *hodne, silno, úplne, čiastočne, značne, ohromne; dosť, trocha, príliš, kúsok, sčasti)* sa o možnej slovnodruhovej homonymii s časticami doteraz neuvažovalo (výnimku tvoria lexémy *celkom* a *vôbec)*, no medzi časticami sa nachádza pomerne veľká skupina, pri ktorej sa napriek ich teoreticky proklamovanej neplnovýznamovosti uvádza v lexikografických opisoch schopnosť vyjadrovať rozličné odtienky miery od najvyššej, krajnej miery cez približnosť až po najmenšiu kvantitu (napr. *aspoň, najviac(ej), čo, čím, až; asi, približne, okolo; prinajmenej)*. Nemali by byť pochybnosti o príslušnosti týchto lexém

k časticiam v prípadoch, keď sa pri nich iné slovnodruhové zaradenie nevyskytuje *(aspoň, asi),* resp. nie sú „konflikty“ s príslovkou miery, pretože dané slovo je homonymné s iným(-i) slovným(-i) druhom(-hmi): *čo, čím, až.* Ostávajúce lexémy *(najviac(ej), okolo, približne, prinajmenej)*, ktoré sa v súčasných slovenských slovníkoch vykladajú aj ako príslovky, aj ako častice, by nám mohli spolu s prenesenými významami miery pomôcť pri riešení delimitácie medzi týmito slovnými druhmi. Ide o slovnodruhové homonymá v nasledujúcom rozložení:

	SSJ	VSRS	KSSJ
najviac(ej)	prísl.	prísl.	I. čísl. i prísl.; II. čast.
okolo	I. predl.; II. prísl.; III. čast.	[1] predl.; [2] prísl.	I. prísl.; II. predl.; III. čast.
približne	prísl.	prísl.	I. prísl.; II. čast.
prinajmenej	prísl.	prísl.	čast.

(SSJ: Slovník slovenského jazyka, 1959 – 1968; VSRS: Veľký slovensko-ruský slovník, 1979 – 1995; KSSJ: Krátky slovník slovenského jazyka, 1997)

Samostatne stojaca lexéma *najviac* azda najskôr evokuje, že ide o 3. stupeň prísloviek alebo neurčitých číslovíek *veľa, mnoho.* Ako výlučnú príslovku ju uvádza SSJ i VSRS, pričom v prvom význame sú v obidvoch slovníkoch číslovkové výklady i doklady: SSJ – najväčšie množstvo: ... *tých je najviac;* VSRS – *on dostal najviac hlasov.* V druhom význame je v obidvoch slovníkoch príslovkové použitie lexémy *najviac* vo význame *najčastejšie (najviac sa používa ...)*, čo je síce morfologicky príslovka *(často)*, no už nie s príznakom množstva, ale s príznakom frekvencie. Prvý a druhý význam, ktorý je v KSSJ explicitne slovnodruhovo označený, no zahrnutý pod jeden výklad (číslovka i príslovka), teda diferencuje iba významový odtienok, ktorý však je schopný (pod vplyvom lexikálneho významu prísudkového slovesa) spôsobiť slovnodruhovú zmenu: čísl. *koľko* hlasov dostal? *najviac, veľa, veľmi veľa* – prísl. *ako* často sa používa? *najviac, najčastejšie*. Zaujímavý je doklad na príslovku *najviac* v SSJ: *Snívali zasa len o jedle, najviac o chlebe.* Miesto *najviac* by mohlo byť *najčastejšie,* ale spolu s príznakom frekvencie (ako často?) je v kontexte celého súvetia a situácie rovnocenná aj (objektívna/objektivizovateľná) kvantita (koľko?), aj (subjektívne) zdôrazňovanie, intenzifikácia: *najmä, predovšetkým.* Malo by byť *najviac* v tomto použití azda číslovkou *(veľa)* alebo by mohlo byť aj časticou? Keby na tom istom mieste stáli lexémy *najmä, predovšetkým,* označili by sme ich za príslovky?

*veľa o chlebe.
Snívali zasa len o jedle, najviac, najčastejšie o chlebe.
najmä, predovšetkým o chlebe.

Pokus dosadiť do daného kontextu číslovku *veľa* ukazuje, že tvar *najviac* nie je odvodený od číslovky; môže byť 3. stupňom príslovky pri elidovanom prísudku *(najviac snívali o chlebe)*, ale môže byť aj vo význame častice, ako ukazuje substitúcia jednoznačnými (slovnodruhovo nehomonymnými) časticami *najmä* a *predovšetkým*. Časticový význam lexémy *najviac* môžeme nájsť aj na iných miestach.

VSRS má oproti ostatným slovníkom doložený tretí význam príslovky *najviac(ej)* ako *maximálne: najviac trikrát denne.* O slovnodruhovej príslušnosti výrazu *maximálne*, ktorý považujeme v takýchto použitiach za časticu, sme už písali (Šimková, 1997), otázkovou a transformačnou metódou sa o tejto jeho platnosti môžeme

presvedčiť aj na uvedenom doklade: *Liek užívame maximálne / najviac trikrát denne. Koľkokrát? Trikrát.* Neodpovieme *najviac.* Po nominalizácii: *užívanie je trikrát denne;* *užívanie je najviac. Mohli by sme sa opýtať aj *ako často?*, no nemohli by sme odpovedať *najčastejšie,* čo takisto potvrdzuje, že ide o číslovku *trikrát* s vetnočlenskou platnosťou príslovkového určenia, a o časticu (nie príslovku) *najviac / maximálne*, ktorá vyjadruje, že miera pomenovaná príslovkovým určením, resp. číslovkou *trikrát* nie je jednoznačne presne stanovená, ale ide o horný limit.

V KSSJ sa už uvádza pri lexéme *najviac(ej)* aj samostatný časticový význam, ktorý vyjadruje hodnotiaci postoj (krajnú mieru ap.) k výrazu a je synonymný s výrazmi *nie viac ako, nanajvýš: ty môžeš najviac ak prosiť*, čo považujeme za blízke s vyjadrením *ty môžeš (už) len, (už) iba prosiť.* Je zjavné, že ide o časticu / časticový výraz *(najviac ak)*, ktorý sa tu prezentuje aj schopnosťou modifikovať význam výpovede: *môžeš prosiť* = nech sa páči, si na rade, je správna chvíľa, môžeš vysloviť, čo si chcel — *môžeš najviac ak prosiť* = nič iné už nemôžeš, je veľkou láskavosťou, že ti to vôbec dovolíme... SSJ zachytáva podobné použitie lexémy *najviac(ej)* ako frazeologizmus *(Ani dvere neotvoria, najviac ak pozrú oblôčikom.)* so synonymami *v najlepšom prípade, iba ak;* VSRS dokladá lexikalizované slovné spojenie *najviac ak* pri treťom príslovkovom význame, ktorý by sme hodnotili ako časticový: *... najviac ak desať kilometrov; ... sedeli dvaja, najviac ak traja.*

Riešenie slovnodruhovej príslušnosti výrazu *najviac* ponúka v kontexte *Snívali zasa len o jedle, najviac o chlebe.* dve možnosti: v prípade vyjadrenia veľkej miery, frekvencie *(veľa, mnoho; často)* ide o príslovku, v prípade zdôrazňovania, intenzifikácie významu či hodnoty nasledujúceho výrazu *(najviac = najmä, predovšetkým o chlebe)* ide o časticu. Pri týchto dvoch slovných druhoch sa aj v iných prípadoch stretávame s tým, že len na základe poznania situácie a/alebo autorského zámeru môžeme pre ten istý kontext rozhodnúť, o aký slovný druh ide, napr. *Fajčenie* ***vážne*** *škodí zdraviu.*: 1. ***(prísl.)*** závažne, rozsiahlo poškodzuje – 2. ***(čast.)*** naozaj, skutočne.

Podobne ako lexéma *najviac(ej)* aj výrazy *prinajmenej, prinajmenšom* sú pôvodne 3. stupňom príslovky a neurčitej číslovky *málo*, predpona *pri-* však ich kvantitatívnosť výrazne oslabila a posunula ich medzi častice (ako to registruje aj KSSJ) signalizujúce, že nasledujúci (číselný) údaj predstavuje iba dolnú hranicu: *musíme prejsť prinajmenej, prinajmenšom (minimálne) 50 kilometrov.*

Kým príslovka *najviac(ej)* disponuje silným kvantitatívnym príznakom, čo do značnej miery sťažuje jej odlíšenie od častice, ale najmä od číslovky, lexéma *okolo* má ako častica celkom iný význam v porovnaní s príslovkou *okolo,* ktorá je významovo blízka s priestorovo a dejovo lokalizujúcou predložkou *okolo.* Vo všetkých troch slovníkoch je príslovka *okolo* spracovaná vo významoch 1. *dookola, navôkol: okolo boli samé dosky, nechápavo hľadel okolo* (kde?, kam?) a 2. *popri, pomimo, povedľa: prejsť okolo* (kade?). Časticu *okolo* uvádza iba SSJ a KSSJ, a to vo význame *asi, približne*, ktorým sa, podľa slovníkového výkladu, vyjadruje približnosť číselného údaju: *výška okolo tisíc metrov, teplota okolo desať stupňov, má okolo päťdesiat (rokov).* Sporné je však „prekrytie“ s piatym predložkovým

významom vyjadrujúcim podľa slovníkov „približnosť časového alebo číselného údaju“: *okolo jednej (hodiny), teplota okolo nuly*. Predložku *okolo* vieme v týchto použitiach pripustiť a odôvodniť len v konkrétnych kontextoch: *ručička na ciferníku sa pohybovala okolo jednej* = okolo číslice jedna; *teplota sa pohybovala okolo bodu nula*. V kontextoch *prišiel okolo jednej (asi o jednej); teplota bola okolo nuly (približne nula [stupňov])* ide o časticu, ktorú môžeme z lexikálneho obsadenia vety vynechať bez ujmy na gramatickej správnosti a korektnosti výpovede: *prišiel o jednej, teplota bola nula stupňov,* resp. *bolo nula stupňov.* Predložku z jej kontextov nevynecháme: *sedeli okolo ohňa* – *sedeli oheň. Na vyjadrenie približnosti časových alebo číselných údajov teda slúži častica *okolo,* predložka *okolo* má niekoľko významových odtienkov priestorového a dejového lokalizátora.

Deadjektívna príslovka (podľa SSJ, VSRS, KSSJ) a častica (podľa KSSJ) *približne* má vo svojom význame obsiahnutý príznak (neurčitej, nepresnej) miery / kvantity, ale nie v takom rozsahu, aby mohla slúžiť aj ako číslovka. Na presné vymedzenie príslovkového a časticového uplatnenia konkrétneho lexikálneho významu použijeme syntagmatický princíp:

približne odhadnúť – *prísť približne o hodinu*
odhad je približný – *príchod je približný, *hodina je približná
odhadol to približne – *prišiel približne
do akej miery to odhadol?

Ak by sme v uvedených kontextoch použili opozitum k lexéme *približne* – príslovku *presne* –, v obidvoch prípadoch by sme zrejme na prvý pohľad uvažovali o príslovke: *presne odhadnúť (odhad je presný, odhadol to presne) – prísť presne o hodinu (príchod je presný, prišiel presne)*. Avšak predchádzajúci kontext s časticou *približne* signalizuje, že aj pri lexéme *presne* treba uvažovať v tomto použití o časticovom význame: výpovede *prísť presne* a *prísť presne o hodinu* vykazujú zreteľné sémantické odlišnosti *(prísť načas – prísť akurát / direkt / doslova o hodinu)*.

Malou ukážkou analýzy prelínania gramatických a sémantických vlastností vybraných lexém – častíc a prísloviek – sme sa dostali k otázke, či sa dokážeme pri tvorbe nového gramatického diela zaobísť bez aktuálneho systematického pohľadu lexikológie a lexikálnej sémantiky. Navyše vieme, že gramatické slovné druhy budú vyžadovať aj pragmaticko-komunikačný prístup, čo vyplýva z vnútornej povahy týchto slovných druhov. Vieme, aké diskusie prebiehali v slovenskej jazykovednej obci v 50. rokoch 20. storočia o sporných gramatických otázkach. Riešil sa vtedy aj status takých jazykových prostriedkov ako spona, stavové príslovky a častice. Bolo by dobré, keby sme i pri príprave nášho nového gramatického opisu už v štádiu uvažovania o základných princípoch a koncepcii viac akceptovali špecifiká neohybných slovných druhov.

LITERATÚRA

ČERMÁK, F.: Systém, funkce, forma a sémantika českých předložek. In: Slovo a slovesnost, 1996, roč. 57, č. 1, s. 30 – 46.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík a kol. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

GROCHOWSKI, M.: Polskie partykuly. Składnia, semantyka, leksykografia. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódž: Zaklad narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1986. 152 s.

GROCHOWSKI, M.: Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej akademii nauk 1997. 127 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3., doplnené a prepracované vydanie. Pripravili J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha: Academia 1986. 536 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Příruční mluvnice češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – Z. Rusínová. Brno: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 800 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

ŠIMKOVÁ, M.: Slovnodruhová príslušnosť výrazov *maximálne/maximum* a *minimálne/minimum*. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 5, s. 274 – 282.

ŠIMKOVÁ, M.: O lexikálnom význame častíc. In: Slovenská reč, 2001(a), roč. 66, č. 1, s. 37 – 51.

ŠIMKOVÁ, M.: Z gramatiky a lexikografie tzv. malých slovných druhov. In: Lexicographica ’99. Ed. S. Ondrejovič, M. Považaj. Bratislava: Veda 2001(b), s. 189 – 202.

Veľký slovensko-ruský slovník. Bratislava: Veda 1979 – 1995. 6 zv.

Záverečné slovo k morfologickej problematike

JURAJ FURDÍK

Optimisti možno očakávali, že bezprostredným výsledkom konferencie bude schválenie základnej koncepcie a konštituovanie autorského tímu, ktorý hneď zajtra začne podľa tejto koncepcie tvoriť novú akademickú morfológiu. Nestalo sa tak a realisticky nazerané, ani sa tak stať nemohlo. Bol by na to býval potrebný zásadný referát autoritatívnej osobnosti alebo vopred určeného autoritatívneho kolektívu, konkrétne vytyčujúci tematicko-metodologickú osnovu diela, dopĺňaný a konkretizovaný v tematicky presne vymedzenej diskusii. Na to však chýbajú objektívne podmienky. Treba vziať do úvahy, že príprava akademickej Morfológie slovenského jazyka bola dlhodobým procesom (od konferencie r. 1955), od prvej chvíle prebiehala pod zjednocujúcim osobnostným vedením J. Ružičku, veková skladba členov autorského kolektívu bola optimálna (v čase vyjdenia MSJ 40 – 50 rokov), všetci pracovali prakticky na jednom pracovisku a nimi vybratá (či im pridelená?) téma bola ich záväznou výskumnou úlohou, neraz aj témou kandidátskej či doktorskej dizertačnej práce (napr. F. Miko a jeho *Rod, číslo a pád podstatných mien)*. Na terajšej konferencii sa ešte iba navrhovali možné riešenia súčasného stavu (J. Dolník), heslovite sa postulovali možné metodologické zásady tvorby nateraz ešte virtuálnej morfológie (opäť J. Dolník, J. Mlacek, J. Kesselová; pozri aj záver nášho referátu), možné oporné piliere morfologického opisu (gramatické kategórie – J. Horecký, morfematika a morfonológia – J. Bosák, zohľadnenie vývinových momentov – P. Žigo, I. Ripka), nastolili sa aj závažné otázky počítačového, resp. korpusového spracovania najmä morfologickej paradigmatiky (J. Hašanová – E. Kostolanský, V. Benko), hodne pozornosti sa venovalo tým – najmä kodifikačným – problémom, ktorých doterajší výklad v existujúcich morfologických výskumoch a opisoch sa pociťuje ako neúplný, neuspokojivý alebo vývinom jazyka i jazykovedy prekonaný (substantívna paradigmatika – M. Považaj, S. Mislovičová, M. Imrichová; adjektíva – M. Nábělková; zámená – E. Bajzíková; celá oblasť tzv. gramatických slov – M. Šimková).Vďaka zahraničným hosťom sa dostali na pretras aj pozoruhodné otázky slovensko-inoslovenského konfrontačného charakteru (E. Orwińska-Ruziczka, M. Týr). Obsah bol teda bohatý a rôznorodý, i keď miestami neúplný. Osobne mi napr. chýbali príspevky o morfológii slovies, hoci referát A. Jarošovej aj na čiastkovej otázke jedného typu zvratnosti signalizoval, že pri nich máme do činenia s celým klbkom navzájom spletených morfologicko-lexikálno-syntakticko-

slovotvorných problémov. Nateraz je teda obraz načrtnutý na tejto konferencii ešte mozaikovitý. Malo by nasledovať urýchlené hľadanie „spoločného menovateľa“, z neho vyplývajúca zhoda na metodológii, konštituovanie názorovo blízkeho a vekovo primeraného (pri súčasnom personálnom stave slovenskej jazykovedy to môže byť jeden z dosť silných „háčikov“) autorského kolektívu tak, aby sa v horizonte piatich rokov mohol preukázať relevantnými výsledkami. Na vysokých školách by za ten čas mali vznikať hoci aj konkurenčné učebnice a učebné texty (z vlastnej skúsenosti musím konštatovať: je ich zúfalý nedostatok!), ktoré by študentom aj praktizujúcim učiteľom poskytli sústavné a moderne koncipované základné poznatky o súčasnej podobe morfologického bloku v synergickom systéme slovenského jazyka (naschvál sa vyhýbam termínu *jazyková rovina*).

Dve poznámky na záver:

Treba pozitívne kvitovať účasť zahraničných lingvistov na našej konferencii. Najmä kolegovia z Českej republiky vniesli do rokovania nielen pre nich typickú vysokú teoretickú úroveň, ale aj príznaky perspektívnosti a optimizmu. Bude nám ho treba.

O akademickej Morfológii slovenského jazyka odzneli tu aj niektoré kritické slová. Nuž ľahko je byť generálom tridsaťpäť rokov po boji. Stále však platí, že v slovenskej jazykovede išlo a stále ešte ide o epochálne dielo. Veľkú zásluhu na tom mal vedúci autorského kolektívu a hlavný redaktor diela prof. J. Ružička. Preto sa prihováram za návrh J. Mlacka, aby naša konferencia bola venované nielen výročiam spomenutým v jej úvode (35 rokov od vydania MSJ, nedožitých 80 rokov J. Mistríka), ale aj nedožitým 85. narodeninám prof. PhDr. Jozefa Ružičku, DrSc. Iba tak bude náš spätný hodnotiaci a z neho vyplývajúci perspektívny pohľad úplný.

Záver k syntaktickej tematike

JÁN KAČALA

1. Syntaktická tematika tvorila výrazne slabšiu súčasť vedeckej konferencie o tradícii a perspektíve gramatického výskumu na Slovensku. Referáty, ktoré tu boli prednesené, možno pokladať za čiastkové sondy do syntaktickej stavby slovenského jazyka, prípadne aj do syntaktickej stavby jazyka všeobecne. Referáty ukázali súčasný stav a orientáciu syntaktického bádania u nás i mieru pripravenosti na plánované koncipovanie syntézy slovenskej syntaxe. Táto miera v súčasnosti nie je veľmi vysoká. Komplexnejší obraz o veci by sa možno bol získal, keby na konferencii boli odzneli všetky plánované referáty. To sa však nestalo. Na druhej strane syntax nemožno v jazykovom systéme posudzovať izolovane od iných subsystémov a v tomto ohľade treba povedať, že mnohé podnety pre syntax tu zazneli aj v rámci iných blokov, najmä morfologického a všeobecnojazykového.

V prednesených referátoch sa ukázali rozmanité teoretické a metodologické prístupy a koncepcie, od systémovej metódy cez tzv. komunikatívny prístup až po počítačové spracovanie syntaxe prirodzeného jazyka. Neprichodí mi hodnotiť prednesené referáty z hľadiska vedeckej úrovne ani z hľadiska praktického zacielenia na plánovanú vedeckú syntézu slovenskej syntaxe. Výsledky konferencie ma neoprávňujú ani na to, aby som v tomto záverečnom slove hovoril o koncepcii budúcej Syntaxe slovenského jazyka. Jasnejšie v tejto veci môže byť až po osobitnej vedeckej konferencii venovanej špeciálne syntaxi slovenského jazyka a jej vedeckému opisu v rámci akademickej gramatiky slovenčiny. Takáto konferencia by sa za účasti všetkých zainteresovaných ustanovizní v Slovenskej republike, ako aj za účasti zahraničných bádateľov podľa mojej mienky mala uskutočniť v nasledujúcich dvoch rokoch.

2. Keď mám prekročiť rámec referátov prednesených na tejto konferencii, žiada sa mi pripomenúť, že na prípravu budúcej Syntaxe slovenského jazyka už jestvuje solídne teoretické aj materiálové východisko v podobe mnohých monografií zo slovenskej i všeobecnej syntaxe, menších syntéz, dôkladného vedeckého opisu morfologického systému slovenského jazyka a nie v poslednom rade aj v podobe Valenčného slovníka slovenských slovies, pochádzajúceho z prešovského lexikografického centra, ako aj výkladových slovníkov súčasného slovenského jazyka, ktoré vznikli a vznikajú na bratislavskom akademickom pracovisku. Ďalej sú tu výsledky uložené v početných čiastkových štúdiách a v popudoch z mnohých vedeckých podujatí uskutočnených doma aj v zahraničí.

V súvise s výberom autorského kolektívu a s personálnym obsadením čiastkových tém pripravovaného diela nevyhnutne bude treba riešiť závažné teoretické a metodologické otázky. Bude sa treba dôkladne zamyslieť nad tým, ako zladiť bohaté výsledky slovenskej gramatickej tradície s výsledkami novších lingvistických orientácií od generatívnej a transformačnej gramatiky až po sémantickú, valenčnú a intenčnú syntax. Je to dôležité nielen z hľadiska zexatnenia nášho gramatického výskumu, ale aj pre potreby počítačového spracovania jazykovedných údajov.

Do riešenia syntaktickej syntézy by sa intenzívnejšie mala zapojiť aj teoreticky a materiálovo dobre pripravená mladšia lingvistická generácia.

3. A napokon: V súčasnej etape vývinu vedy všeobecne a jazykovedy osobitne je dôležité nadviazať a udržiavať úzke kontakty jazykovedcov s počítačovými odborníkmi. Na vzájomnú plodnú súčinnosť sú priam odkázané obidve oblasti, ale pre ďalší rozvoj jazykovedného a osobitne syntaktického bádania sa táto súčinnosť ukazuje ako nevyhnutná.

TRADÍCIA A PERSPEKTÍVY GRAMATICKÉHO VÝSKUMU NA SLOVENSKU

Editorka
MÁRIA ŠIMKOVÁ

Návrh obálky: Eva Kovačevičová-Fudala
Zodpovedný redaktor: Emil Borčin
Technický redaktor: Vladimír Radik
Prvé vydanie. Vydala VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2003 ako svoju 3418. publikáciu z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. 244 strán.

ISBN 80-224-0732-1